

**ANNEX 3 to
Joint Defence Motion for Disclosure Pursuant to Rule
103, With Public Annexes 1-3 and Confidential Annex 4**

Public

Unofficial Defence Translation

Milan S. Protic "In the Country of William Tell: Tales from Switzerland", 2018, pp. 95-123

About the Italian Swiss of an Anglo-Saxon Name and French Language

The parliamentary club in the Swiss parliament looked more like a workers' canteen than a place where the highest representatives of the people gather and eat: low rectangular tables covered with plastic imitation veneer and black faux leather armchairs; at the bottom a simple bar in beech paneling and the only waitress I could spot was wearing borosana shoes without heels and toes; coffee, tea, juices and stale sandwiches made up the overall choice of serving.

This hall in the attic of the monumental Federal Assembly on Berne's Bundesplatz was almost empty when I entered it, searching with blurred vision for my scheduled interlocutor, the Swiss senator, former cantonal prosecutor and Council of Europe rapporteur, liberal radical Dick Marty.

I was approached by an older man of medium height, whose pupils were swirling behind thick glasses like on olive oil: "Dick Marty", he said dryly, limply extending his hand.

"I'm glad," I replied softly with a forced smile and introduced myself. He nodded, pointing to one of the tables in the middle of the room, right next to the massive marble staircase. We sat facing each other in silence.

"What language do we speak?", I broke the not very pleasant atmosphere.

"I know little English and I don't like speaking it," he said.

"Okay, then let's talk in French," I tried to cheer him up.

"That is better. To shorten the introduction and avoid unnecessary etiquette, Mr. Ambassador. I wonder what the purpose of this meeting would be. Because, if you wanted to talk about my task as the rapporteur of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on the suspicions that arose about the events in northern Albania in 1999 and the possible responsibility of some Albanians from Kosovo for crimes against civilians and organ trafficking, I can tell you that I am not ready to talk to you about it. You are a representative of one of the interested parties and a Serbian diplomat. The only thing I can tell you is that I am a pessimist in principle. As a long-term prosecutor, I know that after ten years, it is practically impossible to find material evidence, assuming, of course, that the incriminated acts were actually committed. I should also add that I will do what is expected of me, that I will soon visit Belgrade and Pristina. You should also know that during that visit I do not want any contacts

Unofficial Defence Translation

with the representatives of the executive power, but exclusively with the judicial bodies, that is prosecutors. It goes without saying that my position on the recognition of Kosovo's independence, which was unequivocally negative, on which I have publicly expressed my opinion both in the Swiss Parliament and in the Parliamentary Assembly and in public, will not affect my future report on this matter. It is a question of a specific criminal offense and individual responsibilities if the existence of guilt is established. So, I repeat, this is not a political, but a criminal case. That's all I had to tell you. "

He stood up, showing me that the meeting was over. I couldn't say a word. Yet, based on what I heard, I gained a certain picture of both Marty and his attitude.

It was Monday, May 4, 2009 in the early afternoon. I have not yet managed to hand over my credentials, nor have I ever met any of the Swiss officials. Marty was the first Swiss person I saw since arriving in Bern.

Dick Marty, a Swiss Italian, was born in January 1945 in the town of Sorengo (Canton of Ticino). He obtained a law degree and a doctorate in law from the Francophone University in Neuchâtel. From 1972 to 1975 he worked at the Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law in Freiburg, Germany. In 1975, he was appointed chief prosecutor in Ticino, where he became an uncompromising fighter against organized crime and drug trafficking. He was elected to the cantonal government in several positions before being elected a member of the upper house of the Swiss parliament in 1995 on the list of the Liberal Radical Party. Three years later, in 1998, he became a member of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe.

He was first appointed rapporteur in 2005 in the case of secret prisons of the American intelligence service (CIA) in the member states of the Council of Europe. In two reports, accepted in the Parliamentary Assembly in 2006 and 2007, Marti undoubtedly established the existence of these so-called black locations in several Eastern European countries where methods of inhumane treatment of prisoners and systematic torture of extortion were used. In September 2006, then-US President George W. Bush, pressured by irrefutable evidence not only from Marty, finally publicly admitted that there were illegal CIA-run concentration camps in some European countries. The European Parliament adopted a report in 2007, albeit by a narrow majority, stating that the CIA had organized 1,245 flights to transport suspected terrorists to specific locations and that it was impossible to refute evidence of secret detention centers in Poland and Romania.

* * *

The offer to return to the diplomatic service, after seven years since I was recalled from Washington, was in fact a kind of reward for what was done in Milosevic's time, but

Unofficial Defence Translation

also a kind of political retirement. That is why Switzerland was suggested to me, and not some more important place.

I accepted the offer with relief and without much thought, for two main reasons. The first was that it suited me to end my "career" by returning to where I was then expelled in a very ugly way. It was a small gift to my pride and a formal acknowledgment that my enemies had definitely not defeated me.

The other was Dick Marty, head and beard. It seemed to me, from the first moment when I found out about the "Yellow House" watching the reports of four incredibly brave journalists of B92 Television, that the terrible truth about the crimes against Serbs was hidden in that story. Just as I was convinced that it was our duty to disclose and label crimes committed by Serbs and in the name of Serbs against others, so I thought that the same should be done in the case of crimes in which Serbs were victims. I also thought that we, consistent opponents of Milosevic's policy and fighters against the war, we who discovered Albanian mass graves in Serbia, we who felt proud to see Boris Tadic in Srebrenica in 2005, have every right to do so.

Pandora's box was opened by Carla del Ponte with her memoir *Hunting and War Criminals*, in which she stated the following facts (in the chapter "Kosovo 1999-2007"):

"The Prosecutor's Office received information from UNMIK officials, which they received from reliable journalists, that during the summer months of 1999, Kosovo Albanians transferred 300 abducted people from Kosovo to Albania...

These prisoners were originally kept in sheds and other facilities in Kukes and Tropoj. According to journalistic sources, these people were visited by doctors and were not beaten...

They were transferred to other detention centers in Burel and the surrounding area, one of which was a barrack behind a yellow house twenty kilometers from the city..."

The book was first published in Italian in Milan in 2008; then English, French and Spanish editions appeared. The co-author was American journalist Chuck Sudetic.

One room in this yellow house, journalists said, was turned into an improvised operating room where surgeons performed organ transplants on prisoners. According to sources, these organs were transported to Rinas Airport in Tirana, and from there to surgical clinics to be transplanted to paying patients.

The victims were then locked up in barracks again until they were killed in order to take away their other vital organs. This is how other prisoners in the barracks knew

Unofficial Defence Translation

what fate awaited them, so, according to this source, they prayed in horror that they would be killed immediately...

The implications were obvious: given the extremely serious nature of these cases, the fact that virtually no bodies of KLA victims were found during exhumations in Kosovo and the fact that these atrocities had to be committed under the supervision or command of KLA leadership at medium and high level should examine them in the most comprehensive way by professional investigators and experts...

In early February 2004, a team of experts led by Jose Pablo Barajbar, head of the UNMIK Office of Forensics and Missing Persons, went to visit and inspect the "Yellow House" not far from Burel in northern Albania. Upon his return, Barajbar prepared a written report which attached the evidence found. Although this report states that there are not enough elements for a final conclusion on the committed crime, a further investigation was proposed, which unfortunately did not take place. In any case, Barajbar's document served us as a valuable starting point. We had a tangible and credible testimony that might have interested Dick Marty.

* * *

While preparing for the trip to Switzerland, a few weeks before leaving, I contacted Bruno Vekarić, a spokesman for the War Crimes Prosecutor's Office at the time, whom I knew since he had previously been Vladan Batic's assistant in the Ministry of Justice. An outgrowth of an old Dubrovnik family, Bruno left a favorable impression on me from the beginning. This was especially confirmed when Vladan was brought to the police during Kostunica's government: Bruno was the first to come to the headquarters of the Christian Democratic Party of Serbia and put himself at our disposal for everything that was needed.

He received me warmly in the Prosecutor's Office building in the presence of Prosecutor Vladimir Vukcevic, so I was able to ask both of them two questions: first, what we have regarding the evidence for the Yellow House, and second, whether and in what direction to act in Bern.

Their answers were legally clear: we know almost everything and we have strong evidence; the most important thing is to get Marty to accept it. If I want to work on that in Switzerland, I will have real collaborators in them, under the condition of strict discretion. We should not and must not know about what I will eventually undertake and what will happen, especially not in our Ministry of Foreign Affairs.

I reviewed the material Bruno had given me, reiterated his consent, and left. A mosaic gradually formed in my head: the matter seems serious, there is solid evidence; I

Unofficial Defence Translation

reached an agreement with the prosecution and that seems convincing to me; my task will be to convince Dick Marty.

"OK. That's it. I know what I need to do. After all, neither Serbia nor we have anything to lose. I just can't sit back and do nothing. The devil does not give me peace. If I succeed, it will be great, if not - it was worth a try ", I cried when I returned home.

In the first days of March 2009, a hearing of the newly appointed ambassadors was scheduled before the Foreign Policy Committee of the National Assembly of Serbia. I was a little afraid of how it would go given the composition of that committee. There were many of those with whom I had fierce political confrontations over the years, but also those who could not think of me, and neither could I. The hardened and indestructible Dragoljub Mićunović presided, so I was comforted that at least he would manage to maintain basic decency if the event got out of control.

At these confrontations, the order is such that the candidate for ambassador initially presents a short plan of his activities in the country he is going to, and then the deputies give their comments and ask questions. The session was held in the room where the famous picture of the act of Yugoslav unification on December 1, 1918 is located. My great-grandfather Stojan Protić stood on that canvas next to Regent Aleksandar. There was something ironic about that scene. One generation created Yugoslavia, the other witnessed its disintegration. I wondered a thousand times if those people in the picture could have guessed what they had done on that fateful day at Krsmanović's house on Terazije.

My shy hint of the intention to work on the "Yellow House" case and establish contact with the rapporteur of the Council of Europe, was greeted with a knife by the representatives of the DSS.

"It's not your job! That is what our deputies in the Parliamentary Assembly should be dealing with, and you have nothing to do with that! Strasbourg is the right place for such an action! You, Protić, are suffering from a complex of the stated magnitude! You imagine that in every story you should be the main actor, in every spice soup, what our people say! We saw what you did in Washington and how shamefully your episode ended! Don't make international scandals again, which is what you are known for! We were against your appointment as ambassador and we are now. We think you are a disastrous selection for this function! It is our tragedy that this current government persistently repeats the mistakes of the past! No way to learn a lesson! They were very happy with you in diplomacy, and we were happy with them! But, fortunately for the Serbian people and the citizens of Serbia, neither you nor they will be here for a long time! ", Said the head of their parliamentary club. I didn't react.

Unofficial Defence Translation

The surprise was that the "Seselj people" did not jump on me to tear me apart, having in mind the rich history of our mutual conflicts and quarrels. Moreover, each of them who took the floor spoke in a friendly, one might even say affirmative tone. After their performances, I could breathe a sigh of relief. Other participants in the discussion adhered to a formal framework appropriate to such gatherings, avoiding getting to the heart of the matter. Everything ended well in the end, thank goodness.

I was moving into the unknown. I instinctively felt that the methods I applied in America in 2001 would not be fruitful in Bern. Washington wants the man to be in the public spotlight, to be known, to be as many as possible, as often and as loudly as possible. That suited my temperament very well: television, media, public appearances, tribunes, debates were my favorite arena, the field which I handled successfully. Switzerland, I guessed, is something else entirely. In it, effectiveness is measured by the degree of discretion. The less spotlight, the better. The paler the impressions, the wider the space for action. If there is a key to success in an environment like Switzerland, then it is systematic and persistent work, step by step, countless repeated attempts that will give, or will not give, a result at some unpredictable moment in the future. In a culture like the government on the other side of the Atlantic, one should present oneself in one's best light, give one's best in front of the audience, act confidently to arrogance, and show off if necessary. In Switzerland, it is best to be modest, invisible and ordinary; it is good that personal abilities and knowledge remain at least partially undiscovered. It is positive in Washington if they underestimate you - in Bern if they underestimate you. As much as I could in Washington, I had to overcome myself here. And to arm myself with endless patience.

Dick Marty, to his chagrin, agreed to meet two or three more times during the spring and early fall of 2009. None of these meetings brought anything dramatically new, nor did they represent significant progress since our first meeting. The Swiss stubbornly refused to discuss the topic of the "Yellow House", repeating that he was planning a trip to Belgrade and Pristina soon and that he would inform our prosecutor's office about it. But, nothing happened on the occasion of the promised trip, and months passed one after another. Marty's proverbial agitation occasionally grew into visible nervousness. I stopped insisting. I have explained to him enough times so far the details of our evidence and the necessity to study it. We had a dialogue on various topics, political, personal, even health. The circumstance that I accidentally found out that Marty is visually impaired from birth, helped me find at least one point in common with him. It seemed to me that because of that, he easily gained trust in me. But, in essence, we were moving at a snail's pace.

Unofficial Defence Translation

And then there was a sudden turnaround. In mid-October, Bruno Vekarić informed me about the arranged meeting with Dick Marty in Zurich, asking me to meet with them during my stay in Switzerland. Four of them came and planned to stay for two days.

I didn't see Marty in those days, nor did I think I should. Now that the meeting has been settled, my task is done. It remains for me to meet our delegation at the Zurich airport, organize transportation to the hotel and, possibly, give additional information. That's what I did. While we were sitting in the hotel lobby, waiting for the keys to the rooms, Bruno gave me bound material in a blue binding, just enough to get acquainted with what the War Crimes Prosecutor's Office had prepared for the European reporter. At first glance, it seemed very professional: documents, witness statements, photographs, explanations. However...

"Bruno, fuck, this is in English," I exclaimed in disbelief.

"Well, yes, pay attention to that, in excellent English. We really tried to provide the best translation, "our spokesman replied carelessly.

"I see, I see, but are you aware that Dick Marty does not tolerate English and that he will not even want to look at this?" We're pissed, man! Well, I announced in several dispatches that everything must be in French for him. Is it possible that the ministry did not forward that to you? I cannot believe! Such a degree of irresponsibility and mischief! Well, fuck them for the 'Yellow House', for Marti and for Serbia... ", I stammered with rage. Who knows how many times the negligence and lack of interest of the services in the Ministry of Foreign Affairs led me to a white glow. Hearing the noise, Prosecutor Vukčević approached us:

"What's the problem, gentlemen?" Why the nervousness? What happened so badly? "

"Milan is now telling me that Dick Marty will not accept anything in English. He is angry that we were not informed about it in time, "said Vekarić.

"Maybe they will accept, but the effect will be bad. In any case, the conversation with him must be in French. That's for sure. Otherwise we won't do anything. If we speak to him in English, he can easily get up and leave. I have written about it many times and I was convinced that they told you about it ", I continued angrily, in a raised tone.

"All right, all right," Vukčević said calmly, "wait for us to think a little." When exactly are we seeing him? Where was it? Yeah, yeah... How much time do we still have? "

"We have about two more hours. "See you at the main train station, here in Zurich," read Bruno's answer.

Unofficial Defence Translation

"You can speak French, can't you?" Vukcevic addressed me again. "How about you review our material now, get to know it as much as you can, and then present it to Marty in French, and we will give him what we have with a sincere apology. If he really insists, we can promise to deliver the French version to him as soon as possible. How about a plan like this? We have to improvise, we have no other. So, can you? "

"I will try, but he will probably want to ask questions. What are we going to do then?"
"I was cornered.

"We will answer, and you will translate."

It sounded simple that it couldn't be easier, but I knew that if things went in the wrong direction, the car would break on my back. I turned the pages of a thick book, stared at the pictures in an attempt to sort myself out, and stopped getting annoyed. Then I heard a quiet voice behind me: "Don't worry, we will be with you. I understand some French, I studied at school, I will help you as much as I can. "

I turned around and saw the smiling face of a man in a red sweater, shorter, boyish and rather fat. He was a police inspector and investigator, responsible for most of the evidence collected and processed.

We were waiting for Dick Marty in a room at Zurich's Bahnhof. Located somehow behind the restaurant and kitchen, it was still part of the catering complex. Dozens of platforms could be seen through the windows, each with long compositions lined up in a seamless line and hundreds of ant-like passengers, in columns that separated and merged into one another. Everyone is looking for their own train, wagon and compartment. The minutes of waiting and delays of our interlocutor passed slowly and lazily in perfect harmony with the pace of departing and incoming afternoon trains. A scene as copied from a second-rate spy movie.

Instead of the striking appearance of Sean Connery, the unconvincing opportunity of Dick Marty appeared. At last. The show could begin.

"What are you doing here? You are the Serbian ambassador! I do not want the presence of a representative of your government! I've told you a hundred times, I just want to talk to the prosecution! Get out now, please, or I'm leaving these feet! "He shouted.

"Mr. Marty, listen to me, please. I am here completely unofficially, in the capacity of a personal friend of the prosecutor's deputy and an unofficial translator. I am here to help and nothing more, I assure you. I give you my word ", I said as convincingly as I could.

Unofficial Defence Translation

There was a pause and an unbearable silence in which seconds last for more than a year. He finally spoke to Martha again in his torn voice.

"It simply came to our notice then. I believe you, but don't fool me, I warn you. That would be very bad for everyone, I swear to you.

I'm counting on your loyalty, you know. Take this as a warning. "

"As far as I'm concerned, Mr. Marty, you can rest assured."

We sat down at a massive rectangular table covered in green tea, one across from the other: Dick Marty with two associates on one side and the five of us (Vukcevic, Bruno, our policeman, one prosecutor's assistant and my little one) on the other.

For the next three hours, our efforts lasted to convince Dick Marty of the truth of our allegations. From the beginning, the dialogue was like a conversation between two prosecutors. The Swiss wanted to get as accurate information as possible about the crimes committed ten years earlier, and he did not hide his suspicion and pessimism: he mostly repeated what he had said several times during our previous meetings. Again, the most important thing for us was that he showed that he was interested in the evidence that we possessed and that we made available to him. The fact that the meeting took so long, regardless of my fatigue and headache, spoke in favor of our cautious optimism. We opened the door that Dick Marty stepped on, if not both, then at least one foot. As we hoped, we got married well, reads a comforting Serbian proverb.

Then there was a lull again. Dick Marty visited Belgrade and Pristina in 2010, but did not comment on his findings, then or after. However, it could have been predicted that the report would be favorable for us. Primarily because the evidence we had was both numerous and well-founded. We could completely rely on the personal integrity of the Swiss senator. If he had led the battle for the truth against the Americans a few years before this, it was likely that he would not give in even in the case of the "Yellow House".

The report of the Council of Europe Special Rapporteur Dick Marty was published on 12 December 2010 under the title Inhumane Treatment of Persons and Illicit Trafficking in Human Organs in Kosovo.

* * *

The bomb exploded. The world media, one after the other, published a story about the crimes in the north of Albania, according to Marty's report and his statement. In those

Unofficial Defence Translation

two or three weeks, the "Yellow House" and Hashim Thaci, when the European reporter pointed the finger at accusing him as the main sponsor of these crimes, took the front lines on all front pages, both written and electronic.

In the eyes of foreign audiences, the forcible removal and resale of human organs has been a particularly appealing feature in the vast sea of the most heinous events in the Balkans in decades. Hungry for the most shocking morbidity, the saint simply flew for the news about illegal operating rooms in Albanian ravines where people's hearts, livers and kidneys are taken out and then killed in cold blood. But every mass perversion, even this one, was short-lived. Today's public opinion is fed up with one horror overnight, and then hunts for a new one, as a rule even more horrible.

In our country, politicians are divided into two camps, both wrong. Some intended to use Dick Marty's report to reverse international policy toward Kosovo and overthrow its unilaterally and illegally declared independence. "This is a chance upon a chance," the parrots repeated, listening to every voice or whistle from the Russian capital. Others, fascinated by the words of hypocritical diplomats and analysts, were ready to give up everything: "Serbia has worse goals and bigger problems than that. And what will we achieve with that? We will only unnecessarily resent our European and Euro-Atlantic partners. Let's let go of the past - let's deal with the future. "

And the correct sequence of moves was more than obvious. But before that, it is necessary to give a few very general and very useful remarks. First, in such circumstances, it is important to act efficiently and keep the topic in the public spotlight for as long as possible: Iron is cooked while it is hot, our people say, although we must not run in front of the ore without an elaborate plan. Secondly, it is by no means wise to show reservations in advance towards those who consider themselves friends and in whose company admission is desired: trust is the first condition of togetherness. And third, whenever someone offers to solve a certain problem, it should be accepted because that someone thus takes responsibility: if he succeeded, the effect would be achieved; if he failed, it would be his defeat, and doubt would certainly remain, along with the possibility of further pressure.

It was in our interest, therefore, that the investigation into Marty's report and the Council of Europe resolution be led by EULEX, which applied for this task. EULEX should have been asked for a reasonable and final deadline to complete the investigation finding. It was logical to demand that the State Prosecutor's Office of the Republic of Albania be involved (under the auspices of EULEX, of course) and that one representative of the Serbian Prosecutor's Office be added to the investigation team with full status and authority. The starting point had to be this: determining the existence of mass graves at precisely marked locations in northern Albania and their criminal and forensic processing. Thus, the basic goal would be achieved: indisputable and undoubted confirmation of the committed crimes. Only after that would there be

Unofficial Defence Translation

an investigation into the identity of the perpetrators and possible perpetrators, as well as the network and routes of illegal organ trafficking. This action, which took a week or two, had to be accompanied by a strong media campaign in major world capitals.

The decision to reject EULEX and ask the Security Council to set up a special commission of inquiry was a fundamental failure, both tactically and strategically. That is why the consequences of this decision were negative. Nothing important has been resolved in New York, and initiative and precious time have been lost. In addition, it seemed silly to get the impression that the European Union's proposal had been rejected and the United Nations given priority.

Unfortunately, no persuasions were worth it. Serbia's foreign policy was in the hands of a boy with a hot head and a yellow beak. Another colossal chance went to waste.

The ability of Serbs to miss ideal opportunities and fight lost battles in advance should never be underestimated.

KOSOVO, MAFIA AND SWITZERLAND

Untouchables

A Council of Europe report on alleged organ trafficking in Kosovo preoccupies politicians in Bern. Authorities were aware of the criminal involvement of the Kosovo leadership around Hashim Thaci. They did nothing. Accusatory evidence and files have disappeared.

Unofficial Defence Translation

The accusations are terrible. Dick Marty, the Swiss special rapporteur of the Council of Europe, wrote in a report that celebrities from the inner circle of Prime Minister Hashim Thaci illegally traded in the organs of Serbian prisoners of war. Since then, suspicion has appeared as a ghost in the world media. Marty presented a controversial report to the National Council's foreign affairs commission on Monday.

The dark past is increasingly pressing the everyday life in which Switzerland occupies a central place. Swiss authorities are facing embarrassing issues. What did Bern know about the involvement of the Kosovo Liberation Army (KLA), drug trafficking and organized crime? Why has so little been done to prevent this? Were the suspects spared for political reasons?

"I recognize a terrorist when I see him. And these people are terrorists," said US Special Envoy for Kosovo Robert Gelbard in early 1998 about the KLA. At that time, they did not fight for the independence of Kosovo from Belgrade, but for "Greater Albania", which was supposed to include parts of Macedonia and Greece. About 200,000 Kosovo Albanians live in Switzerland. Many of them - including KLA leader Thaci - fled to Switzerland due to Serbian repression and were granted asylum. Tensions between Serbs and Kosovo Albanians began in the 1980s, especially after Yugoslav President Slobodan Milosevic drastically reduced the autonomy status of the former province of Kosovo in 1989.

Hashim Thaci, along with Xhavit Haliti, Ali Ahemri and Azem Suljaj, founded the KLA in 1993, as the NATO-led Kosovo Security Force (KFOR) wrote in a 2004 report. The four have lived in Switzerland for years. Thaci, who was born in 1968, applied for asylum, which was granted to him in 1996, but he had been in the Canton of Zurich before. His right hand man and "difficult business" man, Xhavit Haliti, came to Switzerland in the early 1980s. Thaci and Haliti also belonged to the leadership of the People's Movement of Kosovo (LPK), the political wing of the KLA, which was originally oriented towards Enver Hoxha's Albanian communism. According to a secret report by the German Intelligence Service (BND) from 2005, Haliti's fortune was based on taking money from the KLA. He was the chief financial director of the guerrilla logistics and controlled the Wendlindja Rerret fund ("Fatherland is calling"). The fund collected donations from the Kosovo diaspora, while the collected money was temporarily in Swiss bank accounts.

The money from the drugs arrived in Switzerland

According to Interpol, donations to the KLA also came from Albanian criminal networks. Due to the conflict in the former Yugoslavia, drug smugglers had to modify the original route in the Balkans. Sixty percent of the heroin destined for Western Europe has been diverted to a new route via Albania and Italy. Therefore, it is clear why the mafia was interested in Kosovo: the former Yugoslav province and the border

Unofficial Defence Translation

areas of Macedonia and Albania were the most important points for heroin from Afghanistan.

Switzerland was of great importance as a logistical support and financial basis for the KLA, according to a 1998 report by the federal police. Even then, a large part of the drug trade in Switzerland was under the control of Kosovo Albanians. In addition, it is possible that part of the money from the drug trade was used to finance extremist groups or to finance their stay in Switzerland. Is it a covert reference to the KLA leader?

Back in 1998, the federal police assessed the KLA in a similar way as the Americans did: the report of the National Security Agency states "terrorist" acts of the KLA.

However, this assessment was missing in later reports, so that a year later, the word "terror" could not be read anywhere in all federal police reports. How is it possible that Switzerland changed its mind in such a short time?

The answer to this question lies in the sudden turn of the Americans. In June 1998, Clinton's envoy Gelbard traveled to Geneva to meet with KLA representatives. At the same time in Switzerland, US Special Envoy for the Balkans Richard Holbrooke signaled to KLA members that the US was considering possible recognition of Kosovo if the KLA behaved correctly. For Thaci and his colleagues, this news was as if it had been sent from heaven. Suddenly, the KLA became a respected and respected interlocutor of the most powerful country in the world. The movement got rid of all symbols reminiscent of any communist past. Also, the wild beards, which were worn by a large number of fighters at the beginning, had to be removed. Finally, it should have been forgotten that a large number of Muslim KLAs had contacts in the Islamic milieu. From that, the guerrillas tried to make one facade that will be accepted by the West. Thaci was chosen as a public figure, who, thanks to a scholarship from the University of Zurich, learned how to be eloquent towards values such as the rule of law, democracy, human rights and the protection of minority rights. His first appearance was in peace talks in the French castle of Rambouillet in February 1999 with former US Secretary of State Madeleine Albright.

Shortly afterwards, Bern continued to work in the direction of the American turn, as the Thaci asylum seeker moved between the Kosovo war zone and Switzerland. Jean Daniel Gerber, then The director of the Federal Refugee Service explained why the authorities did not revoke Thaci's refugee status at the time: We, together with the Ministry of Foreign Affairs, thought carefully. Thaci was then the chief negotiator of the Kosovo Albanians and a legitimate member recognized by the international community. He was also a political leader, not a KLA military leader. As a de facto prime minister, he was a mediator for peace. That's why we didn't want to throw stones at him on the way. Gerber then took more care of other Kosovars who took up

Unofficial Defence Translation

arms and then created "border" traffic between Switzerland and Kosovo. Thaci's right-hand man Haliti and other KLA leaders living in Switzerland participated in the front lines of "border" traffic. Gerber either didn't know about it or didn't want to admit it.

The lawsuit is not politically appropriate

The KLA was not a single movement with a central leader, but consisted of factions formed mainly by clan affiliation. The Drenica group, led by Thaci, turned out to be the most powerful faction. She was in the hills of Drenica, in central Kosovo, where Thaci himself comes from. In the reports of the secret services, the Drenica group constantly appeared and was connected with organized crime, with Thaci being marked as a "big fish" and the leading head of the group. In addition to drug smuggling and money laundering, the report states that the group was also involved in prostitution and human trafficking.

While Thaci was particularly interested in political and strategic studies at the University of Zurich, Haliti studied psychology at the University of Zurich. Because of the conflict in Kosovo in the end in the 1990s, neither of the two KLA cadres completed their studies. Even before that, the police were investigating them, because they were not politically active only in Switzerland: already in 1990, the narcotics police monitored and filmed Haliti's house in Zurich. Coincidentally, two members of the Yugoslav secret service wanted to drop a bomb in front of Haliti's apartment, which was being watched by Zurich police. Haljiti and Thaci were well known to the police, according to an investigator who remembers the case, but wished to remain anonymous. There was tangible evidence against the two KLA leaders that would be sufficient in court to indict him for drugs and property crimes. At that time, obstacles were set up for the police on the road, primarily by the Ministry of Foreign Affairs from Bern. The lawsuit against Thaci was not politically appropriate, because Thaci was a favorite child of Americans. Today, there are indications that the files of Thaci and Haliti have been deleted, the investigator said.

The federal prosecutor's office blocked bank accounts

It is obvious that there is evidence from the authorities about the activities of Kosovo Albanians in drug trafficking, as well as the participation of Kosovo tourist bureaus in money laundering and arms smuggling, which can be read from the federal police files. In fact, the photos show KLA fighters with the most modern camouflage uniforms and automatic weapons (Sturmgev ehr 90) of the Swiss army. Even the so-called Basel aid organization, Mother Teresa, tried to send aid to the KLA by Swiss military trucks to Albania. Italian police stopped the convoy and found weapons and ammunition. The war material was stored in double-bottomed wooden boxes, with the aid material only as camouflage. In 1998, the Federal Prosecutor's Office blocked

Unofficial Defence Translation

several bank accounts of the charity fund Otadžbina zove, because there was a suspicion that the money was used for the illegal purchase of weapons.

Albanian criminal networks are linked to the KLA and threaten Switzerland's internal security, federal police warned in reports. The KLA also depends on the logistical and financial support of organized crime. In the area of arms trafficking, the KLA leadership is in charge, and Haljiti is responsible for the logistical equipment of the guerrillas. The starting point is that Switzerland reflects the same links between political groups, armed groups and organized crime as it does in Kosovo. One in five KLA members living in Switzerland is involved in criminal activities.

After a solution to the Kosovo problem was not found at the Rambouillet peace talks, NATO bombed Serb targets in Kosovo and Serbia in the spring of 1999. At that time, Milosevic intensified the brutal "ethnic cleansing", which led to the expulsion of hundreds of thousands of Kosovo civilians. In the end, NATO bombing managed to force Milosevic to withdraw military formations from Kosovo. The former Yugoslav province is becoming a UN protectorate, where NATO troops (KFOR) have taken over a peacekeeping mission tasked with securing peace. The KLA disbanded only pro forma, and some of its fighters joined the newly established security forces in Kosovo. The Swiss military magazine in October 1999 warned of KLA criminal activities and its links to the mafia and demanded the expulsion of all leaders from Switzerland. Author Albert Stachel, an assistant professor of strategic studies at the University of Zurich, knew Thaci, who diligently attended his lectures Modern Wars and was interested in the leading Afghan mujahideen who fought against the Soviets in the 1980s. As Stachel recalls: Thaci learned a lot from the mujahideen.

Multifunctional people

Thaci interrupted his studies in 1998 when he returned to Kosovo. He visited his wife in Switzerland after that. It was not possible to do anything politically against him and his colleagues, because the then Minister of Defense Adolf Ogi was preparing Switzerland to join the NATO program "Partnership for Peace", as well as sending peacekeeping forces to Kosovo. With this in mind, there was no use of stories about the mafia and Islamic ties of the KLA leadership.

By 2001, Swiss authorities had learned that Thaci's right-hand man and adviser Haliti had been described as part of a criminal network in a report by NATO and KFOR's secret intelligence services. Only when the former KLA leader wanted to transfer the war to neighboring Macedonia, the State Council said a lot. In June 2001, Haliti was banned from entering Switzerland. Justice and police media reports did not say that the federal police wrote about Haliti's connection and that he was linked to organized crime from Albania on the basis of "reliable sources". These sources were, of course, secret service reports, but they were not written or published anywhere.

Unofficial Defence Translation

Haliti and Thaci cooperated closely even after their joint stay in Switzerland. A 2003 KFOR secret report described Haljiti as Thaci's spokesman and advocate. Today, Haljiti is part of the Kosovo Parliament and a member of the Democratic Party. Both are working hard not to appear in public together, the report said. Thaci has the last word in the discussions, and Haljiti has a practical application, which mainly refers to doing dirty work. Haliti, who owns a lot of property in Kosovo, Albania and Switzerland, would never dare oppose Thaci.

The aforementioned secret BND report, among other things, identifies Thaci and Haliti as key figures in organized crime. Kosovo's criminal networks are not interested in creating a functioning government modeled on the West, as this would negatively affect the growth of smuggling. The BND also accuses Thaci and Haliti of being under the contract of a professional killer. These are "multifunctional people" of an obviously political nature who did not get their hands dirty. With the help of good political, economic and police ties [], they managed to create enough space for organized crime and access to the classic area of this activity.

Both Thaci and Haliti have denied any involvement in crimes or human rights violations. The accusations in the secret service reports are imprecise and rely on facts stemming from Serbian propaganda. To date, no court has verified these allegations. Asylum seekers admitted to Switzerland remained untouchable.

www.vulkani.rs
office@vulkani.rs

Copyright @ 2018, Милан Ст. Протић
Copyright @ 2018, за ово издање Вулкан издаваштво

ISBN 978-86-10-02330-5

Ова књига штампана је на природном рециклираном папиру од дрвећа које расте у одрживим шумама. Процес производње у потпуности је у складу са свим важећим прописима Министарства животне средине и просторног планирања Републике Србије.

Приче из Швајцарске

ЗЕМЉА
ВИЉЕМА
ТЕЛА

МИЛАН СТ.
ПРОТИЋ

VULKAN
IZDAVAŠTVO

Београд, 2018.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
ДУГИМ КОРАКОМ КРОЗ ВЕКОВЕ	13
МЕДВЕЂИ ГРАД, ОКОЛИНА И УСПУТНИ КОМЕНТАРИ	51
О ИТАЛИЈАНСКОМ ШВАЈЦАРЦУ АНГЛОСАКСОНСКОГ ИМЕНА И ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА.	95
КОСОВО, МАФИЈА И ШВАЈЦАРСКА	115
Недодирљиви	115
Новац од дроге стигао у Швајцарску.	117
Тужба није политички подобна	119
Савезно тужилаштво блокирало банковне рачуне.	120
Мултифункционалне особе	122
SWISS MADE: ВРЕМЕ ЈЕ НОВАЦ И ОБРАТНО.	125
О СРБИМА И ШВАЈЦАРЦИМА ИЛИ <i>CONTRADICTION</i> <i>IN ADJECTO</i>	145
И ОНИ СУ БИЛИ ШВАЈЦАРЦИ.	177
Алхемичар (<i>Парацелзус</i>)	177
Краљев банкар (<i>Жак Некер</i>)	180
Жена која је мрзела Наполеона (<i>Мадам де Сјал</i>)	183

Милан Ст. Протић

Пријатељ народа (<i>Жан Пол Мара</i>).	187
Чувари савремене уметности (<i>Породица Гујенхајм</i>)	193
Болна љубав Сабине Шпилрајн (<i>Карл Гусџав Јуні</i>)	195
Швајцарско име америчког аутомобила (<i>Луј Жозеф Шевроле</i>)	199
Неимар модернизма (<i>Ле Корбизје</i>)	201
Легенда Холивуда (<i>Вилијам Вајлер</i>).	205
Вајар издужених фигура (<i>Алберто Ђакомети</i>).	206
Нови талас (<i>Жан Лик Годар</i>)	208
Марсовци су (ипак) били овде (<i>Ерих фон Деникен</i>)	210
ИЗМЕЂУ БЛАГОСТАЊА И ДЕКАДЕНЦИЈЕ.	213
Швајцарска пред нашим очима	213
<i>Појед с врха Св. Гојарда</i>	213
Призори швајцарске идиле.	219
<i>Возови</i>	219
<i>Јеванђеље њо Јуди</i>	222
<i>Амбасадорски циркус</i>	225
<i>Хероин за свакој</i>	230
<i>Владари из сенке</i>	231
<i>Укршћане у крви</i>	233
<i>Тућа деца</i>	235
УОЧИ ПОВРАТКА	237

ПРЕДГОВОР

Кад човек проведе дуже време у туђој средини, пука пристојност, ако ништа друго, налаже да се о тој средини напише неко слово. Отуд ова књига.

Швајцарску бије глас да је земља највеће добробити, нестварне лепоте и неподношљиве досаде. Ипак, и овај малени комад европског тла на којем се наизглед столећима није дешавало готово ништа што је вредно помена крије животне приче једнако пустоловне и заводљиве као и они делови света где су се историјски догађаји смењивали филмском брзином. Наше је било да их запишемо.

* * *

Придев „Швајцер“ („Швицер“) долази од германског топонима „Швајц“ („Швиц“) по којем се зове и један швајцарски кантон¹ и један град у том кантону. Једина разлика лежи у томе

¹ Швајцарску данас сачињава 26 кантона с високим степеном самосталности: Женева, Во, Јура, Вале, Нешател, Фрибур, Тичино, Берн, Базел (Ланд), Базел (Штат), Луцерн, Солотурн, Аргау, Тургау, Цирих, Ури, Гларус, Санкт Гален, Цуг, Шафхаузен, Граубунден, Обвалден, Нидвалден, Апенцел (Аусерходен), Апенцел (Инерходен) и Швајц.

Милан Ст. Протић

што се за назив државе користи одређен члан (*d'Schwiiz*, на швајцарсконемачком дијалекту), а за називе кантона и града – не. Израз је у употреби од почетка XI века, мада се у писаним изворима први пут помиње још 972. године.

Етимологија највероватније вуче корен од старонемачке речи *suedan* (палити, горети), зато што је то била област обрасла густом шумом коју је требало раскрчити, а растиње претходно спалити, како би се могла населити.

Французи за Швајцарску кажу *La Suisse*, увек са одређеним чланом, али због тога што се тако на француском обележава назив сваке државе.

* * *

„Није ти ово Швајцарска, мајчин сине!“

„Наравно да није, драги мој! Једна је Швајцарска, јединствена и неупоредива. Швајцарска је живи доказ древне Цицеронове мисли по којој изузетак постоји у правило. Све што важи у Швајцарској, не важи другде у свету и обротно.“

„Реци ми. мајке ти: је л' Швајцарска заиста рај на земљи како се говори? И ако јесте, у чему је најнајбоља њеној услаха?“

„Е, ти сам те чекао, мајчин сине! А, у ствари, одговор није нимало тежак: у начину на који Швајцарци схватају животи. Боље речено, правила по којима Швајцарци живе.“

„А која су та швајцарска схватања тиј. правила? Реци, молим те. По чему су то они различити од других?“

„Ових неколико постојећи су сасвим довољно:

Штедња умесно постојећи. Одрећи ћу се задовољства да бих имао у невољи. Врлине су бољи чуваран и скроман.

Живим да бих радио, не радим да бих живео.

Земља Виљема Тела

Живи и њусџи другої да живи. Не суди о друом, да друи не би судио о џеби. Чувам своје, не дирам џуђе.

Не џиџам ко си и одакле си док џод се у мојој земљи држиш рега и закона. Мој инџерес иде исџред мојих уверења.

Мајџорџиво неоџходних комџромиса о свему и са сваким. ('Савиђеш ме, ал' ме сломиџ неђеш.')

Гледај своја џосла, у џосла другої се не мешај. ('У се и у своје кљусе.')

Не оџкривај соџџивене слабосџи и недосџаџке. Сџиџ је друо име за дискреџносџ.

„Иџак, мора се џризнаџи да чеџири сџоџине џодина нису раџовали и да су их мимоишла оба свейска раџа. За сваки случај код њих се чува џлавнина свейских џара. Онда није ни чудо џџо су џолико доџаџи. Море, имали су невиђену сређу. О џоме се раџи.“

„Они су своју сређу џражили, заџо су је и нашли, не хајуђи мноо за оџиџе џринџије и космичку џравду. Учили су и на својим и на џуђим џрешкама.“

„Па џо је све џоџално суџроџно од нашеї џоимања живоиџа и народне судбине.“

„Ма јок, чини џи се!“

* * *

Доживљај раја и пакла, разуме се, зависи од појединачног укуса и склоности. Тако и у случају Швајцарске. За човека који воли поредак и једноличност, она је истински рајски врт; за оног ко чезне за страшћу и авантуром, Швајцарска је права робија. Ово је земља у којој царују просек и просечност: заједништво над индивидуалношћу. Швајцарска скоро да нема знаменитих

Милан Ст. Протић

личности ако се изузму Урсула Андрес и Роџер Федерер. Велика већина међу најпознатијим Швајцарцима везује се за друге народе и њихове културе, од Русоа до Корбизјеа. Обично се и не зна да потичу из Швајцарске. Они други, странци који су свој дом нашли у Хелветској Конфедерацији¹, углавном су постали славни пре свог доласка овамо. Чаплин или Шумахер, на пример. Уз један велики изузетак: Алберт Ајнштајн. У Швајцарску је стигао као анонимни студент физике, а из ње је отишао овенчан ореолом највећег ума у историји човечанства.

* * *

Међу изузетним Србима који су завршили студије у Швајцарској издвајају се: Никола Пашић, Сима Лозанић, Слободан Јовановић, Скерлић, Дучић и Николај Велимировић. И Светозар Марковић је кратко боравио на студијама у Цириху, а Иво Андрић је, после Првог светског рата, службовао у Женеву. Петар Карађорђевић, будући краљ Србије, боравио је у Женеву у два маха. Средњу школу завршио је у овом граду 1862, у Институту *Венел-Оливје*. У Женеву се вратио као удовац с троје малолетне деце 1890². Управо одатле је железницом допутовао у Београд средином 1903, неколико дана пошто га је Народна скупштина изабрала за српског монарха (2/15. јуна 1903).

¹ У Швајцарској су живели или живе:

Ален Делон, Тина Тарнер, Херман Хесе, Томас Ман, Џејмс Џојс, Едвард Гибон, Грејам Грин, Рилке, Стравински, Чајковски, Вагнер, Артур Рубинштајн, Шарл Азнавур, Фил Колинс, Џорџ Харисон, Фреди Меркјури, Настасја Кински, Одри Хепберн, Роџер Мур, Дејвид Нивен, Изабел Ађани, Вилијам Тарнер, Оскар Кокошка, Елија Канети, Коко Шанел, Берни Еклстон, Леон Гамбета, Јехуди Мењухин, Достојевски, Набоков, Антонио Самаран, Ален Прост, Џеки Стјуарт, Борис Бекер, Мартина Хингис и Ана Ивановић.

² Петар Карађорђевић и његова деца (Јелена, Ђорђе и Александар) становали су у Женеву у Улици Монетје број 10.

Земља Виљема Тела

На другој страни, посебно место у сећању и срцима многих Срба заузео је за сва времена један швајцарски хемичар и полицајац из Лозане – легендарни др Арчибалд Рајс.

* * *

Али, пођимо редом.

ДУГИМ КОРАКОМ КРОЗ ВЕКОВЕ

Биће ипак да Сир, ратни слон огромних размера, висок безмало четири метра и с једном кљовом, није загазио на тле данашње Швајцарске. Стајао је на челу крда од тридесет седам својих сродника, додуше ситније врсте из северне Африке, од којих је једва неколико преживело епопеју од Иберијског полуострва, преко Пиринеја и Алпа до северне Италије. Сирова постојбина била је, по свему, у Сирији, чему је највероватније дуговао своје име. Да ли је припадао ишчезлој блискоисточној пасмини слонова или је порекло вукао из Индије, није познато. Оно што се поуздано зна јесте то да је његов господар био Ханибал, картагињански прослављени генерал и највећи ратник свога доба. Предводећи педесет хиљада војника и осам хиљада коњаника, Ханибал је, у пролеће 218. године пре Христа, кренуо у Други пунски рат против непобедивих Римљана.

Велики слон је кости јамачно оставио у једној од Ханибалових битака, код Требије, Тразименског језера или код Кане. Мало је, дакле, недостајало, корак или два, да Сир, величанствени представник своје расе, буде један од првих пролазника преко швајцарских планинских превоја. Полибије доиста помиње да је Ханибалова војска прошла кроз Кланац Малог

Милан Ст. Протић

Светог Бернара 2.188 метара изнад мора, на десетину километра од данашње швајцарске границе.

* * *

Пишући о свом походу на Галију, Гај Јулије Цезар је, пре више од два миленијума, записао и ово:

Проїив Хелвећана¹, који су најадали њерииорије суседних народа, Цезар је њовео раїи. Будући да је он (Цезар) уїео да саїради мостїи њреко Арара² у једном једином дану и да своју војску њреведе њреко њеїа, Хелвећани, којима је ѡредало двадесетїи најрадњијих дана за иѕїии заааїшак, ѡослали су к њему своје изасланике.³

Године 58. пре Христовог рођења, стари Хелвећани су, одлучни да се преселе на запад све до Атлантика, затражили пролаз кроз римске територије. Који је истински разлог ове одлуке био није сигурно, али се зна да је Цезаров одговор био одречан. Он је у марту исте године порушио мост на Рони надомак Женеве, утврдио леву обалу реке и присилио Хелвећане да се крећу десном страном према данашњем Базелу. Потом

¹ Хелвећани (Хелвети) били су антички народ келтског порекла; насељавали су највећи део швајцарског платоа у I веку пре Христа кад су дошли у додир с Римљанима; представљали су прву препреку у Цезаровој кампањи на Галију; били су подељени у четири племена, од којих су позната имена два (Вербигени и Тигурини).

² Арар је древно име за реку Саону (*Saône*) у источној Француској, десну притоку Роне, у коју се улива код града Лиона. (Не сме се мешати са реком Аром, која протиче кроз Берн).

³ *Contra Helvetios, qui in agros populorum vicinorum invadabant, Caesar bellum suscepit. Cum potuisset uno die pontem in Arari facer et suum exercitum traducere, Helvetii, qui diebus viginti idem difficillime confecerant, legatos ad eum miserunt.*

Сви преводи у овој књизи су дело и одговорност пишчева.

Гај Јулије Цезар, *Коменїари о ѡалском раїиу (Commentarii de Bello Gallico)*, књ. 1.

Земља Виљема Тела

је, у јулу, довео две додатне легије из Аквилеје усиљеним маршом преко Алпа и стигао Хелвећане у околини Лиона. Одмах је напао и уништио њихову одступницу да би, двадесет четири сата касније, римска армија прешла Саону сустичући Хелвећане у правцу севера и наносећи им тежак пораз код Бибракте. Од малог броја преживелих, највећи део је враћен у Швајцарску. Била је то римска освета за пораз од тачно педесет година раније¹. Тад су Хелвећани мучки усмртили царског конзула Луција Касија Лонгина. Римљани им то нису ни заборавили, ни опростили.

Описивањем својих освајања Цезар је, пре свега, желео да остави што јачи утисак на сенаторе и народну скупштину у Риму. Његове битке биле су у служби личне амбиције, чежње за обожавањем и свемоћном влашћу. За њега је величина Цезарова значила величину римску². Отуд у својим дневницима пише у трећем лицу, као да су писац и његов јунак два одвојена лика.

У ствари, у Цезаровој личности сабрале су се врлине свих претходних и свих потоњих политичких вођа. Он је био војсковођа и диктатор; реформатор и народни трибун; освајач и завереник; писац и говорник; адвокат и свештеник; вероломник и мученик; републиканац и император. Створен у стварном свету или у летописима биографа, Цезар је израстао

¹ Године 107. пре Христа, битка код Бурдигале (данашњи Бордо) под командом тигуринског краља Дивика.

² У својим *Паралелним живојима* Плутарх преноси и ове две епизоде из Цезарове биографије („Живот Јулија Цезара“, 11:3):

„Речено нам је да, док је прелазео преко Алпа поред једног варварског села са малобројним становништвом које је остављало жалостан утисак, његови другови су га питали раздрагано и са подсмехом: 'Да ли је могућно да и овде има сукоба амбиција око власти, борби за примат и узајамне љубоморе моћника?' На то им Цезар најозбиљније одговори: 'Радије бих био први овде, него други у Риму!' Речено нам је исто тако да се у Шпанији, док је у доколици читао историју Александрову, губио у дубоким мислима и потом плакао. Зачуђени, другови су га питали за разлог његових суза. 'Не мислите ли', рече, 'да је за жаљење то што је Александар у мојим годинама већ био краљ толиким народима, а ја још увек нисам постигао ниједан значајан успех?'“

Милан Ст. Протић

у симбол изван времена и изнад историје. Име му је оглашено за највише владарско знамење. Цезар – владар над владарима – апсолутна мера мудрости, моћи и храбрости. За Немце једнако као и за Русе¹. Наш Душан Силни узео је ореол Цезаров у Скопљу 1346, уздижући тиме средњовековну Србију до висина царевине, а себе на највиши трон. И последња крунисана глава Бугарске носила је царску титулу више од две хиљаде година после Цезарове погибије. У Цезару је свака политичка амбиција могла да пронађе себе. И она која је тежила таштом самодржављу и она надахнута народњачким револуционарством.

Ипак, како то судбина уме да удеси, његови записи учинили су да народ хелветски о коме он, велики Цезар, није мислио ништа посебно, уђе у историју и колективно сећање. Наиме, управо су Цезарови списи дали основ за развој швајцарске националне свести у XIX веку и идеју за назив државе и то баш на латинском језику². Заслугом победника, побеђени су упамћени и слављени за вијек и вјеков.

У ово прастаро доба Хелвећани нису имали краљеве, али јесу имали племенске поглавице. Главни међу њима, Оргеторикс, у договору са још двојицом првака, припремио је план за пресељење на запад. Кад се сазнало за његову амбицију да себе устоличи за врховног поглавара, Оргеторикс је позван пред суд с претњом да, уколико му се докаже кривица, буде кажњен смртном казном спаљивања. Пред поротом се појавио у пратњи десет хиљада војника, накратко успевајући да се спасе пресуде. Неколико дана касније умро је под неразјашњеним

¹ Немачка реч *Kaiser* долази од класичног изговора Цезаровог имена на латинском (Кајсар). Руска, бугарска и наша реч *цар* истоветног је корена.

² *Confederatio Helvetica*.

Земља Виљема Тела

околностима. Сами Хелвећани веровали су да је страдао од властите руке.

Како било, територија данашње Швајцарске укључена је у Римско царство под императором Тиберијем почетком новог доба. Током наредна три столећа дошло је до значајног насељавања ових крајева, као и до оснивања низа градова који постоје и данас: Цирих, Женева, Лозана, Базел, Солотурн, Кур¹. Римљани су утврдили пут преко чувеног Превоја Сен Бернара у западним Алпима. Од средине I века у градићу Баден² (Кантон Аргау) налазила се термална бања за опоравак римских легионара стационираних на овој страни Алпа.

У позном римском периоду, у IV и V веку почело је систематско покрштавање³ локалног становништва. После пропасти Западног римског царства, Швајцарском су загосподарила германска племена: Бургунђани јужно, а Алемани северно. И једни и други убрзо су признали франачку врховну власт у размаку од једва две године (534. и 536). У раздобљу после Карла Великог⁴, данашње подручје Швајцарске било је подељено између средње и источне Франачке. Поново уједињена, ушла је у састав Светог римског царства⁵ око 1000. године.

¹ *Turicum* (Цирих), *Genava* (Женева), *Lousanna* (Лозана), *Basilea* (Базел), *Salodurum* (Солотурн), *Curia* (Кур).

² У античко доба *Aquae Helveticae*. Укупно има 19 извора, чија температура достиже +47 степени Целзијуса. Сам назив градића на немачком значи бања, мада одавно не служи тој сврси. Баден је у међувремену постао центар тешке индустрије (локомотиве, пруге, турбине, електромотори), превасходно због фабрике АББ (раније Браун, Бовери и Си, основана 1891).

³ Први хришћани појавили су се још крајем III века.

⁴ Верденски мир 843. после рата око наследства Карла Великог (768–814). Иако је имао десет жена (конкубина) и двадесеторо деце, Карла Великог су наследила само четворица међусобно завађених унука. Његов директни наследник био је син Луј Побожни (814–840).

⁵ Друкчије – Први немачки рајх. Од 1512. Свето римско царство немачког народа. За ову политичку творевину, која је трајала безмало читав миленијум (962–1806), Волтер је написао да није ни светио, ни римско, ни царсџво. Voltaire, *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations*, 70, 1756.

Милан Ст. Протић

* * *

Узима се да је Стара швајцарска конфедерација настала 1291. Тад су се споразумела три кантона-оснивача и оформила конфедерални савез. Били су то кантони Ури, Швајц и Унтервалден. Средином четрнаестог столећа придружили су им се Луцерн (1332), Цирих (1351), Гларус (1352), Цуг (1352) и Берн (1353). Крајем XV века савезу су приступила још два члана: Фрибур и Солотурн, оба 1481. Најзад, 1501. у састав конфедерације ушли су Базел и Шафхаузен, а Апенцел 1512.

Првих осам конфедералних кантона деловало је сложено дуже од стотину година, обележених узастопним политичким и војним успесима. Стара конфедерација је достигла врхунац у Бургундским ратовима током 1470-их кад се учврстила као сила у сложеном међународном поретку између Француске и Хабзбурговаца. Године 1515. истакли су формални принцип неутралности (поновљен 1647. године) услед претњи Тридесетогодишњег рата. Швајцарска неутралност потврђена је Вестфалским миром годину дана доцније, упоредо са стицањем пуне државне независности¹.

Угрубо, Свето римско царство састојало се од територија данашње Немачке, Холандије, Белгије, Луксембурга, Алзаса и Лорене, Швајцарске, Лихтенштајна, Аустрије, северне Италије, Словеније, Чешке и Шлезије. Представљало је лабав савез великог броја мањих или већих држава и слободних градова, без чврстог политичког устројства.

¹ Управо у том периоду највећи број Швајцараца учествовао је у различитим армијама и на различитим странама у својству плаћених војника, што им је донело репутацију најбољих најамних ратника. Разлог за избор оваквог начина живота био је првенствено економски. Сиromаштво је натерало многе младе Швајцарце да срећу и богатство траже у војничкој служби или као краљевски телохранитељи по читавој Европи.

Швајцарску гарду од сто наоружаних чувара образовао је француски краљ Луј Једанаести 1480. Служила је на дворovima у Лувру и Версају све до 1789. Поново је оформљена 1814. кад је испратила Луја Осамнаестог у белгијско изгнанство и вратила га после Наполеоновог пораза код Ватерлоа. Коначно је распуштена 1817. и замењена Французима.

Земља Виљема Тела

Ова политичка заједница узајамно повезаних градских и сеоских целина (кантона-државица) уживала је статус империјалне аутономије у оквиру Светог римског царства, што је у средњем веку сматрано за фактичку сувереност. Захваљујући слабостима хабзбуршких и савојских владара, швајцарски савез је, током свог златног раздобља, знатно проширио пространства под својом влашћу. Последње успешно освајање подручја Во (Лозана) догодило се 1536, кад је ова територија највећим делом припала Кантону Берн.

До коначне пропасти 1798. под налетима француске револуционарне војске, Стара швајцарска конфедерација бројала је тринаест држава-чланица.

Швајцарско уједињавање представљало је више историјски процес него политички акт. Кантони су се повезивали поступно, низом споразума, уговора и пактова, двостраних или вишестраних, са минималним заједничким обавезама. Потписнице су се обично заклињале на узајамно поштовање мира, сарадњу у заједничким војним акцијама и судску арбитражу у одређеним споровима. Било је потребно више од једног века пре него што је, у очима кантона, конфедерација постала самосталан правни субјект¹.

Швајцарски плаћеници служили су и на дворовима Савоја, Напуља, Пруске, Саконије, Холандије и Португалије. Накратко су били ангажовани у Бечу као стражари у зимској палати Хофбург у време Марије Терезије (1748–1867).

Швајцарска гарда у Ватикану постоји од 1506. (папа Јулије Други) и задужена је за личну безбедност самог понтифекса. Сваки кандидат мора бити нежењен мушкарац од 19 до 30, католик са швајцарским држављанством који је завршио средњу школу и војни рок у швајцарској армији, висок најмање 174 цм и плавоок. Нема историјске потврде за раширено мишљење да је Микеланђело дизајнирао униформе швајцарске гарде у Ватикану. Најодговорнији за данашњи изглед одела папских чувара био је њихов командант Жил Репон (1920–1921), који их је нацртао користећи мотиве са Рафаелових фресака. Плава, црвена и жута боја традиционалне су боје породице Медичи.

¹ Године 1370. у Пфафенском споразуму, шест од осам чланица (без присуства кантона Гларус и Берн) употребило је израз *Eidgenossenschaft* у једнини. Први уговор који је означио јединство свих осам (*Acht Orte*) био је мировни уговор из Земпаха 1393, после значајних

Милан Ст. Протић

* * *

Реформа је Швајцарској донела дубоке поделе и сукобе, унесећи вековни немир међу грађане и њихове кантоне. Први глас протеста против Рима и Католичке цркве чуо се у јавној критици ускршњег поста 1522. у Цириху, из грла Хулдриха Цвинглија, свештеника и старешине циришког Гросминстера. Својом писаном речи оптужио је црквену јерархију за корупцију, залагао се за свештеничке бракове и противио иконама у храмовима. Три године доцније, 1525, увео је своју литургију уместо традиционалне мисе.

Цвингли је рођен 1484. у селу Вилдхаус (Кантон Санкт Гален) у североисточном делу Швајцарске. Иако сељачког порекла, стекао је солидно основно образовање од стрица који је и сам био поп. Средњу школу учио је у Базелу и код доминиканаца у Берну. Студирао је на универзитетима у Бечу и Базелу, где је магистрирао 1506. Као млад свештеник, у Гларусу се заинтересовао за политику узимајући активну улогу на страни Ватикана. Учествовао је у бици код Новаре 1513. против Француза. Наредних неколико година повукао се из јавног живота да би се посветио продубљивању свог знања из теологије и класичних језика, прво грчког, а потом и јеврејског. У периоду 1514–16. упознао је Еразма Ротердамског у Базелу, дошавши под његов јак утицај. Поставши преко ноћи помирљив пацифист, овај противник Француза и критичар швајцарског

победа код Земпаха и Нефелса, проглашавајући да ниједна чланица не сме објављивати рат без сагласности осталих. У XV веку настала је и својеврсна конфедерална скупштина (савет) – *Tagsatzung*. Сваки кантон имао је по два представника, а седиште се од XVI века налазило у Цириху. Годишњи састанци овог врховног тела, међутим, одржавани су у Бадену.

У завршној фази, Стара швајцарска конфедерација имала је тринаест пуноправних чланица (*Dreizehn Orte*). Уз њих је било и неколико придружених припадника, везаних одвојеним уговорима за једну или више сталних чланица (нпр. Бил, Опатија Санкт Гален и град Санкт Гален).

Земља Виљема Тела

плаћеништва 1518. дефинитивно се преселио у Цирих. За капелника главне цркве у Цириху (*Grossmünster*¹) изабран је 1521. Како помиње Дучић у свом песничком стилу, Цвингли се отворено супротставио папској акцији прикупљања новца за Базилику Светог Петра у Риму продајом потврда о опросту грехова. Успео је да убеди градске власти и издејствује забрану за улазак ватиканског изасланика у Цирих.

Године 1522. ударио је на две црквене светиње. Прогласио је да пост нема никаквог јеванђељског утемељења и да га треба укинути; дозволио је да се месо једе преко целе године, без обзира на празнике и датуме. Оспорио је свештенички целибат и омогућио да црквена лица склапају бракове; сâм се оженио и изродио четворо деце. На упозорења и претње Римокатоличке цркве одговарао је једноставно: њени великодостојници изгубили су своје право и ауторитет зато што су потонули у лаж и злоупотребу.

До смрти 1531. Хулдрих Цвингли бавио се политиком и дипломатијом, можда и више него теологијом и молитвом. Вођ једног крила реформе, сукобио се на два фронта: против католичанства на једној страни и против лутеранства на другој. У Швајцарској је водио битку против католичких кантона, некад преговорима, некад силом. Погинуо је као војник на циришким бедемима у одбрани свог града од напада пет католичких кантона. С Лутером је читавог живота био у завади. На површини њихове су разлике изгледале теолошке: постоји ли у часу причеста дословно присуство Светог духа

¹ По легенди, на том месту је коњ Карла Великог клекнуо пред Феликсом и Регулом, свецима-заштитницима Цириха. Нова археолошка ископавања показала су да се на том локалитету налазило гробље из римског доба. Поред ове, у Цириху постоје још три велике хришћанске богомоље: *Fraumünster*, *St. Peterskirche* и *Predigerkirche*. Све четири су протестантске.

Милан Ст. Протић

(Хлеб је моје тело, вино је моја крв) или је тај чин у основи симболичан. Иза ове формалне дебате без дубоког метафизичког смисла, крило се у ствари ривалство за положај предводника протестантског покрета¹. Цвингли је припадао оној врсти људи код којих је вера обојена фанатизмом, а религија схваћена као политичка партија. Лидер и командант, писац прогласа и декрета, дипломата и преговарач, Цвингли је по природи био приличан мрачњак. Његово схватање Бога и човека сводило се на ред и дисциплину, на дословно тумачење Светог писма и живљење у складу с њим као с најстрожим законима. Уместо устанка против инквизиције, неслободе и прогона јеретика, Цвингли је проповедао још горе ропство у које човек треба да ступи добровољно како би се приближио Богу. Протестантизам, у свим својим токовима и нијансама, носио је једну стерилну и црну представу о свету и животу. Забрана стоји као његов највиши принцип; казна као неизбежни усуд за људско огрешење. У својој безосећајности реформа је ишла даље од католичанства. Блуд и неискреност хтела је да замени тескобом и тамом. И кад се венчавао, Цвингли то није чинио с радошћу љубави због одбачених ланаца неприродног самоограничења. За њега је то било испуњење задатка, нова божја заповест којој се мора повиновати.

Хулдрих Цвингли довео је Конфедерацију на ивицу распада. Подела међу кантонима који су прихватили његову шизму и кантона који су остали лојални Ватикану толико се продубила

¹ На позив Филипа од Хесеа, Цвингли и Лутер срели су се у Марбургу почетком октобра 1529, у покушају да превазиђу разлике и закопају ратне секире. Састанак, познат у историографији као Марбуршки колоквијум, завршио се после три дана већања; закључци у петнаест тачака потврдили су сагласност у четрнаест, али је петнаести о суштини причеста остао споран; и Лутер и Цвингли су прогласили победу; историјска последица била је у стварању две одвојене протестантске струје.

Земља Виљема Тела

да је два пута дошло до оружаних сукоба¹, што је, разуме се, угрозило опстанак швајцарског савеза.

Колико је био немилосрдан у обрачуна с католицима, толико се светио и онима који су били радикалнији од њега. Његова истрага над анабаптистима 1525–27, крунисана једним погубљењем², упечатљиво сведочи о томе. Сâм је Господ на крају удесио да страда онако како најбоље одговара његовом истинском карактеру: не као бранилац вере, него као официр свог града-државе. С мачем, а не с књигом у руци.

* * *

Ако Женева нема душу, а нема је, онда јој је, извесно, душу одузео Жан Калвин³ 1536, чим је први пут закорачио на њено тле. Наредних тридесет година⁴ овај суманути реформатор родом из Пикардије имаће пресудну реч у обликовању политичке, духовне и интелектуалне климе у граду на Леманском језеру. Штавише, његово схватање протестантизма, религијска тумачења и практична објашњења развила су се у један од најмасовнијих праваца реформистичког покрета, добијајући с пуним правом назив по њему – калвинизам.

Жан Калвин, француски теолог и правник, стигао је у Женеву сасвим случајно с намером да у њој проведе дан или два и да настави пут ка слободном царском граду Стразбуру.

¹ Први и Други капелски рат 1529–1531.

² Феликс Манц (*Felix Manz*) био је осуђен на смрт због покрштавања које је примењивао упркос забрани циришких власти. Удављен је у реци Лимат јануара 1527. Сматра се за првог анабаптистичког мученика. Истина, Цвингли није имао директног удела у доношењу пресуде, али се с њом прећутно сагласио.

³ Оригинално име на старофранцуском му је Жан Ковен (*Jean Cauvin*). Правилније би било изговарати његово презиме као *Калвен*, али се *Калвин* одомаћило и код нас и у већини других језика.

⁴ Период од 1538. до 1541. Жан Калвин је провео у Стразбуру.

Милан Ст. Протић

Судбина је хтела да се у њој не само задржи него и да занавек одреди начин живота њених житеља и укупну атмосферу у њој. Тад је већ увелико загазио у протестантизам пишући о принципу предестинације који је Католичка црква ставила ван канона. На предлог Вилијама Фарела, такође Француза и протестанта у Женеви, Калвин је 1537. постављен за градског проповедника. Његови женевски противници успели су у први мах да га се отарасе и отерају из своје средине. Вратио се после три године да би 1542. основао Реформску цркву. Окупио је истомишљенике, пасторе, учитеље, старешине и ђаконе са идејом да заведе најстрожи поредак у складу са својом хришћанском доктрином. У Женеви су, под њим, били забрањени забава, смех, плес, накит, улична песма, нескромно облачење, алкохол и коцка. Калвинови следбеници и уходе упадали су у грађанске куће и станове у грозничавој потреби да искорене свако неприхватљиво понашање. Преступници су редовно кажњавани, извргавани руглу и протеривани. Калвин је држао проповеди свакодневно, а недељом и пре и по подне. Свето писмо се читало наглас, а псалми и химне певале у хору конгрегације¹. Образовао је својеврсни верски суд – злогласни *Консистоар*². Од 1541. до Калвинове смрти 1564. педесет осам особа је убијено, а седамдесет шест прогнано. Једном речи, у Женеви је зацарила Калвинова религиозна страховлада.

Шпанац по имену Мигел Серватус³, прогоњен и оптужен са обе стране, и од католика и од протестаната, с којим је Калвин водио живу расправу и преписку, обрео се у Женеви 1553.

¹ Аутори су били Клеман Маро (*Clément Marot*), Луј Буржоа (*Louis Bourgeois*), обојица из-беглице, и сам Калвин.

² *Consistoire*, основан 1541.

³ *Michel Servatus*.

Земља Виљема Тела

Серватус је припадао оном соју средњовековних умова који се бавио свакојаким пословима и имао изванредно широка интересовања. Био је лекар, богослов, картограф, научник и хуманист, тако да га је лако било окривити за јерес. Под Калвином је спаљен на ломачи од сопствених књига, у славу Христа и чисте вере. Женевски психопата је о томе оставио својеручни запис, вредан једног Торкемаде¹:

Ко јод смајтра да је кажњавање јеретика и бојоухулника јојрешно јосјаје саучесником у њиховом злочину и кривцем као што су они. Овде није јосреди јијтање човечје власји; Бој је тај који јовори и јасно је који ће закон јодржајти у цркви док је светиа и века. Зашто он од нас захјева крајњу стиројоси, ако не зато да би нам јоказао да му није указано дужно јошјовање, док јод не сја-вимо служење њему изнад свакој човечанској обзира, док јод никој и ничију крв не јрежалимо и не заборавимо на сваку човечност кад јод се ради о борби за њејову славу?²

Жан Калвин је од Женева створио једно беживотно, суморно и невесело место у којем је једина врлина била у томе да људи буду намрштени и несрећни и да се повинују његовој

¹ Томаз де Торкемада (*Tomas de Torquemada*, 1420–1498), велики инквизитор Шпаније, одговоран за око 2.000 спаљивања јеретика.

² *Nunc vero quisquis haereticis et blasphemis iniuste poenam infligi contendet, sciens et volens eodem se obstringet blasphemiae reatu. His nobis non obtruditur hominum auctoritas, sed Deum audimus loquentem, et quid ecclesia suae in perpetuum mandet non obscure intelligimus. Non frustra humanos omnes affectus excutit, quibus molliri corda solent: paternum amorem, quidquid est inter fratres, propinquos et amicos benevolentiae facessere iubet: maritos revocat a thori blanditiis: denique homines propemodum natura sua exiit, ne quid obstaculi sanctum eorum zelum moretur. Cur tam implacabilis exigitur severitas, nisi ut sciamus non haberi suum Deo honorem, nisi quae illi debetur pietas humanis omnibus officiis praefertur, et quoties asserenda est eius gloria, propemodum ex memoria nostra deletur mutua inter nos humanitas?*

Jean Calvin, *Corpus Reformatorum*, vol. 36, 475.

Милан Ст. Протић

заповести. Калвинов доживљај хришћанства сав је био утонуо у тамну слику туробне свакодневице. Његов Бог је намргођен и љут, наоружан клетвом, казном и бичем. Његова вера је наметнута догма једног претераног аскетизма. За њега је верски живот сав у забрани и одрицању, црн и безнадежан јер се, по њему, само тако може приближити Господу. Калвин је хтео да укине сваку човечју страст и усхићење сматрајући их за ђаволску работу и неопростив грех. Хтео је, поврх тога, да људи омрзну живот како би такви, потиштени и полумртви, примили божју реч у своје празне душе. Утерујући их у своју шизму, лишавао их је ако не потреба, а онда лагодности сигурно. О човеку је мислио лоше: да је створен у греху, слаб да одоли искушењу и неспособан да, такав какав је, чини божје добро. О себи је мислио најбоље: да је непорочан и отпоран, да је у свему изасланик Свевишњег предодређен да хришћанску веру врати на исправан пут. Понекад изгледа као да се угледао на свог фирентинског претходника Савонаролу; као да је надахнуће тражио у делима Савонаролиног фанатичног екстремизма (који је, на срећу прелепе Фиренце, трајао једва четири године). Склоност ка ломачи и паљевини људи и књига свакако им је обојници била једнако прирасла срцу.

Да ли је, питам се, овај мистик помраченог ума каткад умео да ужива у интимним часовима проведеним насамо са сопственом женом с којом није имао порода¹? Или је и у тим тренуцима држао говор о бесмртности душе, а затим клечећи изговарао *Оченаш*?

¹ Калвин се оженио у Стразбуру 1540. једном удовицом (Идлет де Бир, *Idelette de Bure*), мајком двоје деце из претходног брака. У Женеву им се 1542. прерано родио син Жак, који је убрзо умро. Идлет је још неколико пута безуспешно остајала у другом стању, што је католичка пропаганда користила како би доказала да је Калвина стигло божје проклетство због јереси.

Земља Виљема Тела

Од свих протестантских вођа Калвин је био најгори, али и најупорнији. Из сукоба са женевском опозицијом која није била ни малобројна ни слаба, изишао је као велики победник. У моменту смрти био је неприкосновени ауторитет за све: Женева је најзад била под његовим стопалима. За разлику од Цвинглија, Калвин није желео општи рат против грешника, већ реформистичко чистунство у једном граду. Његове су битке биле унутрашње, Цвинглијеве претежно спољашње. Калвин је био методичнији од Цвинглија, жилавији и тврдокорнији. Отуд је и његов утицај на потоњи протестантизам доиста немерљив. Лутер јесте први проговорио против римског папе и први покренуо реформу¹. Тридесетогодишња оперативна власт Калвинова у Женеви, међутим, његова нова проповедна упутства, упрошћени молитвени ритуали и сакралне песме које је увео јесу непресушан извор из којег теку готово сви рукавци и притоке тог огромног, разуђеног и неуједначеног покрета који се јединственим именом назива – протестантизам.

Упркос томе што је Женева стекла ореол безбедног града, на њеном кеју са десне обале Лемана се, у сутон XIX века, одиграла једна истинска историјска драма с трагичним завршетком.

Била је субота, 10. септембар 1898. Тек је прошло пола два по подне кад су две госпође изашле из луксузног хотела *Бо Риваж*. Упутиле су се, по врућини какву нису памтили ни најстарији Женевљани, дуж шеталишта уз језеро у намери да се укрцају на пароброд за Монтре. По спољашњем изгледу није се могло

¹ На дан 31. октобра 1517. Мартин Лутер, професор богословије и проповедник, закуцао је својих 95 теза против продаје опроста грехова (*Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*) на улазну капију катедрале у Виртембергу. Ову меру дозволио је папа Лав Десети да би се скупиле паре за изградњу Базилике Св. Петра у Риму.

Милан Ст. Протић

ни наслутити да се радило о аустријској царици Јелисавети и њеној пратиљи и дворској дами, грофици Старај. Хабзбуршка владарка одмарала се у Швајцарској кријући свој прави идентитет, што је и раније неретко чинила. Баварска принцеза по рођењу и супруга цара Фрање Јосифа од Хабзбурга¹ није волела велику помпу и бројну краљевску свиту. После смрти сина јединца, вероватно (само)убиством због несрећне љубави², постала је склона честом нерасположењу и депресији. Боравак у Женеви, без формалних обавеза и царског протокола, зацело је пријао њеној неутешној души. Имала је шездесет година, од којих је четрдесет четири провела на бечком престолу.

Стотинак корака даље и сасвим изненада, Јелисавети је пришао један младић који као да је хтео да се од сунца склони под њен сунцобран. Притом се наизглед саплео и, покушавајући да одржи равнотежу, наслонио на збуњену племкињу. Истргавши из појаса зашиљену индустријску иглу с дрвеном дршком, убо ју је право у срце. У магновењу, његов убилачки чин нико није приметио. Ни сама жртва, у тоталном шоку, није схватила шта се уистину догодило.

Убица је био италијански анархист, стар једва двадесет пет година, именом и презименом Луиђи Лукени. У ствари, он је планирао да изврши атентат на војводу од Орлеана, претендента на француски трон, али га је Француз предухитрио

¹ Једна од најразгранатијих и најзначајнијих европских династија, дом Хабзбурга (цареви Светог римског царства и Аустрије; краљеви Немачке, Енглеске, Ирске, Шпаније, Португалије, и Угарске: владари више холандских и италијанских земаља), порекло је водила из Швајцарске. Замак и утврђење под називом Хабзбург изграђени су у XI веку у данашњем Кантону Аргау. Први хабзбуршки суверен био је Ото Други, гроф од Хабзбурга (умро 1111).

² Овај догађај познат је у историји као афера Мајерлинг. Крајем јануара 1889, у ловачкој кући петнаестак километара од Беча, пронађен је мртав Рудолф, тридесетогодишњи аустријски принц и наследник престола, заједно са својом седамнаестогодишњом љубавницом, баронесом Маријом Вечером. Права истина о овој трагедији никад није откривена.

Земља Виљема Тела

ненаданим одласком из Женеве у Вале. Вест у локалним новинама о присуству аустријске крунисане главе надхват његове смртоносне руке дала му је нову идеју.

Мислећи да је Јелисавети позлило од несносне жеге, њена дружбеница ју је придржала и помогла јој да стигне до пристаништа и попне се на бродску палубу. Настала је општа пометња; царици је бивало све горе, а да није било јасно о чему се радило. Минијатурна убодна рана и тесан царичин корсет спречили су појаву крви. Тек две-три мале тамноцрвене мрље појавиле су се на белој поткошуљи. Лађа је прво испловила из луке, да би се, пошто је капетан обавештен о свему, нагло окренула и вратила на док. Аустријанка је хитно пренета натраг до свог хотела. Доктори су констатовали смрт у 14 сати и десет минута.

Лукени је убрзо ухваћен. Десетак минута касније двојица фијакериста и један морнар зауставили су га у Улици Алпа и предали дежурном жандарму. Већ месец дана доцније осуђен је на доживотну робију. Обесио се о сопствени каиш у затворској ћелији 1910.

У првом исказу пред женевским иследником, рекао је ово:

Ја сам анархиста ио убеђењу... Дошао сам у Женеву да убијем једног монарха с циљем да дам пример онима који се муче и онима који не чине ништа да поправе своје друштвени положај. Мени није било битно ко је монарх кога ћу убити... Особа коју сам нашао за мене није била обична жена, већ царица: на уму сам имао само њену круну.

Нек у епилогу буде поменуто да је, после почињеног дела, сличне речи изговорио и Гаврило Принцип, атентатор на аустријског престолонаследника, надвојводу Франца

Милан Ст. Протић

Фердинанда и његову супругу Софију Хотек у Сарајеву 28. јуна 1914. године.

Женева наших дана поседује изузетну и господску отменост, мада је и даље хладна и одбојна: привлачна и лепа али на раздаљини, некако уздржана и повучена у себе. То је, вероватно, данак који плаћа својој калвинистичкој прошлости¹. Откад је у минулом веку изабрана за престоницу света, буљуци странаца и бегунаца похрлили су ка метрополи на језеру Леман. Женева је омиљени дом различитих ликова: дипломата, бивших и садашњих, сумњивих богаташа и скоројевића са свих меридијана, ниткова и доушника непознатих послодаваца, моћних криминалаца и њихових послужитеља, трговаца забрањеном робом, неформалних посредника и банкара углавном анонимних. У Женеви се живи затворено, ван очију јавности и светала рефлектора, по скривеним позорницама велелепних вила на обронцима Колоњија. У њу се долази да би се нашла заштита од околног света, иностраних потера и кривичног гоњења. Женева је сва у дискрецији. У њој је љубопитљивост и неучтива и непрепоручљива. Она је најбезбеднија европска адреса за сваког лупежа са дубоким џепом. Град у коме нико никог и ни за шта не пита.

У Женеви се преговарало безброј пута и о свакојаким питањима. Она је средиште међународне дипломатије, и јавне и тајне, и приватне и државне, и легалне и илегалне. Може се само замислити какве су понуде и противпонуде, предлоге и противпредлоге, планове и нацрте слушали зидови луксузних соба и апартмана хотела *Бо Риваж*² или *Председник Вилсон*³ на

¹ По попису из 2000. у Женеви има два пута више католика него чланова Реформске цркве.

² *Beau-rivage*. Хотел је отворен давне 1865. У њему је 1918. рођена Република Чехословачка.

³ *Président Wilson*, по америчком председнику Вудру Вилсону.

Земља Виљема Тела

пример, о свему што је вредно било у политици, финансијама и послу. По неписаном, али златном правилу, увек иза чврсто замандаљених врата.

Тако су, на пример, од 6. до 9. новембра 1918. у Женеви вођени преговори о модалитетима јужнословенског уједињења. Учествовали су представници Народног вијећа (А. Корошец), Југословенског одбора (А. Трумбић) и председник српске владе (Н. Пашић). На крају је донета тзв. Женевска декларација са основном идејом двојног односа (дуализма) између Краљевине Србије и Државе СХС по угледу на Аустроугарску нагодбу из 1867. Упркос Пашићевом потпису, српска влада у Београду одбила је да прихвати ово решење. Тиме је Женевска декларација остала мртво слово на хартији. Процес уједињења кренуо је другим смером: окончан је у Београду, три недеље доцније и у Пашићевом одсуству, актом од 1. децембра 1918.

* * *

Базел је јединствен град бар по томе што је, ако се изузме Роџер Федерер, његов најгласовитији становник носио надимак по једном другом граду, а не по Базелу. Дезидеријус Еразмус много је познатији под именом Еразмо Ротердамски. У Ротердаму се родио 1466¹, али га је напустио у раном детињству да се тамо никад не врати. Ипак, својим придевским надимком прославио је холандску луку на Атлантику. За његов живот и рад у Базелу, међутим, знају углавном стручњаци за хуманизам и средњовековну књижевност и понеки образованији мештанин швајцарског града на Рајни. Невидљиве нити случајности,

¹ Право име му је било Герт Гертсен (*Geert Geertsen*).

Милан Ст. Протић

тј. речни токови западне Европе, веровали или не, спојили су пристаништа у Базелу и Ротердаму. Осим мудрог Еразма, ето још једне, додуше саобраћајне, тачке додира између њих.

Из Еразмовог пера, бритког колико и оштроумног, изишло је и ово:

Дакле, њошњо сам њако њридавила њохвалу за храброст њ и вредноћу, шња дисњие рекли ако дих сад њочела да хвалим и своју мудросњ? Да ли ће неко можда рећи да је њо истњо њолико моћућно као њомешањњ вайњру и воду? Ја се, дакако, надам да ћу вас уверињњ у њо, само ако ме будењие саслушали њажљиво као шњо сњие досад чинили. Пре свења, ако мудросњ лежи у искусњиву, ко више заслужује да носи име мудраца: да ли њамешњан, који се нешњо из сњида, нешњо из њлашљивосњњ не њрихвањњ ничења, или лудак, коња ни од једне намере не одврања ни сњид (јер ња нема) ни оњасносњ (јер не размишља)? Мудрац се зањњурује у књињ сњарих њисаца њде се научи неком њретњераном њеињдлачењу. Лудак, најрошњив, ако се не варам, даш сњоња шњо нењресњано учесњвује у свему и не хаје за оњасносњ, сњиче њраву мудросњ. То је добро уочио и Хомер, иако је био слеј, јер вели: и луд се научи у невољњ...

... Теолозима су, с обзиром на њихову срећу, најближи они који се оишњим именом називају редовницима и монасима. И једно и друњо име је сасвим њојресњно, јер је добар део њњих људи врло далеко од религије и нињде нењеш чешње наилазињњ ни на коња друњо нењ на монахе. Не видим ко би на свењу био беднији од њњих да им ја не њомажем на мноњо начина. Та врсња људи је њако омражена свима да је, њо оишњем мишљењу, случајан сусрењ са монахом рњав

Земља Виљема Тела

знак. Али су, ипак, неисказано људи самољубља, пре свега сматрајући да је круна побожности ако се нису ни дошлакли науке, па чак не знају ни читати. Затим, када у цркви мајоритетним јасовима певају своје јасалме које јамше доброју, али их не разумеју, мисле да задивљују и усхићују уши светица. Много је међу њима њаквих који навелико продају своју љавишину и јросјачки шипај, дрско јросјаче јред врашима за хлеб, данубе у свим крчмама, љуничким колима и лађама и заиста наносе велику шипеју јравим јросјацима. И њако њи јрељубазни људи мисле да нам својом нечистићом, незнањем, суровошћу и бесидношћу дочаравају јрави ајосјолски живој, као шипо сами веле.

Има ли ичеј смешнијеј нећо кад они раде све до одређеним јројисима? Грех је ако се јређе јреко сјројих мајематичких јрорачуна: колико јейљи има сандала, какве је доје ремен, из колико је делова скрљено одело, од каквој је мајеријала и колико је широк јојас, каквој је облика и колика је кајуљача, колико јалаца јреба да буде широка јонзура, колико часова јреба сјаваши. Ко не увиђа колико се ња једнообразности не може сложити с јоликом разноврсношћу шелесних и духовних осодина? И они здој свих њих јлујосити јледају с висине на друје људе, па се чак и међу собом мрзе: људи који јројоведају ајосјолско милосрђе јојови су да најраве велику заваду здој друкчије ојасане хаљине, или мало јамније доје! Међу њима ћеш наћи и њако сјројо јобожних који одозјо носе увек јрубду вунену одећу, али јод њом имају ланену кошуљу; друји, најројив, одозјо носе јлајно, а одоздо вуну. Поједини до се јре дошлакли ојровне јраве нећо новца, али вино и женско друштво не издејавају. Најзад, чудно је како се

Милан Ст. Протић

сви уишњу да се међу собом не слажу у начину живоџа; ѿруде се да се шџо више разликују једни од друџих; чак и не хају да се уїледају на Христџа.

Велик се део ѿџих људи ѿолико ослања на своје обреде и сиџина људска ѿредања да им и небо изїледа мало достџојна наїрада за њихове заслуџе; ѿриџом и не мисле да се Христџос на судњи дан неће обазираџи на ѿне сџивари и да ће их само ѿиџаџи јесу ли шџивовали њеџову заїовестї о љубави. Тада ће један ѿоказиваџи свој сџомак ѿун разних врсџа риба, друџи ће ѿросуџи сџо мерица ѿсалама, ѿрећи ће надбројаџи хиљаде ѿосџова и израчунаџи колико му је ѿуџа, и ѿоред једної одрока дневно, скоро ѿукао сџомак, четѿврџи ће изнетџи ѿолико верских вежди да би се једва моїле наџовариџи на седам ѿеретџних лађа. Један ће се хвалиџи да за шездесетџ ѿодина није никада доџакао новац друкчије неџо у двосџируким рукавицама, друџи ће биџи у џако ѿрљавој и масној каїуљачи да је ниједан обалски радник не би хїео меїнуџи на їлаву, ѿрећи ће се размешаџи да је више од ѿедесетџ ѿодина живео као сунђер ѿрирасџао за истџо месџо, четѿврџи ће ѿоказиваџи свој їлас ѿромукао од вечиџої ѿевања, ѿеџи ће ѿврдџи да је од велике усамљеносџи ѿосџао дремљив, шесџи да му се од дуџої ћуџања одузео језик. А Христџос ће ѿрекинуџи џа хвалисања без краја и рећи ће: „Одакле ово ново їлеме јеврејско? Један закон само ѿризнајем за свој, али о њему не чујем ни речи. Некада сам јавно и незавијено одењао наследџтво своїа оца, али не за каїуљаче, молиџве и ѿосџове, неџо за вршење хриџћанске љубави. Не ѿризнајем оне који сувише добро ѿознају своје заслуџе и који хоће да изїледају светиџији од мене. Нека они иду на

Земља Виљема Тела

Абракасова небеса, ако им се свиђа, или нека наредe да им се најрави нови рај, када нека своја њредања њређ- њостѡављају мојим зајовесѡима.“ Кад монаси бду чули и видели да се од њих више цене морнари и кочијаши, шѡи мислиѡе, с каквим ће се зајређашћењем зѡледаѡи?¹

Еразмо Ротердамски спадао је несумњиво у ред најученијих и најслободоумнијих људи свога доба. Био је духовит крити- чар католичког свештенства, аутор грчко-латинског превода Новог завета (штампан 1516. у Базелу²), путник и предавач, несталне природе и немирног духа. Овај друг и сабеседник Томаса Мора, коме је у част сковао своју *Похвалу лудосѡи*, упорно је одбијао да се сврста на било чију страну: ни на ре- формску ни на ватиканску. Од протестантских притисака по- бегао је из Базела у Фрајбург 1529. Вратио се тек у последњој години живота, у неслози с Лутером, који је, опет, на основу Еразмовог дела Нови завет превео на немачки. Несхваћен и усамљен, Еразмо је до краја сачувао своју интелектуалну неза- висност, своју личност и самобитност. Умро је у Базелу 1536, исте године кад је Калвин умарширао у Женеву.

У начелу, постојала су два историјска одговора и два тео- ријска изазова за католичанство и његову цркву у средњем веку: један је био хуманизам, други – протестантизам. Иако не сасвим раздвојена, ова два учења у ствари одсликавају два различита погледа на човека, његову природу и однос према Богу. Хуманизам се зачео у Италији, као и његов уметнички

¹ Еразмо Ротердамски, *Похвала лудосѡи*, 1511. Одломци.

² Друго издање 1519, треће 1522.

Поводом објављивања свог рукописа, Еразмо је изјавио у свом стилу:
Иѡак је ред да се Свеѡи Павле Римљанима обрађа на мало бољем лаѡинском.

Милан Ст. Протић

израз у ренесанси, откривајући поново античка дела и достигнућа и стављајући човека и људску глад за знањем и науком у сам центар, јер је то, по хуманистима, био најпоузданији путоказ за истину. Заслугом Гутенберговог проналаска, идеје хуманизма су се, у освит XVI века, брзо прошириле читавом Европом. Ова хуманистичка чежња за ослобођеном мисли и истинском ученошћу претходила је будућем таласу просветитељства и била му лучоноша.

У писму једном пријатељу 1535. Еразмо је, у непомућеном духу хуманизма, написао ово:

Уколико си њајриоџа, дићеш хваљен од мноџих и диће џи оџрошџено од свих. Али, џо мом мишљењу, мудрије је да се џрема џудима и сџварима оџходимо као да је овај свеџ оџаџдина свих нас!

На примедбе што се није прикључио реформи, одговорио је 1524. Филипу Меланхтону¹ овако:

Не знам нишџа о вашој цркви; у најмању руку, у њој има џуди који ће, сџрачујем, џреокренуџи чииџав сисџем и убедиџи владаоце да уџоџреде силу како ди обуздали и добре и лоше џуде џодједнако. Јеванђеље, реч Божја, вера, Хрисџос и Свеџи дух – џио су речи које су увек на њиховим уснама; џо-џледај њихове животиџе, они џоворе сасвим друкчиџим језиком.

Године 1516, у Базелу наравно, објављен је Еразмов текст под насловом *Образовање хришћанскоџ владаоца* у форми

¹ *Philipp Melancthon* (1497–1560), немачки протестантски теолог, близак Лутеров сарадник.

Земља Виљема Тела

савета младом шпанском краљу Карлу, каснијем Карлу Петом, императору Светог римског царства (1500–1558). Еразмо му препоручује часно и искрено држање, *јер је њо империјив за једној хришћанској владара који њреба да буде у служби свој народа*. Овај спис штампан је пуних шеснаест година пре Макијавелијевог *Владаоца*. За политички успех и моћ *доље је да се владара доје нејо да ја воле*, тврдио је Макијавели. За разлику од њега, учени Еразмо саветовао је темељно школовање *како би се владало њраведно и добронамерно и избејла искушења насиља и рејресије у очувању личне власџи*.

Еразмо је до смрти остао под формалним окриљем Рима, мада се од њега одавно веома удаљио и с њим био у раскораку¹. Његова настојања да Римокатоличку цркву промени изнутра, подари светлост духа и очисти од заблуда и обмана дала су нажалост врло скроман резултат.

* * *

Жан Жак Русо², филозоф, просветитељ, књижевник и композитор, родио се у Женеви 1712. Отац му је био хугенот³ и часовничар по професији, релативно писмен и заљубљен у музику. Русоова мајка, кћер калвинистичког пастора, умрла је девет дана по рођењу Жана Жака.

Родни град напустио је 1728. прешавши у Торино, тада престоницу Савоје, где је похађао гимназију. Успут је, подлежући чарима једне госпође знатно старије од себе, прешао у католичанство, губећи притом женевско држављанство.

¹ Његова дела су се наша на списку забрањених књига (*Index Librorum Prohibitorum*) папе Павла Четвртог (1559), али и каснијег списка папе Пија Четвртог (озакоњеног на Сабору у Тренту 1564).

² *Jean-Jacques Rousseau*.

³ Француски протестант.

Милан Ст. Протић

Пред Академијом наука у Паризу представио се 1742. оригиналним системом музичке нотације. Иако је његов предлог одбијен, Русо је оставио леп утисак на француске академике. Овај неуспех га никако није поколебао. Напротив, оперу *Сеоски њоророк* компоновао је 1752. и за њу сам написао либрето, а већ идуће године приказана је у Париској опери пред одушевљеним Лујем Петнаестим. Бурбонски монарх му је одмах понудио доживотну апанажу, али је краљевско признање поносни Женевљанин глатко одбио. Ово Русоово дело одиграно је у оквиру свечаног венчања Луја Шеснаестог и аустријске принцезе Марије Антоанете 1770¹.

Године 1754. Русо се најзад вратио у Женеву и обновио изгубљено држављанство. Уследио је најзначајнији период у његовом животу током којег је написао своја капитална дела²: *Разговори о њореклу и основама њејравде међу људима* (1754)³, *Жили или нова Елоиза* (1761)⁴, *Емил или о васишћиању* (1762)⁵ и *О друшћивеном њовору* (1762)⁶.

¹ Луј је тад имао 15, а Марија Антоанета 14 година.

² *Разговори о науци и умејносћии* (*Discours sur les sciences et les arts*) објављени су нешто раније, 1750.

³ *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. Ево једног фантастичног навода из овог дела:

Le premier qui, ayant enclos un terrain, s'avisait de dire: Ceci est à moi, et trouva des gens assez simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile. Que de crimes, de guerres, de meurtres, que de misères et d'horreurs n'eût point épargnés au genre humain celui qui... eût crié à ses semblables: Gardez-vous d'écouter cet imposteur; vous êtes perdus, si vous oubliez que les fruits sont à tous, et que la terre n'est à personne.

(„Онај први који је, заокруживши комад земље, помислио да каже: 'Ово је моје' и који је нашао људе довољно просте да му поверују, био је истински оснивач цивилног друштва. Од колико злочина, ратова и убистава, од колико страха и несрећа би човечанство било спасено... да је тај узвикнуо ближњима: 'Пазите се од слушања овог њеза; готови сте ако једном заборавите да плодови земље припадају свима нама, а сама земља не припада ником.'“)

⁴ *Julie ou la nouvelle Heloise*.

⁵ *Emile ou de l'éducation*.

⁶ *Du contrat social*. Ево три карактеристична цитата:
L'homme est né libre, et partout il est dans les fers.

Земља Виљема Тела

Реакција званичних и црквених власти на Русоове идеје и у Француској и у Женеви била је неумољива. Његове књиге су забрањиване и паљене, а уз то је издат и налог за његово хапшење. Гоњен и од католика и од протестаната, морао је да утекне из Женеве у Нешател, а потом на једно језерско острво надомак Бјена¹, у Кантону Берн. Неколико година провео је у Великој Британији уживајући гостопримство енглеског филозофа Дејвида Хјума. Дозвољен му је повратак у Париз 1770. под условом да му се књиге и текстови не објављују. Рукопис своје аутобиографије *Исјовесџи*² написао је 1769. За собом је оставио незавршену књигу *Сањарења усамљеној шетача* (1776–78)³, такође мемоарског карактера. Умро је у малом месту Ерменонвил, четрдесетак километара североисточно од Париза. Тамо је првобитно и сахрањен. Већ 1794. његови земни остаци пребачени су у божанствени Пантеон, где

(„Човек је рођен слободан, али је свуда у ланцима.“)

Renoncer à sa liberté c'est renoncer à la qualité d'homme, aux droits de l'humanité, même à ses devoirs. Il n'y a nul dédommagement possible pour quiconque renonce à tout. Une telle renonciation est incompatible avec la nature de l'homme, et c'est ôter toute moralité à ses actions que d'ôter toute liberté à sa volonté.

(„Одрећи се своје слободе значи одрећи се својства човека, права људског рода, чак и својих обавеза. Не постоји никаква надокнада за такво одрицање од свега. Једно такво одрицање је неспојиво с природом човеком, јер то би било подредити сву моралност сопственим делима као и подредити сву слободу сопственој вољи.“)

Si l'on recherche en quoi consiste précisément le plus grand bien de tous, qui doit être la fin de tout système de législation, on trouvera qu'il se réduit à ces deux objets principaux, la liberté et l'égalité. La liberté, parce que toute dépendance particulière est autant de force ôtée au corps de l'État; l'égalité, parce que la liberté ne peut subsister sans elle.

(„Ако би се тражило у чему се тачно састоји највећа добробит за све, што би требало да буде циљ сваког законодавног система, утврдиће се да се он своди на две основне ствари: на слободу и на једнакост. На слободу, зато што је свака појединачна зависност толико подређена сили државе; на једнакост, зато што слобода не може опстати без ње.“)

¹ Острво Сен Луј (*Saint Louis*).

² *Confessions*.

³ *Les Rêveries du promeneur solitaire*.

Милан Ст. Протић

почивају у гробници облика паганског храма с буктињом слободе у испруженој руци, тачно преко пута Волтеровог¹ гроба.

Ово што следи су изванредни редови Дучићеви о двојници великана просветитељства, Волтеру и Русоу, који су век провели у закрвљеној мржњи и непријатељству:

Обојица данас леже у Панѿеону француском, уједињени у смрѿи и слави које су извршиле највећу ѿравду над два ѿодједнако несѿокојна животиа. Јер били су ѿодједнако и ѿворци нової сѿолећа и нової евројскої духа, и кроз векове ће њихова имена ићи најоредо. Најзад, ма како излело чудно, најоредо су ишли чак и њихови ѿенији за животиа... То није довољно осећао Волѿер, човек од духа, али је ѿо увек осећао Русо, човек од срца. То се нарочитѿо видело у држању Русоа ѿосле смрѿи Волѿерове. Слава Волѿерова је велика, али није ѿлемениѿа. Волѿерово је дело рад сујетѿе и ѿѿрова, а дело Русоа било је дело сна и ѿубави. Волѿеријансѿиво ће се јављати и доцније, у свима ѿериодима ѿудскої бесѿућа; а дело Русоа и њеѿов уѿицај је завршен. Али је завршен ѿако да ѿај дух и душа Русоа нису више у њеѿовим књиѿама и докѿринама, неѿо

¹ И Волтер је једно време провео у Женеви, пошто му је Луј Петнаести ускратио улазак у Париз. У Женеви се није дуго задржао због локалне забране позоришних представа и одбијања да се штампа његова Служавка из Орлеана, па се крајем 1758. преселио преко француске границе у Ферни, где је купио велико имање.

У писму аутору, Волтер је изрекао свој суд о Русоовом Друшѿивеном уѿовору, остајући веран себи и свом саркастичном духу:

Добио сам вашу нову књиѿу ѿротѿив ѿудске расе и захваљујем вам на ѿој. Никад досад није уѿѿредбљено ѿолико ѿамети да би се ѿоказало како смо сви ѿуѿи. Човек ѿожели, чиѿајући вашу књиѿу, да ѿрохода чеѿворношкѿе. Будући да сам изѿудио ѿу навику ѿре шездесетѿи ѿодина, најалосѿи, више не осећам сѿосодностѿи да је обновим. Ниѿи моју да крнем у ѿѿѿрају за канарским дивљацима заѿѿо ѿѿѿо долесѿи на које сам осуђен захѿѿевају евројскої хирурѿи; заѿѿо ѿѿѿо су ѿе областѿи захваћене раѿѿом; и заѿѿо ѿѿѿо су ѿримери нашеї ѿонашања учинили дивљакѿе ѿѿѿово једнако рђавим као ѿѿѿо смо ми.

Земља Виљема Тела

су коначно изливане у нашу крв и уићкане у људску мисао и савеси. Затио су ти два филозофа били противници, и ти две бесмртности пошћуно суиройне.¹

Максимилијан Робеспјер је на уму имао управо Русоа, кад је 1794. повео свечану поворку нове религије у име узвишеног бића посвећеног метафизичком идеалу људске врлине. Већ ослабелих нерава и душевно начет, напудерисаног лица и обучен у небескоплаву одору, велики вођ Револуције, крвавих руку до лаката, васкрснуо је на улицама Париза у лику прво-свештеника новог доба и нове вере, у подсвесној потреби да оправда кривицу за хиљаде одрубљених глава. Култна свечаност на Марсовим пољима, с Робеспјером у главној улози, означила је врхунац периода Терора. Био је то онај историјски моменат у којем језива стварност узмиче пред вихором опште помаме и у којем се занавек губи контрола над рационалним током догађаја. Свака истинска револуција се, нажалост, завршава у покољу и масовном крвопролићу, да би на концу у смрт одвела и своје најмилије синове.

За ово, разуме се, сироти Русо не сноси никакву одговорност.

* * *

Не би се могло тврдити да је стање у Швајцарској крајем XVIII века било сасвим идилично. Односи међу кантонима су се у великој мери пореметили, а револуционарна превирања у Француској довела су до дубоког идеолошког расцепа. Заузимање страна уз Париз или против њега имало је додатну,

¹ Јован Дучић, „Друго писмо из Швајцарске“, *Грагови и химере*, Сабрана дела 4, 51.

Милан Ст. Протић

можда и значајнију, димензију од политичке: то је исто тако значило и опредељивање између зараћених табора и њихових војски. Насупрот француских армија Републике стајале су три империје: Пруска, Аустрија и Русија. Швајцарска се нашла у самом гротлу ратних сукоба. Француска је окупирала њену територију 1798, збрисала стари конфедерални поредак и, укидајући кантоне и њихову аутономност, основала једну централизовану државу под називом Хелветска Република.

Затим је наишло раздобље у којем је швајцарско тле претворено у бојно поље. Сударили су се генерали Маседа и Корсаков, један републикански (доцније и Наполеонов), други царски, у бици надомак Цириха средином 1799. У јуну је Маседа¹ поразио аустријског надвојводу Карла, а потом је у септембру пораз нанео и самом Корсакову. У последњој фази рата, на фронту се појавио и велики Суворов, руски фелдмаршал и једини генералисимус до Стаљина, али се убрзо повукао назад у Италију. Ред је заведен тек 1802, захваљујући Бонапартином посредовању између поборника Хелветске Републике и њених противника. Будући француски император сазвао је представнике сукобљених страна у Париз и предложио компромис: Хелветска Република опстаје, али се, упоредо с тим, обнавља кантонални систем и њихова самосталност (тзв. *Акти мегујаације*). У склопу свеобухватне рестаурације Европе на Бечком конгресу 1815. поново је успостављена независност Швајцарске и гарантована њена неутралност. Поврх тога, Швајцарска се

¹ *André Masséda.*

У уводној бици код Винтертура у мају 1799. тешко је рањен генерал Мишел Неј (*Michel Ney*), такође потоњи Наполеонов командант, осуђен за велеиздају и погубљен после Наполеоновог дефинитивног пада 1815.

Земља Виљема Тела

проширила кантонима Женева, Нешател и Вале. Државне границе се отад нису мењале.

Средина XIX века сведочила је о новој револуционарној бујици широм Европе. За разлику од тога, у Швајцарској је 1847. избио грађански рат који су повели католички кантони¹ против протестантских у намери да се изборе за већи степен децентрализације. Непријатељства су трајала краће од месец дана, одневши стотинак жртава. Завршена су поразом католика. Истовремено, приступило се изради једног модерног устава како би се унутрашњи односи различитих језичких (етничких), верских и друштвених заједница уредили и ускладили. Док су се остали Европљани бесомучно тукли међу собом, Швајцарци су трагали за средњим решењем. Резултат је био највиши правни акт срочен великим делом по америчком узору и изгласан 1848. Поред осталог, уведен је јединствен систем мера, а забрањено је војничко плаћеништво (иако је до 1860. још било швајцарских гардиста у служби Краљевине Две Сицилије). Домаћа монета (франак) уведена је 1850. као званично новчано средство у земљи. Устав је темељито иновиран два пута крајем деветнаестог столећа (1874. и 1891) чиме су учвршћени елементи директне демократије. Швајцарска је убрзано добијала онај изглед који ће сачувати до данашњих дана.

Ни у једном од светских ратова Швајцарска није била окупирана. Оба пута је успела да одржи свој статус стриктне неутралности и тако избегне велика разарања и губитке.

Почетком августа 1914. Швајцарска је прогласила општу мобилизацију и за неколико дана формирала активни војни састав од 220.000 војника. Под командом новоименованог

¹ *Sonderbund.*

Милан Ст. Протић

генерала Улриха Вила претежни део снага распоређен је дуж границе са Француском у Јури. Чим је постало јасно да ће и Антанта и Централне силе поштовати швајцарску неутралност, већина регрута је демобилисана и послата кућама. У септембру 1916. бројно стање пало је на свега 38.000 да би се нагло попело на 100.000 током следеће године, првенствено услед опасности од француске инвазије. Примирје 1918. Швајцарска је дочекала са 12.500 људи под оружјем.

Уместо ратишта, Швајцарска је за време Првог светског рата била погодан простор за активности разноразних емигрантских политичких групација. Поред Лењина, који је из Цириха, преко Берна, отпутовао у Петроград блиндираним возом (уз немачку помоћ)¹ после Фебруарске револуције, у

¹ Преко швајцарског комунисте Фрица Платена (*Fritz Platten*) и његове везе са немачким амбасадором у Швајцарској, бароном Гизбертом фон Ромбергом (*Baron Gisbert von Romberg*), министарство спољних послова Немачке одобрило је путовање Лењина и Крупске (са још тридесетак руских политичких емиграната, међу којима је најпознатије име Григорија Зиновјева) специјалном запечаћеном композицијом у пратњи два немачка официра, која је за ту прилику проглашена екстериторијалном. Кренули су 27. марта 1917. са старог Ванхофа у Берну. Од швајцарско-немачке границе воз је путовао преко Франкфурта и Берлина до Сесница, а затим фериботом до шведског града Трелеборга. Одатле су се пребацили у Стокхолм; неколико дана касније кренули су за Петроград, такође железницом. Тако је 16. априла 1917. Владимир Иљич најзад стигао у Русију (на петроградску Финланд станицу). Пут је трајао пуне три недеље током којих је Лењин саставио своје чувене *Ајрилске шезе*.

Овде ће бити занимљиво навести сведочанство саме Надежде Крупске о појединостама њиховог повратка у Русију, из мемоара писаних 1933, објављених тридесет седам година доцније:

Сви друјови који су крелили за Русију скупили су се код Народне куће у Берну. Међу њима били Зиновјеви, Усијевичи, Инеса Арманџ, Сафарови, Олиа Равич, Абрамович из Шо де Фона, Гребелскаја, Харийоноов, Линда Розенблум, Бојцов, Миха Цакаја, Маријенофови и Сокољников. Радек је ишао прерушен у Руса. Укујно је пошло тридесет људи...

... Наравно, немачка влада нам је дала дозволу да њихујемо преко Немачке у уверењу да је револуција кайасирофа за земљу и да ће, дозвољавајући емигрантским интернационалистима да се врате у земљу, помоћи ширењу револуције у Русији. Бољшевици су, са своје стране, сматрали за своју дужност да развијају револуционарну агитацију у Русији, а њихов циљ је био да доведу до победе пролетерске револуције. Они нису марили за то ишла је немачка буржоаска влада мислила о томе...

Nadezda Krupskaya, *Reminiscences of Lenin*, „Departure for Russia“, International Publishers, 1970 (Надежда Крупскаја, *Сећања на Лењина*, „Полазак за Русију“, 1970).

Фриц Платен је био швајцарски комуниста и близак Лењинов пријатељ. Налазио се на задњем седишту аутомобила непосредно до Лењина кад је 14. јануара 1918. на бољшевичког лидера извршен први атентат. Било је то непосредно после његовог наступа и говора у

Земља Виљема Тела

истом граду, Цириху дакле, деловао је дадаистички покрет. Идеја је била да се апстрактним уметничким изразом кроз поезију, сликарство, драму, јавне наступе и теоријске манифесте, демонстрира противљење рату и пропагира пацифизам. Убеђени да су суштински узроци рата *дуржоаски национализам и колонијализам*, дадаисти су се први пут окупили у циришком кабареу *Волџер* 1916.¹

Први светски рат је, ипак, проузроковао јаз између француских и немачких Швајцараца. Сасвим природно, свака од ових етничких група тежила је својим сународницима. Околност што Швајцарска није била нападнута, тј. није била присиљена да бира страну, имала је кључни значај у очувању националног и територијалног јединства.

* * *

Завршетак рата Швајцарској је донео нагли скок угледа на међународној сцени. Њена привреда и финансијска моћ веома су ојачале у периоду од 1914. до 1918. Притом, Женева је одабрана за седиште прве светске организације држава основане (по замисли председника САД Вудра Вилсона) версајским мировним документом од 28. јуна 1919, тачно на петогодишњицу

Михаиловском мањежу на повратку у Смољни. Захваљујући Швајцарчевој присебности и муњевитој реакцији (својом руком је заштитио Лењинову главу и био лакше рањен), вођ Октобарске револуције остао је неповређен. Током Стаљинових чистки, Фриц Платен је ухапшен 1938. и послат у гулаг 1939. Стрељан је 1944.

Видети: Dimitri Volkogonov, *Lenin: A New Biography*, 1994, 229 (Димитриј Волкогонов, *Лењин: Једна нова биографија*, 1994, 229).

¹ Хуго Бал, Еми Хемингс, Тристан Цара, Жан Арп, Марсел Јанко, Рикард Хулсенбек, Софи Тојбер и Ханс Рихтер (*Hugo Ball, Emmy Hennings, Tristan Tzara, Jean Arp, Marcel Janco, Richard Huelsenbeck, Sophie Täuber, and Hans Richter*) били су оснивачи дадаизма. Покрет је практично престао да постоји 1922.

Милан Ст. Протић

од Сарајевског атентата¹. Овај споразум носио је потписе 44 земље-оснивача, од којих је тридесет једна за време рата била

¹ *Друштво (Лиџа) народа*. Главни органи били су: Генерална скупштина, Савет (првобитно састављен од 4 сталне: Велика Британија, Француска, Италија, Јапан, и четири несталне чланице, биране на три године; од 1922. године 6 несталних; од 1926. Немачка постаје пета стална чланица, а број несталних повећан је на 9) и Секретаријат на челу са генералним секретаром. Остала тела Друштва народа била су: Стални међународни суд правде, Светска организација рада, Светска здравствена организација, Комитет за интелектуалну својину, Комитет за избеглице и Комитет за права жена.

Амерички Сенат одбио је да ратификује споразум о оснивању Друштва народа, тако да САД, упркос Вилсоновим напорима, нису приступиле чланству; Немачка и Јапан иступили су из организације 1933; због међународне изолације, чланство СССР није долазило у обзир до 1934. СССР је избачен после напада на Финску 1939. На врхунцу, Друштво народа је бројало 58 држава-чланица; у моменту укидања 1946. преостало их је 23. Краљевина СХС улазила је у ред оснивача Друштва народа.

Следи списак председника Генералне Скупштине:

Француска – Леон Буржоа (*Léon Bourgeois*) – 1920.
 Белгија – Пол Хајманс (*Paul Hymans*) – 1920–1921.
 Холандија – Херман Адријан ван Карнебек (*Herman Adriaan van Karnebeek*) – 1921–1922.
 Чиле – Агустин Едвардс (*Agustin Edwards*) – 1922–1923.
 Куба – Козме де ла Торијенте и Переза (*Cosme de la Torriente y Peraza*) – 1923–1924.
 Швајцарска – Ђузепе Мота (*Giuseppe Motta*) – 1924–1925.
 Канада – Раул Дандиран (*Raoul Dandurand*) – 1925–1926.
 Португалија – Алфонсо Аугусто да Коста (*Afonso Augusto da Costa*) – 1926.
 Југославија – Момчило Нинчић (*Momčilo Ninčić*) – 1926–1927.
 Уругвај – Алберто Гуани (*Alberto Guani*) – 1927–1928.
 Данска – Херлуф Зале (*Herluf Zahle*) – 1928–1929.
 Ел Салвадор – Хосе Густаво Гереро (*Jose Gustavo Guerrero*) – 1929–1930.
 Румунија – Николае Титулеску (*Nicolae Titulescu*) 1930–1932.
 Белгија – Пол Хајманс (други пут) – 1932–1933.
 Јужна Африка – Чарлс Теодор Те Вотер (*Charles Theodore Te Water*) – 1933–1934.
 Шведска – Рикард Сандлер (*Rickard Sandler*) 1934.
 Мексико – Франциско Кастиљо Нахера (*Francisco Castillo Najera*) – 1934–1935.
 Чехословачка – Едвард Бенеш (*Edvard Beneš*) – 1935–1936.
 Аргентина – Карлос Саведра Ламас (*Carlos Saavedra Lamas*) – 1936–1937.
 Турска – Тефик Рушту Арас (*Tevfik Rustu Aras*) – 1937–1937.
 Британско Индијско Царство – сер Мухамед Шах Ага Кан (*Sir Muhammad Shah Aga Khan*) 1937–1938.

Ирска – Емон де Валера (*Eamon de Valera*) – 1938–1939.

Норвешка – Карл Јоаким Хамбро (*Carl Joachim Hambro*) – 1939–1946.

Први представник Краљевине СХС у Друштву народа био је каријерни дипломата Милутин Јовановић (1921–24, 1925–27). Шеф југословенске мисије у Женеву био је накратко Јован Дучић (1924–25), а затим Константин Фотић (1927–29, 1932–35), каснији амбасадор Краљевине Југославије у Вашингтону. У југословенској мисији у Женеву службовао је и Иво Андрић на месту првог секретара (1930–33). Момчило Нинчић, вишеструки министар спољних послова у међуратном раздобљу, налазио се на положају председника Генералне скупштине Друштва народа у сазиву за 1926–27.

Друштво народа је формално распуштено 20. априла 1946. у Женеву на последњем заседању Генералне скупштине у присуству представника 34 државе. Целокупна имовина,

Земља Виљема Тела

у табору сила Антанте. Швајцарска је приступила Друштву народа идуће, 1920. године. Лудило које је захватило свет и увело га у незамисливе страхоте Другог светског рата собом је однело и Друштво народа. Његова наследница, Организација уједињених нација, чији један огранак делује у женевској Палати нација, чини се да је била боље среће: бар утолико што је преживела много дуже.

Швајцарци су 1934. изгласали закон о банкама којим је предвиђена могућност анонимних банковних рачуна (под бројевима или шифрама уместо под именима). Томе је претходила велика афера у Француској пошто је тамошњи народни посланик Фабјен Алберти обелоданио идентитет многих француских званичника и јавних личности који су поседовали рачуне у швајцарским банкама с циљем да на тај начин избегну пореске обавезе у Француској. На Албертијевом списку, поред осталих, нашли су се познати политичари, судије, индустријалци, издавачи новина и други. Његове оптужбе односиле су се не само на сакривање новца у иностранству него и на својеврсни „антипатриотизам“, јер је Швајцарска у то доба одобравала велике зајмове Хитлеровом Трећем рајху. Тзв. банкарска тајна је од овог случаја постала препознатљив, али и контроверзан симбол швајцарског банкарства (о чему ће касније бити више речи).

Један други догађај из 1936. бацио је другачију светлост на односе Берн–Берлин. У градићу Давос¹ извршен је атентат на

финансијска средства и архива пренете су на Уједињене нације. Том приликом је Роберт Сесил, представник Велике Британије, један од архитеката Друштва народа и добитник Нобелове награде за мир 1937, узвикнуо незаборавне речи:

Друштво народа је мртво. Живеле Уједињене нације!

¹ Давос је престижни скијашки центар у швајцарским источним Алпима (Кантон Граубунден) где се од 1971. одржава Светски економски форум.

Милан Ст. Протић

Вилхелма Густлофа, Немца и лидера Националсоцијалистичке партије у Швајцарској. Домаће власти одбиле су немачки захтев за екстрадицију починиоца и саме организовале суђење окривљеном Давиду Франкуфуртеру¹. Овај млади јеврејски студент згрожен Густлофовим антисемитизмом затражио је пријем код њега, мирно га сачекао у радној соби и, кад се немачки нациста појавио, у њега сасуо пун револверски шаржер. Одмах затим Франкфуртер се запутио у локалну полицијску станицу предавши се и признавши кривично дело. Изречена пресуда гласила је – осамнаест година тешке робије. Помилован је на своју молбу 1. јуна 1945. Сâм је платио све судске трошкове и напустио Швајцарску.

Погреб Вилхелма Густлофа приређен је у његовом родном Шверину² са највећом помпом и највишим почастима. Сахрањен је у присуству одабраног крема немачког националсоцијализма (Хитлер, Гебелс, Геринг, Химлер, Борман и Фон Рибентроп) са шпалирима униформисаних припадника Хитлерјунгда читавим путем од железничке станице до варошког гробља. Густлоф је доцније проглашен „нацистичким мучеником“; његово убиство искоришћено је као један од изговора за злокобну Кристалну ноћ³ 1938. Био је то један од

¹ Рођен у Дарувару 1909, одрастао у Винковцима, био је јеврејског порекла по оба родитеља. Студирао је стоматологију у Лајпцигу и Франкфурту. Склањајући се од пожара нацизма, преселио се на Универзитет у Берну 1934. После изласка из затвора живео је у Израелу до смрти 1982.

Давидов отац Мавро био је рабин страдао у усташком логору Јасеновац 1942. после зверског мучења и двогодишњег тамновања.

² Шверин је град од око 100.000 становника у данашњој савезној држави Мекленбург-Форпомарн, на северу Немачке.

³ *Kristallnacht* – ноћ 9–10. новембра 1938. кад су широм Немачке и у деловима Аустрије масовно ломљени и уништавани јеврејски објекти, куће, станови и радње. Око сто Јевреја је убијено, а 30.000 одведено у концентрационе логоре у једној јединој ноћи; 1.668 синагога је оскрнављено, а 267 је изгорело у подметнутим пожарима.

Земља Виљема Тела

најбестиднијих тренутака у више него бестидној историји хитлеризма.

* * *

И у Другом светском рату Швајцарска се спасла инвазије и окупације¹. Била је то последица мешавине историјских чинилаца: дуготрајног међународног положаја неутралности, одређених концесија нацистичкој Немачкој и необичне наклоности богиње Фортуне. Швајцарци тврде да су 1939. за три дана извршили мобилизацију 500.000 војних обвезника и да су припремили детаљан план народне одбране²; да је управо то одвратило немачку врховну команду од остварења већ постојећих планова за напад. Биће да претерују. У раздобљу од 1940. до 1944. Швајцарска је била потпуно окружена силама Осовине и њиховим сателитима.

За месец дана, маја и јуна 1940, њено ваздухопловство пресрело је и оборило једанаест нацистичких авиона који су, летећи ка Француској, повређивали ваздушни простор Швајцарске³. После протестних и претећих нота из Берлина, влада у Берну одустала је од даљих акција.

Савезничко бомбардовање 1944. није заобишло ни Швајцарску. Америчка авијација грешком је бомбардовала Шафхаузен

¹ Било је неколико високих швајцарских официра који су гајили симпатије према Трећем рајху и националсоцијализму, али ниједан од њих није могао да се озбиљније супротстави вековној традицији неутралности.

² Начелник генералштаба швајцарских оружаних снага био је генерал Анри Гизан (*Henri Guisan*). Он је смислио и применио измењену стратегију одбране (*Le Réduit*): уместо дотадашње статичне контроле граница, усвојен је план повлачења у добро утврђене и обезбеђене стратегијске позиције високо у Алпима.

³ Овде је занимљиво поменути да је швајцарска авијација располагала немачким авионима (Bf-109 D и Bf-109 E), као и апаратима *Morane-Saulnier 406*, лиценчно произведеним француским ловцима. Укупно око 100 летилица.

Милан Ст. Протић

1. јуна: 40 мртвих цивила и 50 уништених зграда. Почетком марта 1945, опет несрећним случајем, под палбом савезничких авиона нашли су се Базел и Цирих. У Базелу је погођена железничка станица и путнички воз, али без жртава; у Цириху су срушене две куће, а погинуло је укупно пет особа.

Као неутрална држава, Швајцарска је током рата била склониште за велики број избеглица. Око 300.000 прогнаника затражило је спас у земљи сира и чоколаде. Од тога, око 100.000 је припадало страним војскама, интернираним по слову Хашких конвенција. Остали су били цивили примљени уз кантоналне дозволе без права на рад. Шездесет хиљада стигло је у Швајцарску бежећи од нацистичког прогона (27.000 Јевреја); 20.000 јеврејских избеглица није добило улазне визе.

Упркос савезничким притисцима, Швајцарска је за све време рата одржавала економске и финансијске везе са Трећим рајхом имајући приличне користи од тих послова. У периоду 1940–1945. немачка централна банка продала је Швајцарској монетарно злато (углавном отето из трезора окупираних земаља) у вредности од 1,3 милиона франака. Додатних 580.000 франака у злату одузетих од жртава Холокауста уложено је у швајцарске банке. Контроверзе о овом питању трају до наших дана.

* * *

*„Па онда, драги јосифодине, шта је у ствари Швајцарска?“, уи-
шао сам свој швајцарској саговорника.*

„Швајцарска, то није ни држава, ни нација у конвенционалном смислу. Или, прецизније, није само то. Швајцарска, то је, у основи, једна идеја овичена државним границама“, одговорио је професор Фрајзинер.

МЕДВЕЂИ ГРАД, ОКОЛИНА И УСПУТНИ КОМЕНТАРИ

Швајцарска је остварила идеал највећеї унутрашњеї сїокојсїва, и тај њен мир, то је њена слава. На сваком уїлу жандарм, на сваком ћошку фењер, у сваком кварћу један ѡстор, у свакој улици ѡ једна бабица, у свакој ѡродици ѡрадиција о једном ѡсланику канћоналном или савейнику муницијалном!

... Да су имали енија, такви би енији ову земљу разорили; овако су ови мали људи успели да најраве велике сївари: израдили широке ѡуїеве, засадили сјајне врїове, дїли високе ѡалаїе. Овде је срећа у ѡловичносїи, осредњосїи, свакидашњосїи, ослобођењу од свеїа шїо је круїно, расно, духовно, од свеїа шїо је сїваралачко и рушилачко у људском инсїинкћу.¹

Нисам мислио да ћу икад живети у Швајцарској. У мом доживљају света она је представљала једну успутну станицу, једну европску раскрсницу у најбољем случају. Њену једноличност

¹ Јован Дучић, „Прво писмо из Швајцарске“, *Градови и химере*, Сабрана дела 4, 11.

Милан Ст. Протић

и уређеност упознао сам још на првом састанку, пролазећи кроз Цирих и Базел на путу за Париз давне 1972. Нисам осетио ни знатижељу, ни узбуђење, ни фасцинацију, иако сам, с непуних петнаест година, био гладан европских достигнућа, споменика и драгоцености. Равнодушност је овде узајамна. И Швајцараца према странцима и странаца према Швајцарској. Тако је било и тако је остало. Ни каснији сусрет са романском Швајцарском није много поправио утисак. Човек тешко може да заволи ову земљу. С временом, ипак, научи да је поштује.

Претпоследњег априлског дана 2009. слетео сам на циришки аеродром с ког сам раније често мењао летове на путовањима с једног континента на други. Амбијент ми је био добро познат.

Пут од Цириха до Берна, на раздаљини мало дужијој од стотину километара, представља деоницу главног друма ка Лозани и Женеви и крајње је незанимљив. С њега се не могу видети величанствени Швајцарски Алпи, али ће зато путник сигурно осетити оштар задах стајског ђубрива макар и кроз затворен прозор возила. Ако и примети понеко од чувених овдашњих говеда, то ће бити по изузетку. Поља су овде обрађена и плодна, али се ретко на њима може срести жива душа.

Главни град Конфедерације, чије име долази од медведа, налази се готово у самом средишту државне територије и припада немачком говорном подручју. Већ двадесетак километара јужније¹ почиње онај део Швајцарске у којем се претежно говори француски, а који тамошњи мештани с поносом зову Романдија. Швајцарци избегавају да користе изразе као што

¹ У месту Дудинген (Ген на француском), у билингвалном Кантону Фрибур, постоји улица у којој половина станара на једној страни говори само француски, а друга половина с друге стране улице само немачки. Контактима међу комшијама који столећима живе једни преко пута других у овом градићу од 6.700 становника заиста су минимални, ограничени искључиво на уљудно међусобно поздрављање.

Земља Виљема Тела

су етничке или националне заједнице. Своје разлике описују језичким одредницама: Швајцарци нису швајцарски Немци, Французи или Италијани, већ Швајцарци немачког, француског или италијанског језика.

Релативно је мали број двојезичних или вишејезичних¹. То својство ограничено је на интелигенцију, где франкофони не говоре немачки, док немачки интелектуалци по правилу добро знају француски. Швајцарци из Тичина, чији је матерњи језик италијански, уколико су школовани, углавном се служе француским, а ређе и немачким. У романским кантонима знање немачког је сувишно и непотребно, чак и у најпростијем опхођењу. Намерник који не зна бар неколико француских речи или израза наћи ће се у сасвим безизлазној ситуацији. Нити ће ко њега разумети, нити ће он иког разумети. Осећаће се, извесно, и усамљено и изгубљено. Уосталом, у овоме романска Швајцарска није нимало друкчија од других делова Европе где је у употреби француски језик.

Швајцарски немачки није уједначен, већ се у сваком кантону говори друкчије наречје. Ниједна од тих варијанти није стандардизована и нема свој књижевни израз. Кад пишу, немачки Швајцарци пишу чистим, граматички исправним немачким. Кад говоре, користе своје локалне дијалекте.

Насупрот томе, франкофони, и усмено и писмено, користе књижевни француски језик с минималним особеностима. И у акценту, и у реченичном склопу, и у речнику, то је исти онај

¹ Званична статистика каже да 65% становништва припада немачком говорном подручју, 20% француском, а 4,5% италијанском. Од 1996. четврти службени језик у Швајцарској је тзв. руманш, којим се служи једва 35.000 људи. Овај језик спада у породицу романских језика, настао највероватније од вулгарног латинског.

У седамнаест кантона у употреби је немачки језик, у четири француски, док се италијански говори у једном. Два кантона су двојезична, а један је чак тројезичан (Граубунден: немачки, руманш и италијански).

Милан Ст. Протић

језик који се користи у Француској. Само изоштрено ухо може приметити специфичности у дикцији. Кажу да је женевски најпевљивији, а да је лозански најпосебнији.

У погледу вероисповести, Швајцарска је подељена на две једнаке половине, између католика и протестаната. Градови традиционално припадају реформи, док су села са католичком већином. Протестантизам се у Швајцарској развио независно и у Цириху и у Женеви. Тако су аутентични реформистички покрети захватили и француске и немачке Швајцарце. Верски ратови нису истовремено били и етнички. Борба католика и протестаната није уједно била и борба романске и германске цивилизације. Испоставиће се да је то веома битан елемент државног заједништва и дуговечности.

Трећи елемент ове швајцарске једначине чини њен политички систем. Швајцарска је добровољна асоцијација аутономних кантона¹ чија је појединачна самосталност и међусобна повезаност утврђена федералним уставом, а сваки закон, савезни или кантонални, свеједно, подложен промени директним изјашњавањем грађана (референдумом).

У чему онда лежи тајна тог јединства супротности у држави која званично носи латинско име – *Confederatio Helvetica*?

Три главне европске културе сусреле су се, укрстиле и саживеле на тлу ове мале државе сакривене у сурим алпским планинама средишње Европе. Да би опстале заједно, да би се

¹ Швајцарски устав, који је и данас на снази, потиче из 1848. и спада у неколико најстаријих устава у свету, после САД (1791) и Норвешке (1815). Сматра се да је ипак најдуговечнији устав Сан Марина, донет пре више од четири столећа (1600).

Швајцарска је, по облику владавине, република, а устројена је као федерација 26 кантона са веома широком аутономијом у пореској политици, школству, здравству, полицији, итд. Федерална скупштина (парламент) је дводомна (Државно веће састављено од по два представника из сваког кантона и Национално веће са 200 посланика бираних по пропорционалном систему на кантоналном нивоу). На челу извршне власти налази се Федерални савет од 7 министара (саветника) између којих парламент сваке године бира председника државе.

Земља Виљема Тела

додиривале без сукоба и узајамног потирања, да би корачале упоредо, германска, француска и италијанска цивилизација морале су се одрећи својих највреднијих особина. У Швајцарској оне доиста живе једна поред друге у подношљивом миру. Али цена за то плаћена је скупо: ниједна од њих није успела да сачува своју племенитост и дух. Претвориле су се у сивило обичности, без оне усковитлане оригиналности коју носи свака од њих понаособ. У Швајцарској нема ренесансних боја и силовите изражајности: нема чари живота коју Медитеран носи од времена Сумера; нема германске студиозности, ни монументалности дијалектичке мисли: у Швајцарској се немачка грандиозност свела на ситничаво прихватање готових истина, у просту дидактику и окошталу фразу; нема овде француске распеваности, вечног трагања за идеалним, ни префињеног хумора на свачији рачун; овде Французи нису неоодољиви и самозаљубљени, занети сопственом декаденцијом у потрази за узбуђењем. У Швајцарској је све уравнотежено и смирено до мртвила. Само у таквом свету, ослобођеном осећајности и блеска, ускраћеном за одушевљење и страст, могле су се удружити три велике и супротстављене европске културе. Да ни од једне не остане готово ништа.

* * *

Из даљине изгледа као да се град окаменио у времену. Берн је још увек оно средњовековно утврђење из доба Бертолда Петог, војводе од Царингена¹. У њему као да влада столетни мук. Недостаје оне вреве, галаме и нереди својствених модерним

¹ Локални велможа, оснивач Берна 1191.

Милан Ст. Протић

европским метрополама. Недостаје мирис бензина у устајалом велеградском ваздуху и жалосна силуета црног продавца на уличном тротоару. У Берну нико и нигде не жури. Сат на Сахат-кули¹ откуцава некако успорено и равномерно од свог првог откуцаја пре осам стотина година. И сваког пуног часа, пред очима нестрпљивих посетилаца са ко зна ког дела земаљске лопте, појави се златном кабаницом огрнут лутан у достојанственој пози, удари чекићем у гонг, поклони се учтиво публици, а потом лагано нестане иза мале капије на врху куле. У једноличном ритму, одвајкада, с тим огромним варошким часовником живе и староседеоци Берна. У средњем веку, ова Сахат-кула служила је као женски казамат. Несрећнице за које се утврдило да су продавале тело и љубав свештеницима затваране су, мучене и срамоћене баш ту у самом срцу старог града. Њихове муштерије у мантијама, зачудо, нико није гонио. Тек је велики пожар 1405, прождирући древни Берн, својим пламеном спалио и ово скаредно место.

И други немачки градови имају торњеве са јавним сатовима и звонима, веће и лепше од бернског. Али, ни у једном од тих градова часовник не одређује пулс живота свог становништва као што то чини у Берну.

Да ли је Ајнштајн прославио Берн или се Берн посрећио Ајнштајну, зависи од угла посматрања. Истина јесте да је највећи ум у историји човечанства живео и радио у Федералном заводу за интелектуалну својину у Берну оне незаборавне 1905². Један чиновник разбарушене косе, у црном оделу и белој уштирканој кошуљи тврде крагне, који је сваког јутра с

¹ „Цитглогге“ (*Zytglogge*) на бернском дијалекту (1218–1220).

² „Чудесна година“ (*Annus mirabilis*).

Земља Виљема Тела

кишобраном и похабаном кожном ташном стизао на свој једноличан посао, из темеља је променио људско поимање времена и простора, физичког света какав је дотад постојао. Овај млади човек у двадесет седмој години сањао је о Катедри за општу физику на Берлинском универзитету, а надао се повратку на Политехничку академију у Цириху, где је дипломирао неколико година раније. Берн је, сигурно, за њега био изнуђен избор: једина понуда са иоле пристојном платом¹ за једног немачког младића јеврејског порекла. Желео је, изнад свега, да се извуче из бернске учмалости и неподношљивог мира провинције. Распет између породичних дужности у улози мужа и родитеља и научног самодоказивања, физику је радио ноћу у граду који је глувонем и дању. Своје прво чедо² зачето пре брака, морао је да сахрани или преда на усвојење³. За своју супругу и другарицу у размишљању, Новосађанку и Српкињу, морао је тражити утеху за заједничку несрећну судбину. Себе је тешио фотоелектричним ефектом и теоријом релативности⁴. С међународним успехом могао је најзад да напусти Берн и свој мемљиви стан у Крамгасе 49⁵.

¹ Запослење у Савезном заводу за интелектуалну својину (патенти) Ајнштајн је добио захваљујући препоруци оца једног свог колеге са универзитета. Претходно је безуспешно покушавао да нађе било какво предавачко место на било ком универзитету.

² Кћер Лизерл, родила се вероватно у Новом Саду 1901. Њена судбина остала је обавијена велом тајне после 1903.

³ Њихов старији син Ханс Алберт рођен је у Берну 1904.

⁴ Ајнштајн је у Берну окупио један узан круг научника који се редовно виђао и дискутовао научне и филозофске теме (Анри Поенкаре, Ернст Мах, Дејвид Хјум). Група је себе самоиронично називала *Академија Олимпија*.

Године 1905. објављена су четири епохална Ајнштајнова научна рада (о фотоелектричном ефекту, о Брауновом кретању, о специјалној теорији релативности и еквиваленцији материје и енергије).

⁵ Алберт и Милева Ајнштајн закупуљивали су овај трособан стан на другом спрату стамбене зграде у периоду између 1903. и 1905. Данас се ту налази скроман спомен-музеј посвећен великом физичару. Године 1908. био је изабран за професора на Универзитету у Берну, али је већ следеће школске године прешао на Циришки универзитет.

Милан Ст. Протић

* * *

Низ ову Ајнштајнову улицу под сводовима, украшену фонтанама и цвећем на прозорима, излази се на камени мост Унтертор на источној страни града. Мост је подигнут средином петнаестог столећа на месту дотадашње покривене хростове ћуприје, порушене у једној од навала речне стихије. На супротној обали Аре налази се медвеђа јазбина где се одувек држи ова звер, симбол града и читавог кантона. Данас је то позната атракција за децу и туристе. Стотине знатижељника стоје у буљуцима ослоњени на десни зид моста, гледајући нетремице лења и космата тела мрких медведа. Последњи пар ових животиња поклонио је руски председник Медведев током званичне посете Швајцарској 2009, ваљда у складу са својим презименом. Пре тога су угинули мужјак и женка за које се тврдило да воде порекло из Босне. Да ли је у томе било зрна истине или је произишло из швајцарских предрасуда и цинизма, остаје читаоцу да процени сâм.

Кад се с најниже тачке на Ари крене узбрдо ка Унтертору, дашчаним степеницама под кровом од дрвених греда и црепа, изброји се сто педесет пет басамака. Погледа ли надесно, задихани посетилац, нарочито онај чија су плућа нарушена опојним дуванским димом вишедеценијског пушачког стажа, угледаће четвороспратницу, прилично оронулу, са избледелим натписом на коме пише: *Fabrique de chocolat LINDT*¹. Ту се некад налазила надалеко чувена производња чоколаде под презименом свог оснивача и првог власника које је до нашег доба остало синоним за швајцарску чоколаду најбољег квалитета. Родолф

¹ На француском: *Фабрика чоколаде ЛИНД*.

Земља Виљема Тела

Линд, француски хугенот из Берна, покренуо је своју мануфактуру на водени погон средином седамдесетих година XIX века. Недуго затим стекао је ненадмашан углед својим оригиналним технолошким изумима. Господин Родолф је сâм смислио начин за прављење густе и уједначене чоколадне масе зване *фондан*, што је веома унапредило и укус и изглед тадашње чоколаде. Поред тога, у његово откриће рачуна се и посебан поступак додавања какао-путера у завршни производ. Линд је пројектовао и конструисао неопходну опрему за своју технологију. На основу тога развио је успешан и уносан посао прочувши се по читавој Швајцарској. Кад је 1899. продао и фабрику, и машине, и своје рецепте, добио је невероватних милион и по франака у злату од циришке компаније *Шокола Ширинили А.Д.*

Мало даље на југозапад, у пољопривредном предграђу Берна, смештена је и друга фабрика чоколаде која улази у ред најпознатијих у свету. Индустрија *Тоблерон* основана је 1908. по имену свог утемељитеља и газде Теодора Тоблера, такође родом Француза. Његов јединствени производ састављен је од млечне чоколаде, нугата, меда и бадема у облику тростране пирамиде. Сматра се да је ова оригинална форма изабрана да симболизује алпски врх Матерхорн са прикривеним ликом медведа у знак сећања на град у којем се фабрика налази¹. Насупрот овом, неки други извори наводе да је Тоблер изабрао троугао не због Матерхорна, него због једне голишаве балетске сцене из тада популарне представе у париском *Фоли Бержеру*², коју је гледао више пута и којом се искрено одушевљавао³.

¹ Савремени облик је донекле измењен, али је троугао задржан.

² *Folies Bergère*, легендарни мјузикхол и кабаре у Паризу (32 *rue Richer*). Отворен 1869, највећу славу је доживео у периоду на прелому векова.

³ Ову верзију су упорно препричавали Тоблерови синови, инсистирајући на њеној веродостојности.

Милан Ст. Протић

У непосредној близини хале *Тоблерон* подигнут је 2008. огроман тржни центар с фасадом од обичних дасака и изузетно оштрим архитектонским линијама. Усред покошених поља јарких боја као са Ван Гогових платана и расутих сељачких кућица на благим ливадским падинама, где се мешају мириси балеге и чоколаде, уздиже се овај колосални објекат чији су сврха и стил очито пренети директно из Северне Америке¹. Том специфичном естетском изазову с друге стране Атлантика нису могли да одоле ни пословично индиферентни Швајцарци. *Вестсајд* је тако, преко ноћи, постао понос и дика мештана швајцарске престонице.

Швајцарци нису измислили чоколаду². Нису чак ни међу најстаријим Европљанима који су почели да је праве. Али су је, једном кад су је прихватили, развили у производ таквог изгледа и квалитета да га добар део човечанства везује за њих. Чоколада је у Швајцарску стигла из Италије и то, сасвим логично, прво у Кантон Тичино настањен италијанском већином. Било је то у другој половини XVIII века. Франсоа Луј Каје³ запрепастио се кад је на једном сеоском вашару још као дечак 1809. видео Италијане како муте врућу чоколадну смесу

¹ И енглески назив овог тржног центра „Вестсајд“ (*Westside*) указује на опчињеност америчким начином живота. Аутор пројекта био је архитекта Данијел Либекинд са сарадницима.

² Археолози тврде да је чоколада стара најмање две хиљаде година и да води порекло из Средње Америке. Назив дугује древним Астечима, у оригиналном значењу „опора вода“ и припремала се од зрна биљке какао. У Европу ју је донео шпански морепловац и освајач Ернандо Кортес почетком XVI века (1528), кога је на свечаном пријему у његову част овим напитком послужио астечки поглавица Монтезума. Какао се пио горак и топао, као изузетно скуп луксуз (један роб вредео је 100 зрна какаоа), и то после оброка. Европљани су индијанској чоколади додали шећер (или мед) и млеко и тако је претворили у популарну послastiцу. Кажу да је последња жеља Марије Антоанете пред полазак на гиљотину била да попије шољу топле чоколаде. До краја XVIII века плантаже какаоа прошириле су се на велике делове Јужне Америке и Африке. Прва табла чврсте чоколаде произведена је у Лондону 1830. у радњи Ц. С. Фраја и синова (*J. S. Fry & Sons*).

³ *François-Louis Caillet* (1796–1852).

Земља Виљема Тела

у дубоким казанима држећи обема рукама дугачке дрвене мотке. Фасциниран и радознао, запутио се у Милано, где је пуне четири године радио у фабрици чоколаде. Изучивши занат, вратио се у завичај и направио прву мануфактуру чоколаде у Швајцарској, у месту Корзје близу Вевеја. Кајеова фабрика, саграђена 1898. у варошици Брок ради и данас. Његов вршњак, Филип Сишар¹, такође француски Швајцарац, од своје дванаесте године шегртовао је у кондиторској радњи свог старијег брата у Берну. После једногодишњег боравка у Америци, 1824. отворио је сопствену продавницу слаткиша у Нешателу, а 1836. и погон за производњу чоколаде у околини. Финансијски успех доживео је 1842. кад је пруски цар и кнез од Нешатела Фридрих Вилхелм поручио велику количину чоколаде баш од Сишара. Седамнаест година после Сишарове смрти његова компанија произвела је прву *Милка* чоколаду.

Ортаклук Анрија Нестлеа² и Данијела Петера³, сународника из Кантона Во, довео је до проналаска који је револуционисао технологију у прављењу чоколаде; Нестле је финансирао подухват, а Петер је изумео млечну чоколаду. Прва табла новог производа појавила се на тржишту 1890. под именом *Гала Петер*.

Вевеј, варошица на северном ободу Женевског језера, постала је чувена по томе што је у њој живео и умро генијални Чарли Чаплин. Тек понеко зна, међутим, да је Вевеј, у ствари, светска престоница чоколаде.

¹ *Phillipe Suchard* (1797–1884).

² *Henri Nestlé* (1814–1890), немачки емигрант, био је оснивач најпознатије индустрије чоколаде на свету. Ова мултинационална компанија, пролазавши кроз више фаза сједињавања с другим компанијама и више промена власника, и данас носи његово име.

³ *Daniel Peter* (1836–1919). Поред чоколаде био је заљубљен у Кајеову кћер Фани Луиз којом се и оженио.

Милан Ст. Протић

* * *

Берн¹ је град на води, у подножју стравичних алпских врхова централне Швајцарске. Око њега се савила река као потковица, испресецана мостовима на свим странама и из различитих епоха. Ара је брза, веома хладна и нестварно чиста. На додир леди кожу као анестетик, а својом силином носи све пред собом. Иако глечерска, зеленкастобела и усечена у тле, уме да прелива и плави тамо где је обала имало равнија. Практични Швајцарци су, верни себи, обезбедили излив речног тока на најзгоднијем месту, тачно испод застрашујућег гвозденог моста Киршенфелд на главном улазу у стари град. Мост се пропео високо над Аром, с трамвајским шинама по средини коловоза и жичаном оградом дуж плочника. Челична грдосија загонетно подсећа на немачку војну моћ, ружноћом изазива немир при сваком кораку, мада Хитлерова чизма није згазила на тле Швајцарске. Од реке се уздиже степенаста хрид с низовима кућа од којих ниједна није млађа од моје зграде у Влајковићевој улици². Бернске власти не руше никад и не одобравају рушење. Ако и пристану да зидају ново, гледају да то буде што даље од градског језгра. Становници Берна неуморно и прилежно поправљају и дотерују своја имања ма колико оронула била. Свако здање на фасади испод крова носи знак године кад је подигнуто. И ново у Берну изгледа старо. Зграде једнако као и људи.

¹ На дан 4. јула 1954. на старом стадиону у Берну одиграна је финална утакмица Светског првенства у фудбалу. Дуел Мађарске и СР Немачке, по јаком плъуску, завршен је резултатом 3 : 2 за Немце, који су тад освојили своју прву титулу првака света. Исход је био велико изненађење с обзиром на то да су Мађари имали изванредан тим (тзв. лака коњица) и да су важили за изразитог фаворита.

² Саграђена 1928; национализована и надзидана 1959.

Земља Виљема Тела

На највишој тачки гледано из правца југоистока, налази се камени плато и на њему бернска катедрала, познатија по свом немачком називу – *Минстџер*. Грађена у развијеној готици као католичка базилика чији је звоник виши од сто метара, ова црква је прешла у власт реформиста у првој половини XVI века. Од раскошне унутрашњости храма, фанатична рука протестантских иконокласта није уништила једино блиставе и разнобојне прозорске витраже. Огроман црквени простор, сабласно празан и пуст, добио је ону крутост верских чистунаца коју налаже магистрални протестантизам. Католичанство и реформа, то су два схватања Христовог живота и његовог аманета, два правца западног хришћанства, безнадежно опречна и закрвљена вековима; то је један од оних вечитих раскола кад је, у име велике добротe и узвишене истине, почињено највише зверстава једних људи над другим. О том противречном и систематском насиљу над вером и над слободом сведочи и катедрала у Берну, попут толиких других споменика, светиња и записа широм овог нашег прастарог континента.

С друге обале, простор испред катедрале подсећа на војну тврђаву. Биће да је некад и био у саставу градских зидина. У око пада масиван бедем опасан стубовима и пушкарницама одакле се лако могао тући сваки непријатељ. У позадини стоји шиљата богомоља за окајање греха по списковима и за прописану цену. Испред ње – преживели остаци католичких скулптура које су ревносни протестанти с гнушањем побацали у име Христа без трунке гриже савести.

Тоталну супротност свему што постоји у Берну представља *Центрар Паул Кле*¹, ултрамодеран музеј-галерија на самом при-

¹ *Zentrum Paul Klee.*

Милан Ст. Протић

ласку граду из правца Цириха. Саграђен 2005. у спомен на Паула Клеа, познатог кубистичког и надреалистичког уметника и савременика Кандинског и Пикаса, рођеног у суседној варошици Минхенбухзе 1879. Срећом издвојен од градске целине, овај објекат од челика и стакла чини се да плаћа данак савременој уметности којој, зачудо, ни Берн није умео да се одупре. Његова тривијална спољашњост, синусоидне линије и унутрашњост у мешавини природног и вештачког светла, претпостављам, требало је да подсећају на личност и сензитивитет сликара коме је овај центар посвећен. Састоји се из три повезана и истоветна дела таласастог облика окружена травњацима и младим брезама. Нажалост, упркос труду италијанског архитекте светског гласа¹, осим хладноће и нелагодности, ово здање не изазива ниједно лепше осећање. Сlike Паула Клеа насумично окачене на блештавобелим зидовима изгледају изгубљено и безначајно у огромним и полупразним собама уметничког музеја. Ако је прослављеном аутору ове грађевине циљ био да посетилац дође само једном без жеље да се икад врати, онда је, уверавам га, у својој замисли успео. И уз најбољу вољу, *Центар Паул Кле* у Берну не би се могао сврстати у најуспелија остварења овог чувеног неимара.

* * *

Ко каже да у Швајцарској није било глобтротера, вагабунда и белосветских луталица? Није их било много, али их је било.

¹ Ренцо Пјано (Renzo Piano) пројектовао је *Центар Помпиду* у Паризу, облакодер *Шарг* у Лондону, зграду *Њујорк тајмса* у Њујорку и Стадион *Св. Никола* у Барију.

Земља Виљема Тела

Један од најневероватнијих у том одабраном друштву био је рођени Берњанин – Кристоф фон Графенрид (1661–1743)¹. Племићке крви, припадао је лози бернских староседелаца још из времена оснивања града крајем XII века. Та појединост му је обезбедила школовање у Хајделбергу и Кембриџу, где је дипломирао историју уметности 1682. Завичајне везе са швајцарским гардистима у краљевским службама помогле су му да, убрзо после завршеног факултета, упозна британског суверена Чарлса Другог и француског монарха Луја Четрнаестог. По повратку у Швајцарску 1684. фон Графенрид се оженио девојком из суседства Регином Чарнер, унуком градоначелника Шијона, изродивши с њом једанаесторо деце: четири сина и седам кћери. За судију у Ивердону постављен је 1702. по аристократском наследном реду.

Кристоф фон Графенрид није био од оне врсте људи који би лако пристали на спокојан и породичан живот у швајцарској провинцији. Просто, није га држало место. Велики дугови у које је падао све дубље само су оснажили његов природан порив за путовањима и авантуром. Сањао је о далеким пределима и великом богатству. Чувши за јефтину земљу и руднике сребра у Америци, тајно је напустио Берн и отпутовао за Лондон са идејом да стигне до Северне Каролине. Уз помоћ Џона Лосона², енглеског гувернера за ову прекоокеанску колонију, добио је територију од десет хиљада акри између река Нуз и

¹ *Christoph von Graffenried.*

Видети:

Wolfgang Friedrich von Muelinen, *Christoph von Graffenried: Landgraf von Carolina, Gruender von Neu-Bern*, Bern, 1896.

Christoph von Graffenried, Baron; Vincent H Todd; Julius Goebel, *Christoph von Graffenried's Account of the Founding of New Bern*, Edwards & Broughton Print, Raleigh, 1920.

Oskar Schaer, *Christoph von Graffenried, 1661–1743: ein bernischer Stadtgruender*, Bern, 1978.

² *John Lawson.*

Милан Ст. Протић

Кејп Фир са обавезом да тамо одведе насељенике из родне Швајцарске. Уз то му је дата и титула барона од Бернберга.

На пут у Нови свет Фон Графенридови колонисти отиснули су се јануара 1710. После силних вратоломија, укључујући и напад француских гусара у којем им је отето све што су са собом понели, доспели су на одредиште 11. септембра исте године. На месту где се сусрећу реке Трент и Нуз основали су своје прво насеље – Нови Берн¹.

Муке Фон Графенрида и његових земљака у Северној Каролини тек су почињале. Прва година се показала поразном за пољопривреду и усеве, а сукоб са Таскарора Индијанцима прерастао је у прави рат. У лето 1711. Фон Графенрид и Лосон пали су у индијанско заробљеништво. Лосон је осуђен на преком суду и одмах погубљен, док је Швајцарац био боље среће: некако се избавио пошто је више недеља провео у власти домородаца. Докопавши се Новог Берна, затекао га је опустелог и у пламену. Његов животни подухват окончао се потпуном катастрофом.

У Швајцарску се вратио 1714. измучен, разочаран и без пребијене паре. Оно што му је преостало од имовине морао је да прода како би исплатио потраживања својих поверилаца. Више није одлазио у Америку.

Наредна генерација европских исељеника заменила је претходну. Енглези су дошли после Швајцараца, обновили град и задржали му оригиналан назив. Нови Берн је варош од 30.000 становника од којих ниједан није старином Швајцарац.

На прилазу стоји лимена табла с именом Кристофа фон Графенрида и годином оснивања некадашње швајцарске насеобине (1710).

¹ *New Bern.*

Земља Виљема Тела

* * *

Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1770–1831) живео је у Берну у трогодишњем периоду од 1793. до 1797. По окончању студија у Тибингену, добио је посао приватног професора у патрицијској породици Фон Штајгел. Ово намештење деловало му је прихватљивије од чиновничког места у државној администрацији или пастора у некој забаченој немачкој паланци.

Хегелов послодавац Карл Фридрих фон Штајгел био је члан Великог градског већа: функцију је наследио од оца Кристофа 1785. Слободног ума, неоптерећен друштвеним статусом и изузетно критичан према бернској олигархији, Карл Фридрих је очарао младог Хегела. Преко својих домаћина, будући велики филозоф немачког идеализма био је представљен тадашњим интелектуалним и политичким круговима швајцарске престонице. Мартин Бондели¹, Хегелов биограф из бернског раздобља, пише да су Фон Штајгел и млади Георг Вилхелм водили дуге и бурне расправе о историјским и филозофским темама: инсистирање породице Фон Штајгел да се тежиште дечјег образовања стави на егзактну науку и општу културу наишло је на топло одобравање њиховог породичног татора.

Зими су Фон Штајгелови становали у велелепној кући у центру града на корак од градске читаонице, у Јункерштрасе 51. Лети су прелазили на своје имање с виноградом у Чугу, засеоку на периферији Берна. Хегел је највише користи имао од богате библиотеке својих претпостављених. Међу 3.871 књигом налазила су се дела Монтеस्कјеа, Русоа, Гроцијуса, Хобса, Хјума, Лајбница, Лока, Макијавелија, Шафтсберија и Тукидида.

¹ Мартин Бондели је професор историје филозофије на Универзитету у Берну и аутор више књига о Хегеловом боравку у главном граду Швајцарске. На тој теми је и докторирао 1986.

Милан Ст. Протић

Бернске године Хегел је проводио читајући класичну литературу и ширећи специјалистичка знања из филозофије, политичке теорије и економије. Тад су постављени сазнајни основи на којима је 1821. написао своју чувену *Филозофију њрава*.

Георг Вилхелм није био изолован у Берну како би се могло закључити из његових писама Шелингу. Нова истраживања откривају да је често био у друштву локалних „кантијанаца“: сликара Зоненшајна, писаца Олснера и Фон Берлепша и активног јакобинца Багезена¹. Уз њих, овој неформалној групи припадала су и два наставника филозофије: Ит и Стапфер².

У мају 1795. Хегел је, у друштву својих пријатеља, обишао Женеву, а у јулу и августу планинарио је Бернским Алпима. О утисцима са овог путовања оставио је следећи дневнички запис:

Сїекїїакл ових вечно мрїївих їромада није ми дао нишїїа више од једне моноїїоне и, у крајњој линији, досадне мисли. Das ist so (Тако је).

Из овог периода потичу два Хегелова прилога. Први је превод са детаљним коментарима једног памфлета под насловом *О їреїїходном односу Канїїона Во и Града Берн* из пера жирондинца Жан Жака Кара³. Хегел није крио своје симпатије за писца, његова становишта и Француску револуцију уопште. Критичан према самовољи малих германских кнезова, сматрао

¹ Видети:

Martin Bondeli, *Hegel in Bern*, 1990; *Der Kantianismus des jungen Hegel*, 1997; *Hegels Denkwirkung in der Berne und Franfurter Zeit*, 1999.

² *Philipp Albert Stapfer* (1766–1840). Потоњи министар просвете (1798), амбасадор Хелветске Републике у Паризу (1801–1803) и преводаца Кантових дела на француски.

³ *Jean-Jacques Cart*.

Земља Виљема Тела

је борбу против тираније за први задатак револуционарне Француске. Огорчен количином проливане крви под јакобинским Терором, определио се за умерене жирондисте. Хегелов текст објављен је анонимно 1798: идентитет аутора утврђен је тек 111 година доцније, 1909.

И његова збирка чланака о хришћанству, написана за време боравка у Берну, чекала је више од I века да би била објављена 1907¹. Хегелово разумевање духовне слободе није било ни Кантово рационално моралисање, ни Фихтеово или Шелингово спекулативно синтетисање. Он је Исуса Христа видео у светлу трагичног и херојског мученика који се осмехује док трпи и страда, спокојан због скорог сједињења са Богом. То је, у суштини, био један христијанизован старогрчки идеал јунака и богочовека у тумачењу млађаног немачког интелектуалца.

У јануару 1797. Хегел се из Берна преселио у Франкфурт, прихватајући посао приватног учитеља у буржујској породици Јохана Ноја Гогела, винарског трговца са Росмаркта у граду на Мајни. Био је то, видеће се, значајан корак двадесетшестогодишњег филозофа на путу ка светској академској слави.

* * *

Ђузепе Мацини (1805–1872), италијански национални револуционар и неуморни борац за уједињење Италије, основао је своју „Младу Италију“² у Марсеју 1831. Била је то тајна организација чији је главни циљ био стварање јединствене италијанске државе на идеалима слободарства и демократије.

¹ *Hegels theologische Jugendschriften* (Рани теолошки списи). Енглески превод Т. М. Нокса (*Early Theological Writings*) – 1948.

² *La Giovine Italia*.

Милан Ст. Протић

У априлу 1834. у Берну је формирана „Млада Европа“, удружење неколико европских националних покрета („Млада Немачка“, „Млада Пољска“, „Млада Италија“, нешто касније и „Млада Француска“).¹ И овде је Мацини деловао у улози главног покретача и организатора. Његова замисао била је ова: ослобођени народи Европе ујединили би се у један савез тако што би сачували своју унутрашњу самосталност; повезивали би их јединствени принципи слободе, једнакости и братске љубави. Речима самог Мацинија:

Ово је нова евројска асоцијација заснована на широкој основи укујној развоја XIX века, настала на рушевинама старе организације Кардонара. Ова асоцијација јесте федерација народа на начелима националне независности и слободе у унутрашњим њословима. Они (народи, њрим. М. Ст. П.) једноласни су у својој заједничкој вери и брајствиву у њишњанима од заједничкој њинтереса. Ово је Света алијанса народа и сваки од њих који ће бити њрви у њобуни, радиће на сваки начин на осјварењу овој заједничкој њлана одређујући њиме активност и асоцијације.

Без чврсте финансијске основе и реалистичног програма, „Млада Европа“ је остала неостварен сан. Ишчезла је после кратког времена будући да је већина припадника протерана из Швајцарске, укључујући и самог Мацинија. Било је потребно да прође више од стотину година пре него што су се

¹ *Junges Deutschland, Młoda Polska, Jeune France*. Шездесетих година XIX века Мацини је помогао у организацији „Младе Русије“. Младотурска организација исто тако вуче корен од „Младе Италије“. И наша „Млада Босна“ с почетка двадесетог столећа била је у ствари један задоцнели изданак Мацинијеве „Младе Италије“.

Земља Виљема Тела

Европљани поново сетили Мацинијевог паневропског покушаја из Берна и почели да стварају уједињену Европу¹.

* * *

Од свих градова у Швајцарској, европски социјалисти свакојаким боја најчешће су се окупљали у Берну. Конференција у Цимервалду, недалеко од Берна, одржана је у септембру 1915.² и спада у ред најзначајнијих социјалистичких скупова у историји Друге интернационале. Управо је тад и на том месту дошло до коначне поделе између револуционарног (комунистичког) крила и будућих умерених социјалдемократа. Конференцију у Цимервалду казао је и организовао бернски социјалистички вођ, именом Роберт Грим³. Одазвали су се представници социјалиста из читаве Европе. Још конференције делегати су се раздвојили на два табора: први под називом „Цимервалд

¹ Видети:

Dennis Mack Smith, *Mazzini*, Yale University press, 1994.
Alexander Tchubarian, *The European Idea in the 19th and 20th Centuries: A View From Moscow*, Rutledge, 1995.

Roland Sarti, *Mazzini: A Life for the Religion of Politics*, Greenwood Publishing Group, 1997.

² Од 5. до 8. септембра 1915.

Између Лењина и Грима развила се изразита лична нетрпељивост. Једном приликом лидер руских бољшевика назвао је швајцарског социјалисту „безочним нитковом“. Колико се зна, учтиви Швајцарац није одговорио истом мером.

³ Роберт Грим (1881–1958) био је централна фигура тзв. Грим–Хофманове афере која је избила 1917. током Првог светског рата. Лажно се представљајући као швајцарски дипломата са званичним овлашћењима, Грим је водио преговоре о сепаратном миру између Русије и Немачке. Кад је скандал избио у јавност, швајцарска неутралност је озбиљно била доведена у питање. Федерални министар спољних послова Артур Хофман био је присиљен да поднесе оставку признавши да је његова подршка Гриму била самоиницијативна и без знања његових колега из владе.

По завршетку рата, Грим је организовао генерални штрајк у Швајцарској, покушавајући да изазове социјалистичку револуцију. У својој крајњој намери није успео, али су одређени уступци у заштити радника обезбеђени током наредних деценија: цена најниже наднице, радна недеља од 48 часова, старосне пензије и, најзад, женско право гласа (тек 1971).

Године 1945–46. Грим је изабран за председника швајцарског федералног парламента у својству социјалистичког народног посланика из Кантона Берн.

Милан Ст. Протић

левица“ предводио је Лењин¹; на челу другог, „Цимервалд центра“, био је Грим. Кључна тема дебате сводила се на борбу пролетеријата за мир током Првог светског рата. Левица је поднела верзију манифеста која је садржала следеће тачке: оптужбу за империјалистички карактер Првог светског рата; оптужбу тзв. социјалног шовинизма; и позив радничкој класи држава у рату да подигну револуцију, преузму власт и успоставе социјализам у својим земљама. Ипак, Лењинови екстремисти остали су у мањини. Уместо револуционарног предлога, изгласана је компромисна резолуција у духу пацифизма и радничке солидарности.

Још једна конференција Друге интернационале одржана је у Берну и то фебруара 1919. Ова бернска конференција, на којој су поред осталих учествовали и Карл Кауцки и Едуард Бернштајн, за тему је имала однос према бољшевицима и совјетској револуцији. Услед исказаних разлика у погледима, одлучено је да једна делегација отпутује у Москву и увери се из прве руке о чему се ради, али се то никад није догодило. Месец дана доцније Лењин је на Првом конгресу Треће интернационале² жестоко критиковао бернску конференцију називајући је жутом интернационалом.

¹ Владимир Иљич Уљанов Лењин укупно је у Швајцарској провео шест и по година: од 1903. до 1905. и 1908. живео је у Женеви; 1914. и 1915. у Берну; последње две године пред Октобарску револуцију (1916–17) боравио је у Цириху. Своје револуционарне амбиције покушао је да оствари тако што ће своје швајцарске другове убедити у неопходност социјалистичке револуције у њиховој земљи. Кад у томе није успео у Берну, тражио је и добио одобрење власти за пресељење у Цирих, надајући се да ће тамо наићи на већу подршку за своје планове. Ни код циришких социјалиста није прошао боље него у Берну.

² Трећа интернационала или Коминтерна. Први конгрес одржан је почетком марта 1919. у Москви. За председника извршног комитета именован је Григориј Зиновјев. До смрти 1924. главну реч у Коминтерни имао је сам Лењин.

Земља Виљема Тела

Анали левичарских идеја и покрета бележе да је у Берну одржан Други конгрес Лиге за мир и слободу,¹ претече Прве интернационале. Овај град је нешто касније постао средиште анархистичког покрета. После дефинитивног разлаза у Првој интернационали на конгресу у Хагу 1872, анархистичка мањина се окупила и одржала своју скупштину управо у Берну 1876. Вођ европских анархиста, Марксов вишегодишњи противник и ривал, Михаил Бакуњин², умро је у Берну исте године. Његов гроб и споменик налазе се на бернском градском гробљу, заборављени од свих. Бакуњина се више не сећају ни нове генерације младих анархиста којих, наравно, има и у Швајцарској.

* * *

Михаил Александрович Бакуњин родио се 1814. у царској Русији, у селу Примухино у Тверској области, на око 250 километара северозападно од Москве. Каријеру је почео на Московском универзитету студирајући филозофију и историју, да би школовање наставио у Европи, прво у Берлину и Дрездену, а доцније у Паризу. Још у младости дошао је под утицај Фихтеа и Хегела, чије је радове преводио на руски. Друговао је са Херценом и Белинским у кругу првог нараштаја руских народњачких

¹ Идеју о организацији Лиге за мир и слободу на почетку су подржали Џон Стјуарт Мил, Виктор Иго, Луј Блан, Александар Херцен и Ђузепе Гарибалди. Први конгрес одржан је у Женеви 1867. уз активно присуство Карла Маркса.

² Можда ће читаоцу бити занимљива ова, додуше апокрифна, прича. Наиме, за време студија у Цириху претпоставља се да је Никола Пашић припадао Бакуњиновом кружоку и да је неколико пута учествовао у њиховим дебатама. Наводно, једном приликом је будући председник Владе Србије и Југославије поставио питање великом руском анархисти: *А шта ћемо радијети суицидан, друже Михаиле Александровичу, кад једној дана победимо и укинемо државу?*

Милан Ст. Протић

социјалиста. У француској престоници упознао је Жорж Санд, Прудона и Маркса. Због политичких иступа против царизма депортован је из Француске. Ухапшен је у Дрездену под сумњом да је учествовао у чешком устанку 1848. и испоручен натраг у Русију. Робију је лежао у злогласној Петропавловској тврђави у Санкт Петербургу. Године 1857. пребачен је у логор са присилним радом у Сибиру, одакле је побегао у Јапан, а из Јапана у САД. Потом се кратко задржао у Лондону, где је с Херценом издавао лист *Колокол* („Звоно“). Планирао је да се прикључи пољском устанку 1863, али није успео да се пробије до тамо. Недуго затим био је умешан у побуну у Лиону која је претходила Париској комуни 1871. У Првој интернационали водио је борбу против Маркса, и то не само идеолошку већ и око вођства. Последње године живота провео је у писању својих главних дела о анархизму¹ кријући се у Лугану. Умро је с навршене шездесет четири године.

Михаил Бакуњин био је пустолов више него револуционар; бунтовник и коловођа више него књижевник и доктринар; занесењак више него командант. Истини за вољу, таквих људи распусне природе, авантуриста и опсенара било је у XIX веку напретек. У Бакуњиновом случају укрстили су се карактер и судбина у незауостављив ковитлац успона и падова, опасности и страдања, бацајући га с једне стране земаљске кугле на другу, у доба кад су се раздаљине преваљивале много спорије и компликованије него данас. Код Бакуњина је било нечег од руског

¹ *Бој и држава* (незавршен рукопис из 1871, пронађен после смрти и објављен на француском у Женеви 1882; оригинални наслов *Историјски софизми доктринарне школе комунизма*). *Држава и анархија* (књига штампана у Швајцарској 1873. и прокријумчарена у Русију; први тираж – 1.200 примерака).

Земља Виљема Тела

романтичара, код ког осећајност надвладава рационалност, а идеје и надахнућа долазе више из срца, а мање из свести¹.

Његово ривалство с Марксом било је не само сукоб две концепције него и борба два менталитета. За Бакуњина је слобода човека била идеал над идеалима. У држави, тј. у њеном монополу силе, он је видео највећег непријатеља те индивидуалне слободе. Отуд је његов анархизам имао нечег од рудиментарног слободарства. У Русији је апсолутна власт представљала оличење државе, а вапај за слободом смисао сваког политичког отпора. Ратујући за укидање државе, Бакуњин се борио за човеково ослобођење од опресије.

Насупрот томе, за Маркса је држава била главно средство за остварење циља. Исто онако као што је служила буржоазији у одбрани капитализма, тако је требало да служи пролетеријату за заштиту социјализма. Државна власт није лоша по себи: кључно је ко њоме управља. Енгелсовим речима: *Државу не њреба укинутии, она ће њосијейено несѡијатии*. У овом смислу, Марксово основно питање јесте коме ће држава са својом моћи припадати и чије ће интересе јамчити. Марксу слобода није превасходна брига, него једнакост. Будући да је неједнакост и природна и друштвена појава, произилази да је неопходно располагати монополом силе како би се једнакост обезбедила и одржала. Класна борба, по Марксу, нужно подразумева насиље; револуција је незаобилазна на путу укидања приватне својине над средствима за производњу и експлоатације

¹ Примери:

Слобода, моралности и људско досѡјојанство њојединца сасѡије се ѡачно у овом: да он (човек) чини добро не заѡио ѡиѡ је на ѡио ѡрисиљен, већ заѡио ѡиѡ ѡио слободно мисли, жели и воли. Ако има државе, онда има и доминације и, следствијено, има роисѡије.

Одѡацивање сваке власѡии, укључујући ону која жрѡивује слободу ради корисности државе. Слобода без социјализма је ѡривилеѡија, ѡнѡрѡва; социјализам без слободе је роисѡије и суровосѡи.

Милан Ст. Протић

радничке класе. Пролетеријат може успети једино уколико се за победу социјализма избори применом насиља и успостави своју власт, тзв. диктатуру пролетеријата.

Бакуњин у Марксу није видео свог непријатеља, већ само свог противника. Начелан и идеалист, Бакуњин се Марксу одупирао снагом свог убеђења, вере и истрајности. Његов углед и популарност били су последица његових јуначких дела. Кад се појавио на оснивачкој конференцији Лиге за мир и слободу, доживео је такве овације да је једино легендарни Гарибалди дочекан на истоветан начин. После првог сусрета 1844. Бакуњин је био искрено задивљен Марксовом ерудицијом и, посебно, знањима из политичке економије.

Карл Маркс је, обратно, био личност нетрпељива и нетолерантна према сваком неистомишљенику, поготову према оном који је припадао социјалистичком покрету и који је уживао већи престиж од њега¹. Марксова таштина и уображеност, особине које по правилу иду подруку, неретко су га спуштале до најнижих степеница достојанства. Још 1853. оптуживао је Бакуњина као царистичког уходу и руског агента². Доцније је о њему рђаво говорио и писао позивајући се на Бакуњиново руско порекло и источњачку нарав. Није се смирио док га није избацио из Прве интернационале заједно са свим анархистима. У Марксовој природи није постојала саосећајност за сиромашне и обесправљене. Животна патња и несрећа на њега нису чиниле нарочит утисак. Његова критика капитализма била је плод теоретисања и дијалектике, а не жеље да се

¹ За Маркса, Бакуњин је представљао човека ослобођеног било каквог теоријског знања... у основи један индиферентни, Marx and Engels, *Selected Correspondence*, Moscow, 1975, 254. Бакуњин је о Марксу мислио да он нема никакав осећај за слободу и да је аутиократи од плаве до ње, Kenafick, K. J., *Michael Bakunin and Karl Marx*, Melbourne 1948, 40.

² Marx and Engels, *Collective Works*, vol. 12, 284.

Земља Виљема Тела

помогне убогим и потлаченим. Маркса није занимала правда, него принцип. Он није милосрдан, него доктринаран. На човека је гледао као на објекат у својој филозофији, а на власнике тј. пролетеријат као на противречне и зараћене војске у шаховској партији чији је исход унапред одређен друштвеним законима које је сâм Маркс прописао и прогласио за науку. Несклон емоцијама и патосу, њему су људи, њихова свест и судбине, вределе таман колико су се уклапале у његову унапред постављену математичку једначину.

Ако није умео да воли, Маркс је, по свему, умео да мрзи. Уз њега је опстао једино Енгелс, пре свега зато што му се бескрајно дивио и пристајао да, по сопственим речима, довека „свира другу виолину“. Пре ће бити да у Марксовим очима Енгелс није био више од пуког носача виолинског кофера.

На другој страни, несрећен и плаховит, без оне готске сталожености која завршава све што је започето, Михаил Бакуњин је за собом оставио релативно мало. И анархизам је, слично свом вођи, остао недоречен, разједињен и неуспешан.

Историјски трагови анархиста видљиви су на републиканској страни у Шпанском грађанском рату¹, али и у теоријама потоњих мислилаца, од Маркузеа до Чомског. То је све.

* * *

Да се на трен вратимо непоновљивом Дучићу и пустимо да нам приповеда своју причу о Швајцарским Алпима, у чијем је подножју смештен Град Берн:

¹ Буенавентура Дурути био је прва личност анархистичког покрета у Шпанском грађанском рату; погинуо је у бици за Мадрид новембра 1936. Федерика Монтсени, анархисткиња, прва жена министар у историји Западне Европе (портфељ здравља и социјалне политике) 1936–37.

Милан Ст. Протић

*Тихи кристал илечера на Јунифрауу и на Блимлисалима
стиоји у самом зенићу као сребрни зид између два светиа.
У разређеном ваздуху прође ипсак иишице која се не види;
зачује се меланхолично звоњење товеди из долина које се
само наслућују. У долини се ијружају ланци љубичастих
и ваздушастих брејова који наличе на миџолошка брда
чије лејенде више нико не ијамии. Све изледа сјајно,
али ефемерно, ироџивуречно, џашиџо. Тамо је ијунска
равница обасјана зеленом свејлошћу, и Тунско језеро
које, као душа, рефлектује свакој ијренуиџка све иџо се
доџађа у небу. Све друџо око мене је светило и ојромно, али
све нејомично и равнодушно...*

*Рађање сунца на Јунифрауу, џо је највећи доџађај у
космосу, и нешиџо иџо човекову судбину на земљи учини
најбеднијим случајем међу свим стиварима. Овде се не
дају замислиџи среће и несреће, неџо само наизменичне
мирне каџасџирофе и мирни ијри(ј)умфи оџња и ноћи.
Свејлосџи и ијмине изледају једино иџо иџоџоји, је-
дини живоџи у времену, једино иџоџојање и несџајање,
однављање и развијање. Све је у ијашењу иџих свеобимних
оџњева на Јунифрауу; ван џоџа нишиџа није стиварност и
дивање, неџо обмана и неџација. Сунце, али ово ојромно и
крраво сунце из ијусџиње Јунифрау, џо је дефиниџија ко-
смоса, обести и хармонија елеменаџа, инџириџа и исџина,
ијрва и задња реч лејоџе и ужаса...*

*Али нисам знао за лејоџе којих се ужасавамо јер не-
мају нишиџа са човеком, јер иџа оборе и смрве, и јер иџоџоје
само за себе... Свеџде на друџом месту нешиџо живи, дише,
ијева и цвеџа, онамо џоре на висинама иџоџоји само смрџи
и лудило...*

Земља Виљема Тела

Мрачни Цвиніли, у дане реформе, када се куїило њо хришћанским земљама злато за Капелдралу Свеїтої Петїра, њоказао је њоносно и њркосно на беле Алїе и дун-тїовно узвикнуо да је тїо једино местїо їде човечанстїво тїреба да їледа лице Вечїїоїа на њеїовом їресїолу од леда...^{1 2}

Дучић каже да ова величанствена брда нису створила ниједну легенду осим оне о Виљему Телу, а она се своди на једну стрелу и једну јабуку. Ипак, колико год духовито било, ово није сасвим тачно. Једна од најлепших књига за децу рођена је управо у срцу Швајцарских Алпа. *Хајџи*³ је сага о девојчици и њеном деди, о одрастању и љубави, о судбини и пријатељству, о животним радостима и тугама, о падавици и месечарењу. То је прича позната свима, прича преко које смо упознавали животне тајне у детињству и којој се враћамо са својом децом. То је прича, у један мах и језива и нежна, и узвишена и туробна, налик грдним хридима из којих је потекла. Нема ниједног читаоца, без обзира на узраст, чије срце није дрхтало за Хајди и ко се није молио за Кларино оздрављење. Расли смо заљубљени у Хајди и швајцарске планине.

¹ Ј. Дучић, „Прво писмо из Швајцарске“, 9, 25–27.

² Јунгфрау је масив Бернских Алпа који повезује кантоне Берн и Вале. Сматра се симболом швајцарских планина. Блимлисалпи представљају северни крак Бернских Алпа с неколико врхова виших од 3.500 метара (Блимлисалпхорн, Виси Фрау и Моргенхорн). Тунско језеро налази се на двадесетак километара јужно од Берна у истоименом кантону и долази на осмо место по површини непуних 50 квадратних километара). Глечерског је порекла, изузетно чисте и хладне воде. Интерлакен је познат градић и летовалиште између Тунског и језера Бринц (по тој чињеници је и добио назив 1891).

³ У оригиналном наслову *Хајдине јодине луїања и учења* из пера швајцарске списатељице Јохане Шпири (*Johanna Spyri*) први пут је објављена давне 1880. на немачком. Отад је небројено пута преводена на многе светске језике и више пута екранизована за филм и телевизију.

Милан Ст. Протић

Виљем Тел¹, један од најпознатијих митских јунака средњег века, био је ловац, отац породице и веома вешт у руковању луком и стрелом. Легенда каже да је живео у селу Бирглен (Кантон Ури) почетком XIV века. Судбоносног дана, Тел се неким послом запутио у Алтдорф, седиште кантона. Пролазећи варошким тргом, одлучио је да се не поклони шеширу хабзбуршког властелина Геслера који је овај царски изасланик из Беча обесио на висок дирек са захтевом да му сваки грађанин укаже поштовање. Тел је потом ухапшен под претњом смрћу, сем ако не докаже своју вештину у стрељаштву. Окрутни Аустријанац је ставио јабуку на врх главе Теловог сина Валтера и наредио стрелцу да гађа. Промашај је значио смртну казну за обојицу. Срећом, отац је пресекао јабуку напола, претходно сакривши другу стрелу за Геслера у случају лошег исхода по себе или свог сина. Разјарен од беса, Хабзбурговац баца Виљема у окове и шаље, преко језера Луцерн, у тамницу у Киснахту. Током ноћи олуја прети да потопи брод, морнари одлучују да ослободе швајцарског јунака како би он преузео кормило и спасао и њих и њихову лађу. Приближивши се стеновитој обали, Виљем успева да скочи у воду, исплива до копна и побегне у слободу.

Писаних сведочанстава о Виљему Телу нема ни у бечком државном архиву, ни у древним књигама Кантона Ури.² Сви

¹ На немачком Вилхелм, на француском Гијом.

² Повест о Виљему Телу записао је, као целовиту причу, Егидијус Чуди у свом познатом историјском спису *Хелвејска хроника* (Aegidius Tschudi, *Chronica Helveticum*). Први пут је објављена у два тома тек 1734, мада је аутор почетну верзију завршио око 1550, а финалну око 1570.

Најстарији помен Виљема Тела налази се у *Белој књизи из Зарнена* (1475, на немачком *Weisses Buch von Sarnen*) из пера Ханса Шрајбера.

Неколико година касније, 1507, појавила се књига Петермана Етерлина *Хроника хваљене конфедерације*, која такође садржи ову причу (на немачком *Kronika von der loeblichen Eydtenossenschaft*).

Земља Виљема Тела

покушаји историчара да пронађу било какав траг о постојању и животу овог епског хероја завршили су се без резултата.¹ Оно што је неспорно јесте то да се сличне легенде о обичном човеку који нема натприродних својстава, али има одважности да се сâм бори против јачих, могу наћи и у другим крајевима Европе и света. Оно што је особено за Виљема Тела лежи у чињеници да његов отпор није био усмерен против неправде, него против туђинске власти. Овај елемент средњовековног патриотизма учинио је да се мит о Виљему Телу нађе у самом средишту швајцарске националне свести. Да ствар буде занимљивија, и Тел и Геслер су припадали заједничком германском корену. У средњем веку, међутим, Швајцарци нису имали појам о својој етничкој припадности. Док су они из Виљемовог кантона веровали да су дошли са истока, дотле је народ из Швајца сматрао да је потомак нордијских племена. Становници Унтервалдена, на пример, били су убеђени да потичу од Грка и Римљана.

Није Виљем Тел једини швајцарски јунак, мада јесте најславнији. Други, одмах до њега у памћењу Швајцараца, јесте Арнолд фон Винкелрид, човек који је по предању, жртвујући свој живот, омогућио победу Швајцарске конфедерације над (опет) хабзбуршком армијом војводе Леополда Трећег у бици код Земпаха 1386². Бацивши се на чету копљаника тако да је својим

Најзад, класично дело Јоханеса фон Милера из 1780. *Историја швајцарске конфедерације* (на немачком *Geschichte Schweizerischer Eidgenossenschaft*) преузима Чудијеву интерпретацију готово без измена.

¹ Причу о Виљему Телу овековечио је, наравно, Фридрих Шилер у свом последњем позоришном комаду одиграном први пут у Вајмару 1802. Немачки песник и писац никад није био у Швајцарској, а за мит о Телу чуо је од свог пријатеља Гетеа, на чији наговор је и написао драму. „Песник слободе“, како су звали Шилера, унео је многе прикривене али јасне поруке слободарства и Француске револуције у свој рукопис. Основу је нашао у делу Егидијуса Чудија.

² Битка код Земпаха (*Sempach*) одиграла се 9. јула 1386; окончана је убедљивом победом Старе швајцарске конфедерације.

Милан Ст. Протић

телом направио расцеп међу њима, одважни витез је отворио пролаз швајцарским трупама кроз сâм центар непријатељских редова и тиме пресудно допринео победи Швајцараца. Фон Винкелрид је, попут Тела, уписан у сваки уџбеник швајцарске историје. Тако је поему о његовом јунаштву, испевану око 1530, Егидијус Чуди у целини унео у своју *Хронику*.

Ни ова легенда није историјски утемељена и долази у ред оних догађаја који су се по вероватноћи могли заиста догодити, али за које нема потврде и доказа. Сличност са епизодом о Телу очигледна је још на први поглед. Поново је тема ратна и родољубива. Поново се ради о делу једног човека од крви и меса, див-јунака, личности чији самостални акт доноси одлучујућу превагу. Историјски архитипови, Винкелрид и Тел, боре се против истог аустријског непријатеља. Основна разлика међу њима лежи у крајњим исходима, премда оба спадају у класичне библијске обрасце. Легенда о Виљему завршава се тријумфом појединца и његовим бекством у слободу. Мит о Арнолду је у ствари мит о индивидуалном саможртвовању за виши, државни и национални, циљ без кога не би било коначне победе.

* * *

На један сат умерене вожње од Берна правцем према југозападу, долази се до горње тачке Леманског језера и најмонденскијег летовалишта швајцарске ривијере – Монтреа.

Путнику оштрог ока сигурно неће промаћи величанствен замак уздигнут на стеновитој литици с десне стране главног пута, двадесетак километара испред Монтреа. Погледа ли зелену таблу поред друма, моћи ће да прочита реч исписану

Земља Виљема Тела

белим словима – *Гријер*¹. То је назив не само прелепог дворца на брду и живописног сеоцета у дну него и чувене врсте сира непријатног мириса и изванредног укуса. Од *гријера* се припрема *фонди*², популарни швајцарски кулинарски специјалитет. Ово јело кува се у посебној посуди испод које се налази петролејска лампа и у којој се растапа мешавина сира, белог вина, зачина и скроба. Потом се комади хлеба набодени на дугачке виљушке умачу у ову масу. Уз *фонди* се обично служи кувани кромпир и туршија, а пије се *шардоне* или *ризлин*.

Монтре се није прославио својим географским положајем и архитектуром. Славу су му донели људи који су у њему стално живели или привремено боравили. У последње време тамошњи летњи џез фестивал стекао је репутацију најбољег на планети. Ништа мање значајна није ни „Златна ружа Монтреа“³, годишња смотра телевизијских остварења у свету.

Најстарија кћер Фјодора Достојевског, Софија, рођена је у Женеви 1867, али је на велику жалост својих родитеља умрла са три месеца од тешког назеба. Скрхани болом, Фјодор и Ана одлучили су да промене средину и место становања. Преселили су се у Монтре (у хотел *Нарциси*), а недуго затим у седам километара удаљени Вевеј. Управо тад је Достојевски завршавао рукопис *Коцкара* и почињао писање романа о кнезу Мишкину, Парфиону Семјоновичу и Настасји Филиповној. У непрестаној новчаној оскудици, и сâм потонуо у најстрашнији коцкарски пакао, Достојевски се осећао све заробљенији у западној Европи. Чежња за повратком у Русију трајаће још неколико година пре него што ће, упркос великим дуговима и

¹ *Gruyères*; сир се зове исто тако, једино што на крају речи нема слова „s“ (*Gruyère*).

² *Fondue*. И Французи полажу ауторско право на *фонди*.

³ Одржава се од 1961; 2004. пресељена је у Луцерн.

Милан Ст. Протић

неспособности да се ишчупа из канџи својих унутрашњих демона, прикупити довољно новца за путовање назад у отаџбину.

Иронија судбине хтела је да се у Монтреу настани његов најжешћи критичар, руско-амерички књижевник и аутор ласцивне и шокантне *Лолиџе* – Владимир Набоков¹. Његов отац био је министар правде у привременој влади на Криму, присиљен да с породицом напусти Севастопољ, пошто је Бела армија поражена од бољшевика почетком 1919. Владимир Дмитријевич започео је студије словенских и романских језика на Тринити колеџу у Кембриџу. Две године касније прешао је на Универзитет у Берлину. Отац му је погинуо у политичком атентату 1922. Убиство су организовали руски монархисти, а Набоков старији настрадао је у покушају да заштити њихову главну мету, свог блиског пријатеља, доследног противника и комуниста и ројалиста подједнако, вођу странке Кадета² у изгнанству – Павела Милијукова.

До Другог светског рата, Набоков је живео у Француској. У САД је отишао у мају 1940, суочен с надирућим трупима Трећег рајха. Америчке године показале су се као најуспешније у Набоковљевом животу. *Лолиџа* му је донела невероватан успех и новчану независност. Захваљујући томе могао је да се врати у Европу, што је и учинио 1. октобра 1961. Изабрао је хотел *Палас* у Монтреу, где је закупио читав шести спрат и одатле водио своје послове до смрти 1977.

Владимир Набоков је о Достојевском исписао уистину незаслужено грубе и недобронамерне речи:

¹ Првих девет књига Набоков је написао и објавио на руском; остале на енглеском (укључујући и *Лолиџу* 1955).

² Конституционално-демократска странка.

Земља Виљема Тела

Мој сѣнав о Досѣојевском је и чудан и сложен. У свим својим предавањима, мој ѣрисиѣуи књижевности ѣолази из јединој уѣла ѣосмаѣрања који ме инѣтересује – наиме, уѣла ѣосмаѣрања ѣрајне уметности и индивидуалној ѣенија. Из овој уѣла ѣледано, Досѣојевски није велики, већ осредњи ѣисац – са блесцима одличној хумора, али, авај, и са ѣусѣошима књижевне ѣлиѣкостѣи између њих...

Чиѣаоци који нису Руси не схваѣају две сѣвари: да Досѣојевској не воле сви Руси онолико колико ѣа воле Американици, а да највећи гео оних који ѣа воле, ѣошиѣују ѣа као мисѣика више неѣо као уметника. Он је био ѣророк, домдасѣични новинар и комичар на брзу руку. Признајем да су ми неке од њеѣових сцена, неки од њеѣових веома фарсичних редова, необично забавни. Али, њеѣове осећајне удице и душебрижне ѣросѣиѣуѣке не моју се ѣоднеѣи – бар не од овој чиѣаоца...¹

Стари Фјодор Михаилович одавно више није био жив да би одговорио Владимиру Набокову; или га, може лако бити, не би ни удостојило одговора. Овако, на сваком је да прочита и једног и другог, и да суд донесе сѣм. Ово уз једну малу напомену: дело Достојевског показало се без икакве сумње и сасвим супротно Набоковљевим тврдњама, с протоком времена није изгубило ништа од своје вредности. Напротив.

Цез фестивал у Монтреу установљен је 1967. заслугом Клода Ноба², локалног момка, тадашњег управника месног туристичког бироа и доживотног директора фестивала.

¹ Vladimir Nabokov, *Lectures on Russian Literature* (1981).

² Умро 2013.

Милан Ст. Протић

Почело је тродневном манифестацијом у концертној дворани *Монџире Казино*¹ и главном звездом Елом Фиццералд; прерасло је у двонедељни догађај популарне музике свих жанрова на којем су наступале највеће цез, блуз, соул, фанк, реге и рок звезде, од Арете Френклин и Чака Берија до Клептона и *Пинк Флојда*.

Четвртог децембра 1971. у *Казину* је гостовао Френк Запа са својом пратећом групом *Мајке*². Током наступа избио је пожар: објекат је изгорео до темеља. Утврђено је да је ватру свесно изазвао један неодговорни посетилац играјући се сигналним пиштољем. Клод Ноб је својеручно спасао неколико младића и девојака скривених испод дрвене бине у пламену. Грађевина је била подигнута давне 1881, реновирана 1903. Обнова дворане трајала је пуне четири године. Поново је отворена 1975.

Ова несрећа послужила је као повод за песму рок састава *Диџ Парџл* „Дим над водом“ са албума *Глава машине* из 1972³. Управо за време Запиног концерта, чланови *Диџ Парџла* боравили су у Монтреу на снимању своје нове плоче у покретном студију изнајмљеном од *Ролинџишоунса*. Сведоци трагедије у *Казину* нису одолели да га музички не овековече једним од најбољих гитарских рифова икад одсвираним. Мелодију и стихове зна напамет сваки прави заљубљеник у рокенрол:

*Сви смо дошли у Монџире, на обалу Женевској језера,
Да најравимо њочу у њокрејном, јер нисмо имали
мнојо времена.*

¹ У власништву *Groupe Lucien Barrière*.

² У периодима 1964–1969. и 1973–1975. група је наступала под називом *Mothers of Invention*.

³ *Deep Purple* у оригиналној постави: Ијан Гилан (*Ian Gillan*) – вокал, Џон Лорд (*Jon Lord*) – клавијатуре, Ричи Блекмур (*Ritchie Blackmore*) – соло гитара, Роџер Гловер (*Roger Glover*) – бас и Ијан Пејс (*Ian Paice*) – бубњевци; „Smoke on the Water“, *Machine Head*.

Земља Виљема Тела

Френк Зајпа и „Мајке“ били су на најбољем месту у
околини,
неки љубљак са старијим њишљомем сјалио је место
до земље.
Дим над водом, вајра на небу...¹

Фреди Меркјури², славни певач рок групе *Квин*, изабрао је Монтре за своје место становања. Упитан „Зашто баш Монтре?“, рекао је: „Ако тражиш мир у души, дођи у Монтре.“ Његов споменик натприродне величине, у карактеристичној пози с високо подигнутом десном руком и микрофоном у левој, дело чешке вајарке Ирене Седлечке, откривен је на језерској риви у Монтреу 1996. у присуству чланова *Квина*, Клода Ноба наравно и каталонске примадоне, Меркјуријеве пријатељице, Монсерат Кабаље. Њих двоје су 1987. у дуету отпевали феноменалну *Барселону*.

Чарли Чаплин се доселио у Вевер изненадно и неприпремљено, тек кад се испоставило да му је опстанак у Америци дефинитивно постао неизводљив. Осумњичен је за субверзивну активност против САД и припадност комунистичкој партији. Укинута му је боравишна виза, а тиме онемогућен повратак у Лос Анђелес. Догодило се то 1953. у доба озлоглашеног макартизма и хистеричног лова на вештице у САД. Непосредни виновник ове одлуке био је нико други до контроверзни и доживотни директор Еф-Би-Аја, Џеј Едгар Хувер. Ова

¹ *We all came out to Montreux, on the Lake Geneva shoreline,
To make records with a mobile, we didn't have much time.
Frank Zappa & the Mothers were at the best place around,
But some stupid with a flare gun burned the place to the ground.
Smoke on the water, fire in the sky...*

² Преминуо у Лондону 1991.

Милан Ст. Протић

рђава вест дочекала је Чаплина док је у родном Лондону представљао свој филм *Свејлосџи њозорнице*¹. Његова јавна реакција изражавала је разумљиву озлојеђеност и фрустрацију:

Од њоследњеј свејској раџа, дио сам њредемџ лажи и њроџаџанде моћних реакционарних џруџа које су, својим уџиџајем и њомоћу америчке жуџе шџамџе, сџвориле нездраву аџмосферу у којој слободоумни њојединџи моџу диџи њздовојени и њроџањани. Под џаквим условима смаџрам да је њпракџично немоџућно да насџавим свој филмски рад и заџо сам одуџао од свој доравка у Сједињеним Државама.

Музеј модерних времена, посвећен делу Чарлија Чаплина, требало би да буде завршен 2013. на његовом имању у Корзјеу². Најзад.

У Монтреу су летовали или живели и Ханс Кристијан Андерсен, Лорд Бајрон, Лав Толстој, Игор Стравински, Мери Шели, Чарлс Линдберг и многи други. Није лоше друштво за једну варошицу од двадесетак хиљада душа, зар не?

* * *

Чинило се да Цвинглијевом чистунском екстремизму није било премца и да је у верској догми немогућно отићи даље од њега. Али, показало се да је у свом протестантизму Цвингли био умеренији од једне групе својих циришких сарадника

¹ *Limelight.*

² *Corsier-sur-Vevey.*

Земља Виљема Тела

који су прекинули с њим тражећи још радикалније путеве ка Христу и његовој истини. Камен раздора био је у самом почетку: анабаптисти су инсистирали на свесном (поновном) крштењу пунолетних верника с идејом слободног и зрелог прихватања вере. Кренули су на све стране крстећи већ крштене. За Цвинглија то више није била реформа хришћанства и отпор Ватикану, него стварање потпуно нове религије. Он на то једноставно није пристајао. Некадашњи саборци и истомишљеници претворили су се у љуте непријатеље. Свака искључивост неминовно рађа мржњу и нетрпељивост, а одатле је један корак до проливања крви и злочина. Протестантизам се тад и због тога поделио на две струје: на радикалне и магистралне припаднике реформистичког покрета. Протерани из Цириха, рани анабаптисти, „Швајцарско братство“, како су другачије називани, свој нови дом су нашли мало јужније, у Кантону Берн.

Од анабаптиста су се издвојили манонити, од манонита – амиши¹, свака од ових секти са већим склоностима ка крајности и мање контаката са спољашњим светом. У пределу Ементал, из ког долази сир у котуровима и великим округлим рупама, гуменог састава и слаткастог укуса који припрости Американци зову „швајцарски сир“, формиран су и манонити и амиши. Отуд су се размилели по западној Европи (Француској, јужној Немачкој, Холандији) да би се на концу скрасили у САД (углавном у Пенсилванији и Индијани).

Амиши су протерани из Берна 1711. Више стотина породица принудно се запутило у Алзас, а потом и у Низоземску, ширећи успут своје обичаје и веровања. Оснивач амиша, Јакоб

¹ Пенсилванијски амиши представљени су у дивном филму Питера Вира *Свегок (The Witness)* из 1985. са Харисоном Фордом и Кели Макгилис у главним улогама.

Милан Ст. Протић

Аман¹ из Симентала, такође у бернском кантону², одвојио се од манонита незадовољан њиховим недостатком религиозног фанатизма 1693; увео је ритуално прање ногу у току причеста и био тврдокоран противник обавезног служења војног рока. Амиши су били (и остали), изнад свега, затворена заједница у којој владају драконска правила верске и друштвене хијерархије, личне скромности и усрдности, скрушеног ненасиља и породичног реда. Попут протестаната свих боја и деноминација, и за њих је Свето писмо једини извор речи божје; читају га и тумаче тачно онако како је написано, од слова до слова. После вековне изолованости, међу амишима се појављују све учесталије и све теже биолошке и менталне последице мешања крви унутар најближих рођака. По неписаном, природном или божанском закону свеједно, сваки екстремизам бива кажњен најтежом клетвом. Код амиша исто као и код задртих безбожника.

* * *

Још се није сасвим смркло кад сам у среду 29. априла 2009. први пут пред собом угледао зграду амбасаде Србије у главном граду Швајцарске. И поред ослабелог вида и полумрака, видео сам да ова грађевина, у сировом бетону зидана стилем седамдесетих, својом незграпношћу упадљиво одудара од осталих кућа у суседству³.

¹ *Jakob Ammann* (1656–1730).

² Постојбина најквалитетнијих говеда (сименталске краве), препознатљивих по мркобелим шарам.

³ *Остјирини* или *Исјични йрсјен* део је Берна на брдашцу отприлике четврт сата хода од центра швајцарске престонице, веома налик београдском Дедињу, само мањи.

Земља Виљема Тела

Наша амбасада је засебно здање, окружено уским појасом траве и жбуња и оивичено ниском металном оградом, које излази на две паралелне улице. На једној се налазе службена и свечана врата, а на другој – приватни улаз у резиденцију амбасадора. Спољашњи утисак да је прљавштина много већи проблем од дотрајалости потврдио се уласком у зграду.

У канцеларији није било државне заставе, па су је на брзину донели тек на моју примедбу. Хтео сам да целивам српски барјак по старинском обичају и личном осећању: био сам међу првима који су још 1990. тражили да се врате знамења Краљевине Србије и дочекао најзад да постану наша званична државна обележја. Док сам се сагињао да руком узмем руб заставе, зачух церекање иза себе. Био је то глас најстаријег дипломате у амбасади и отпавника послова до мог доласка, претеклог из Титових времена, сина народног хероја и директног учесника у хватању генерала Михаиловића, једног бескичмењака, показаће се, спремног да служи сваки режим и сваку идеологију. Такви су, на нашу срамоту, политички преживели 5. октобар 2000. и били проглашени за *професионални кадар министарства спољних послова без чијеј знања и искуства наша дипломатија не би могла да функционише*. Овај у Берну, задојен комбинацијом брозовштине и србокомунизма, најтеже године рата и бомбардовања провео је, наравно, у иностранству. Није се одмах приклонио Коштуници и зато није стигао до положаја амбасадора. Тај пропуст себи није опростио. Своје службовање „каријерног дипломате“ најбоље је сам описао речима: „Знате, немојте ме погрешно схватити, амбасадоре, али девизна платица је девизна платица“, говорио је, халапљиво се гледећи прстима по бради. На небројеним пријемима у иностраним амбасадама којима је присуствовао током

Милан Ст. Протић

вишедеценијске дипломатске службе, наш дични саветник научио је драгоцену технику заузимања идеалне позиције у односу на трпезарију, вребајући праву прилику да у једном скоку насрне на храну оног часа кад се сто постави, као да му од тог потеза живот зависи. По сопственом признању од ове вештине добијао је двоструку „вајдицу“: врхунско послужење и бесплатан оброк. У разговорима се показивао неотесаним, бучним и насртљивим, и поред релативно доброг познавања страних језика. То је он самозаљубљено називао *увежбаном йродорношћу и йаленйом за комуникайивносй*. Једном је амбасадора Обале Слоноваче упитао шта је главни извозни производ његове земље, а онда прокоментарисао не чекајући одговор: „Па слоновии ваљда, шта би друго било!“

„Лазаре, смисли нешто, убиће нас блам!“ (Реплика из једног кратког анимираног филма.)

Проблем са овим људима није само у томе што су по природи аморални и притом тешки нерадници. Најгоре је код њих то што они Србију искрено не воле, не осећају је као своју државу и не желе јој добро; они просто никад нису преболели ни Броза, ни СФРЈ. На моје питање: „Да ли је за вас Србија несрећни историјски остатак Титове Југославије или је она једина отаџбина коју су Срби као народ икад имали?“, стигао је очекиван одговор: „Оно прво“. Чињеница што Србија постоји безмало осам векова од дана крунисања сопственом круном 1217, а да је држава Јужних Словена трајала непуних осам деценија (социјалистичка ни педесет година) и била опхрвана унутрашњим етничким мржњама и ратовима, у глави ових људи није имала значаја. Они су се поистоветили са Титовом набеђеном величином, од његове власти имали приличне користи, свој век провели у материјалним и друштвеним

Земља Виљема Тела

повластицама. Зато није било нелогично што су јој остали одани до краја. Они који су дошли после Милошевићевог пада, у великој већини, били су њихови потомци или њихови васпитаници. Континуитет између бивших и садашњих очуван је у сваком погледу: деца-победници наставили су путем својих поражених родитеља. Одбачен је Слободан Милошевић и то условно и делимично, али је оживљен Јосип Броз и то поново и потпуно. У том зачараном кругу остало је мало места за истинску Србију, њене грађане и њену добробит.

Јасно ми је било да ћу, исто као и у Вашингтону, бити сасвим сâм. Разлика, и то битна, лежала је у томе што сам сад имао председника државе на својој страни и што сам могао да му верујем без бојазни да ће ме изневерити.

Тако је и било.

Шта год људи мислили о Борису Тадићу и његовој политици, он је човек од речи у ког се вредело уздати. Можда није добар политичар, али је свакако добар човек.

О ИТАЛИЈАНСКОМ ШВАЈЦАРЦУ АНГЛОСАКСОНСКОГ ИМЕНА И ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА

Посланички клуб у швајцарском парламенту више је личио на радничку мензу него на место где се окупљају и хране највиши народни представници: ниски правоугаони столови пресвучени пластичном имитацијом фурнира и црне фотеље од вештачке коже; у дну једноставан шанк у ламперији од буквине и једна једина конобарица за коју сам могао да се кладим да носи *боросана* обућу без пета и прстију; кафа, чај, сокови и бајати сендвичи чинили су укупан избор послужења.

Ова сала у поткровљу монументалне савезне скупштине на бернском Бундесплацу била је скоро празна кад сам у њу ушао, тражећи замућеним погледом свог заказаног саговорника, швајцарског сенатора, бившег кантоналног тужиоца и известиоца Савета Европе, либералног радикала – Дика Мартија.

Пришао ми је старији човек средњег раста, чије су зенице иза дебелих наочара пливале као на зејтину:

„Дик Марти“, рекао је суво, млитаво пружајући руку.

„Драго ми је“, одговорио сам благо уз усиљен осмех и представио се. Климноу је главом показавши ми на један од столова

Милан Ст. Протић

у средини просторије, одмах поред масивног стуба од мермера. Сели смо један наспрам другог у тишини.

„Којим језиком говоримо?“, разбио сам не баш пријатну атмосферу.

„Слабо знам енглески и не волим да га говорим“, изустио је.

„У реду, онда разговарајмо на француском“, покушао сам да га орасположим.

„То је већ боље. Да скратимо увод и избегнемо непотребну етикецију, господине амбасадоре. Интересује ме шта би била сврха овог сусрета. Јер, ако сте хтели да говоримо о мом задатку известиоца Парламентарне скупштине Савета Европе о сумњама које су се појавиле поводом догађаја на северу Албаније 1999. и евентуалној одговорности појединих Албанаца са Косова за злочине против цивила и трговину органима, могу да вам кажем да нисам спреман да с вама разговарам на ту тему. Ви сте представник једне од заинтересованих страна и српски дипломата. Једино што могу да вам кажем јесте да сам у начелу песимиста. Као дугогодишњи тужилац знам да је после десет година практично немогућно пронаћи материјалне доказе под претпоставком, наравно, да су инкриминисана дела заиста извршена. Још да додам да ћу ја учинити оно што се од мене очекује, да ћу ускоро посетити и Београд и Приштину. Треба да знате и то да током те посете не желим никакве контакте са представницима извршне власти, већ искључиво са правосудним органима тј. тужилаштвима. Подразумева се да моја позиција о признању независности Косова која је била недвосмислено негативна, о чему сам јавно изнео своје мишљење и у швајцарском парламенту и у Парламентарној скупштини и у јавности, неће утицати на мој будући извештај о овој ствари. Ради се о питању конкретног кривичног дела и појединачним

Земља Виљема Тела

одговорностима ако се утврди постојање кривице. Дакле, понављам, ово није политички, него криминални случај. То је све што сам имао да вам саопштим.“

Устао је, чиме ми је показао да је састанак готов. Нисам успео да прозборим ни реч. Ипак сам, на основу оног што сам чуо, стекао одређену слику и о Мартију и о његовом ставу.

Био је понедељак 4. мај 2009. у рано поподне. Још нисам стигао да предам акредитивна писма, нити сам срео било кога од швајцарских званичника. Марти је био први Швајцарац с којим сам се видео од доласка у Берн.

Дик Марти, швајцарски Италијан, родио се јануара 1945. у варошици Соренго (Кантон Тичино). Диплому правног факултета и титулу доктора правних наука стекао је на франкофонском Универзитету у Нешателу. Од 1972. до 1975. радио је у Институту за инострано и међународно кривично право *Макс Планк* у Фрајбургу у Немачкој. Године 1975. постављен је за главног тужиоца у Тичину, где је изашао на глас бескомпромисног борца против организованог криминала и трговине наркотицима. Био је биран у кантоналну владу на неколико функција пре него што је 1995. изабран за члана горњег дома швајцарског парламента на листи Либерално-радикалне партије. Три године доцније, 1998, постао је посланик у Парламентарној скупштини Савета Европе.

Први пут је именован за известиоца 2005. у предмету о тајним затворима америчке обавештајне службе (ЦИА) у државама-чланицама Савета Европе. У два извештаја, прихваћена у Парламентарној скупштини 2006. и 2007. Марти је несумњиво утврдио постојање ових тзв. црних локација у више земаља источне Европе у којима су се примењивале методе нехуманог поступања са затвореницима и систематског мучења у

Милан Ст. Протић

изнуђивању исказа. У септембру 2006. тадашњи председник САД Џорџ В. Буш, притиснут необоривим доказима не само Мартијевим, најзад је јавно признао да јесте било илегалних кажњеничких логора под окриљем ЦИА у појединим европским земљама. Европски парламент је 2007, додуше тесном већином, усвојио извештај у којем је наведено да је ЦИА организовала 1.245 авионских летова за превоз осумњичених терориста на конкретне локације и да је *немоућно ойовр-інуїти доказе о ітајним ірїтївореничким ценїрїма у Пољској и Румунији*¹.

* * *

Понуда да се вратим у дипломатску службу, после седам година откад сам опозван из Вашингтона, представљала је у ствари једну врсту награде за учињено у Милошевићево време, али и одлазак у једну врсту политичке пензије. Зато ми је предложена баш Швајцарска, а не неко важније место.

Понуду сам прихватио са олакшањем и без много премишљања, из два основна разлога. Први је био тај што ми је одговарало да „каријеру“ завршим повратком тамо одакле сам ономад отеран на веома ружан начин. Био је то мали поклон мојој гордости и формално признање да ме непријатељи нису дефинитивно поразили. Други је био – Дик Марти, главом и брадом. Учинило ми се, од првог тренутка кад сам сазнао за „Жуту кућу“ гледајући репортаже четири невероватно одважне новинарке Телевизије Б92², да се у тој причи крије

¹ Гласање 14. фебруара 2007; 382 за, 256 против и 74 уздржана гласа.

² „Тајна Жуте куће“ из серијала Б92 *исїражује*, октобар/новембар 2008; ауторке – Радославка Деспотовић, Јелена Вељковић, Јасмина Сеферовић и Сандра Мандић.

Земља Виљема Тела

стравична истина о злочинима над Србима. Као што сам био убеђен да је наша дужност била да обелоданимо и жигошемо злодела учињена од српске руке и у српско име над другима, тако сам мислио да исто треба учинити и у случају кривичних дела у којима су Срби били жртве. Мислио сам, такође, да ми, доследни противници Милошевићеве политике и борци против рата, ми који смо открили албанске масовне гробнице у Србији, ми који смо се осећали поносно видевши Бориса Тадића у Сребреници 2005, полагамо на то пуно право.

Пандорину кутију отворила је Карла дел Понте¹ својом мемоарском књигом *Лов – ја и рајџни злочинци*², у којој је навела следеће чињенице (у поглављу „Косово 1999–2007.“):

Канцеларија њужилашџва добила је информацију од службеника УНМИК-а, коју су они добили од њоузданих новинара, да су њоком леџњих месеци 1999. косовски Албаници ѡредаџили 300 киднајованих људи с Косова у Албанију...

Ови заџвореници су ѡрводџџно држани у шџџама и друџим објекџџима у Кукешу и Тройоју. Према новинарским изворима ове људе су ѡсеџивали докџџори и нису били џџучени...

Премешџџани су у друџе ѡриџворске ценџџре у Бурелу и околном ѡодручју, од којих је један била барака иза жуџџе куџе двадесетџ километџџара од ѡрада...

¹ Карла дел Понте је италијанска Швајцаркиња из Тичина, као и Дик Марти. Наследила га је и на положају тамошњег кантоналног тужиоца. Наставила је бескомпромисну борбу против мафије, због чега је заслужила надимак Курва (*La puttana*).

² Књига је прво објављена на италијанском у Милану 2008; затим су се појавила издања на енглеском, француском и шпанском. Коаутор је био амерички новинар Чак Судетич.

Милан Ст. Протић

Једна ипросиорија у овој жуџој кући, рекли су новинари, била је иреиворена у имировизовану оиерациону салу иде су хирурзи вршили итрансиланџације орјана заивореника. Ови орјани су, ирема изворима, итрансиорџовани до аеродрома Ринас у Тирани, а одаиље ка хируршким клиникама да би били иресађивани илаијежним иацијенџима... Један од информайора својеручно је носио иошиљку на аеродром...

Жрџиве су заиим ионово заиваране у бараке до момеиџа кад су убијане да би им се узели осџали виџални орјани. Овако су друџи заивореници у баракама знали каква их судбина чека иџа су, ирема овом извору, ужаснуџо молили да буду одмах убијени...

Имиликације су биле очииледне: имајуџи у виду крајње озбиљну ирироду ових случајева, чињеницу да ипрактично ниједно иџело жрџава ОВК није нађено иоком ексхумаџија на Косову и чињеницу да су ова зверсџива морала биџи иочињена иод надзором или иод командом вођсџива ОВК на средњем и високом нивоу, иредало их је исџиџаиџи на најсвеобухвайџији начин од сџиране ирофесионалних исџиражиџеља и сџиручњака...

Почетком фебруара 2004. један тим експерата предвођен Хозеом Паблом Барајбаром¹, шефом Канцеларије за форензику и нестале особе УНМИК-а², отишао је да обиђе и прегледа

¹ Хосе Пабло Барајбар рачуна се у водеће форензичаре и криминалне антропологе у свету. Рођен је у Лими (Перу), дипломирао је археологију на тамошњем Универзитету Сан Маркос. Магистарске студије завршио је на Лондонском универзитету. Радио је као главни форензичар у Босни (Сребреница), Руанди и на Косову. У више процеса појављивао се као стручни сведок пред Хашким трибуналом за ратне злочине у бившој Југославији. На Косову је бора-вио од 2002. до 2007.

² Мисија Уједињених наџија на Косову (*United Nations Mission in Kosovo – UNMIK*).

Земља Виљема Тела

„Жуту кућу“ недалеко од Бурела у северној Албанији. По повратку, Барајбар је сачинио писмени извештај¹ уз који је приложио пронађени доказни материјал. Мада је у овом извештају констатовано да нема довољно елемената за коначан закључак о почињеном злочину, предложена је даља истрага до које нажалост није дошло. Како било, Барајбаров документ послужио нам је као драгоцену полазиште. Имали смо опипљиво и веродостојно сведочанство којим смо могли да заинтересујемо Дика Мартија.

* * *

Док сам се припремао за пут у Швајцарску, неколико недеља пред одлазак, јавио сам се Бруну Векарићу, у то доба портпаролу тужилаштва за ратне злочине, кога сам познавао будући да је раније био помоћник Владана Батића у министарству правде. Изданак старе дубровачке породице, Бруно је на мене од почетка остављао повољан утисак. Ово се нарочито потврдило кад је Владан приведен у полицију у време Коштуничине владе: Бруно је био први који је дошао у седиште Демохришћанске странке Србије и ставио нам се на располагање за све што је било потребно.

Примио ме је срдачно у згради тужилаштва уз присуство тужиоца Владимира Вукчевића, тако да сам обојици могао да поставим два питања: прво, чиме ми располажемо у погледу

¹ Занимљиво је да се овај извештај „случајно загурио“ негде у бирократији Уједињених нација између Приштине и Њујорка. До њега се дошло тек после енергичне интервенције нашег тужилаштва за ратне злочине 2009. Упоредо с тим, откривен је у ПДФ формату, вешто подвучен испод једног чланка у лондонском *Гардијану* из 2008. Материјални докази су доспели у Хашки трибунал, али су касније уништени без убедљивог разлога и објашњења.

Милан Ст. Протић

доказа за „Жуту кућу“ и друго, да ли би и у ком правцу требало деловати у Берну.

Њихови одговори били су правнички јасни: знамо скоро све и имамо јаке доказе; оно што је најбитније јесте придобити Мартија да то прихвати. Ако желим на томе да радим у Швајцарској, у њима ћу имати праве сараднике под условом стриктне дискреције. О оном што будем евентуално предузимао и што се буде догађало не треба и не сме да се зна, поготову не у нашем министарству спољних послова.

Прегледао сам материјал који ми је Бруно дао на увид, још једном поновио свој пристанак и отишао. У мојој глави се постепено склапао мозаик: ствар делује озбиљно, постоје чврсти докази; постигао сам договор са тужилаштвом и то ми делује убедљиво; мој задатак ће се састојати у томе да убедим Дика Мартија.

„ОК. То је то. Знам шта треба да радим. Уосталом, ни Србија ни ја немамо шта да изгубимо. Једноставно не могу да седим скрштених руку и не чиним ништа. Ђаво ми не да мира. Ако успем, биће супер, ако не – вредело је покушати“, вајкао сам се враћајући се кући.

Првих дана марта 2009. било је заказано саслушање новопостављених амбасадора пред Спољнополитичким одбором Народне скупштине Србије. Помало сам страховао како ће проћи с обзиром на састав тог одбора. Тамо су седели многи од оних с којима сам током година имао жестоких политичких обрачуна, али и оних који нису могли да ме смисле, а ни ја њих. председавао је прекаљени и неуништиви Драгољуб Мићуновић, па сам се тешио да ће бар он успети да одржи елементарну пристожност уколико се догађај отргне контроли.

Земља Виљема Тела

На тим суочењима ред је такав да кандидат за амбасадора на почетку изнесе кратак план својих делатности у земљи у коју иде, а да потом посланици дају своје коментаре и постављају питања. Седница је одржана у оној соби у којој се налази позната слика чина југословенског уједињења 1. децембра 1918. На том платну непосредно поред регента Александра стајао је мој прадеда Стојан Протић. Било је нечег ироничног у том призору. Једна генерација је стварала Југославију, друга је сведочила о њеном распаду. Да ли су ти људи са слике могли да претпоставе у шта су се тог судбоносног дана у Крсмановића кући на Теразијама упустили – питао сам се хиљаду пута.

Мој стидљив наговештај намере да радим на предмету „Жуте куће“ и успоставим контакт са известиоцем Савета Европе, представници ДСС-а дочекали су на нож.

„Није то ваш посао! Тиме треба да се баве наши посланици у Парламентарној скупштини, а ви са тим немате никакве везе! У Стразбуру је право место за такву акцију! Ви, Протићу, патите од комплекса набеђене величине! Умишљате да у свакој причи треба да будете главни актер, у свакој чорби мирођија, што наш народ каже! Видели смо шта сте направили у Вашингтону и како се та ваша епизода срамно завршила! Немојте да опет правите међународне скандале, по чему сте познати! Ми смо били против вашег избора за амбасадора и сад смо. Ми мислимо да сте ви катастрофално решење за ту функцију! Наша је трагедија што ова данашња власт упорно понавља грешке из прошлости! Никако да научи лекцију! Са вама у дипломатији су се баш усрећили, а и ми скупа с њима! Али, срећом по српски народ и грађане Србије, ни ви ни они нећете још дуго!“, халабукао је шеф њиховог посланичког клуба. Нисам реаговао.

Милан Ст. Протић

Изненађење је било то што „шешељевци“ нису скочили на мене да ме растргну имајући у виду богату историју наших међусобних сукоба и размирица. Штавише, свако од њих ко је узимао реч, говорио је у пријатељском, рекло би се чак афирмативном тону. После њихових иступања могао сам да одахнем. Остали учесници у расправи држали су се формалног оквира прикладног оваквим скуповима, избегавајући да се уносе у суштину проблема. Све се напослетку добро завршило, хвала драгом богу.

Кретао сам у непознато. Инстинктивно сам осећао да методе које сам примењивао у Америци 2001. неће бити плодноне у Берну. Вашингтон тражи да човек буде у жижи јавности, да се за њега зна, да га има што више, што чешће и што гласније. То је мом темпераменту веома одговарало: телевизије, медији, јавни наступи, трибине, дебате били су моја омиљена арена, терен на ком сам се успешно сналазио. Швајцарска је, погађао сам, нешто сасвим друго. У њој се делотворност мери степеном дискретности. Што мање светлости рефлектора, то боље. Што су утисци блеђи, то је шири простор за деловање. Ако постоји кључ за успех у средини попут Швајцарске, онда је то систематски и упоран рад, корак по корак, безброј пута поновљени покушаји који ће дати, или неће дати, резултат у неком непредвидљивом моменту у будућности. У култури каква влада с оне стране Атлантика, човек треба да се приказује у свом најбољем светлу, да пред публиком даје све од себе, да делује самоуверено до арогантности, да се размеће уколико је потребно. У Швајцарској је најбоље бити скроман, невидљив и обичан; добро је да личне способности и знања остану бар делом неоткривена. У Вашингтону је позитивно ако вас прецене – у Берну ако вас потцене. Колико сам у Вашингтону

Земља Виљема Тела

могао да пуштам себи на вољу, толико сам овде морао да се савладавам. И да се наоружам бескрајним стрпљењем.

* * *

Дик Марти је, на једвите јаде, пристао да се састанемо још два или три пута током пролећа и ране јесени 2009. Ниједан од тих сусрета није донео ништа драматично ново, нити је представљао битан напредак у односу на наш први сусрет. Швајцарац је тврдоглаво одбијао да разговара о теми „Жуте куће“, понављајући како ускоро планира пут у Београд и Приштину и како ће о томе обавестити наше тужилаштво. Али, поводом обећаног пута ништа се није догађало, а месеци су пролазили један за другим. Мартијева пословична узнемиреност повремено је прерасла у видљиву нервозу. Престао сам да инсистирам. Довољно пута сам му дотад објаснио детаље о нашем доказном материјалу и неопходности да га проучи. Дијалог смо водили о различитим темама, политичким, личним, чак и здравственим. Околност коју сам случајно сазнао да је Марти слабовид од рођења, помогла ми је да пронађем макар једну заједничку тачку с њим. Деловало ми је да због тога лагано стиче поверење у мене. Али, у суштини, кретали смо се брзином пужа.

А онда се догодио нагли обрт. Бруно Векарић ме је, средином октобра, обавестио о договореном састанку с Диком Мартијем у Цириху, замоливши ме да им се нађем за време боравка у Швајцарској. Долазило је њих четворо и планирали су да остану два дана.

С Мартијем се нисам виђао тих дана, нити сам мислио да то треба да чиним. Сад кад је састанак утаначен, мој задатак је обављен. Још је остало да нашу делегацију дочекам на циришком

Милан Ст. Протић

аеродрому, организујем превоз до хотела и, могућно, дам додатна обавештења. Тако сам и урадио. Док смо седели у хотелском предворју, чекајући кључеве од соба, Бруно ми даде укоричен материјал у плавом повезу, колико да се упознам с оним што је тужилаштво за ратне злочине припремило за европског известиоца. На први поглед изгледало је веома стручно урађено: документи, искази сведока, фотографије, објашњења. Међутим...

„Бруно, јеботе, ово је на енглеском“, узвикнух не верујући очима.

„Па да, и то, обрати пажњу, на одличном енглеском. Заиста смо се потрудили да обезбедимо најбољи превод“, одговори ми нехајно наш портпарол.

„Видим, видим, али да ли си свестан да Дик Марти не трпи енглески језик и да неће ово хтети ни да погледа? Надрљали смо, човече! Па јавио сам у неколико депеша да за њега све мора да буде на француском. Да ли је могуће да вам министарство то није проследило? Не могу да верујем! Толики степен неодговорности и јавашлука! Ма, јебе се њима и за ’Жугу кућу’, и за Мартија и за Србију...“, цептео сам од беса. По ко зна који пут су ме немарност и незаинтересованост служби у министарству спољних послова довели до белог усијања. Чувши галаму, приђе нам тужилац Вукчевић:

„У чему је проблем, господо? Чему нервоза? Шта се то тако страшно догодило?“

„Милан ми сад каже да Дик Марти неће прихватити ништа што је на енглеском. Љути се што нисмо о томе били благовремено информисани“, рече Векарић.

„Можда ће и прихватити, али ће ефекат бити рђав. У сваком случају, разговор с њим мора да буде на француском. То је

Земља Виљема Тела

сигурно. Иначе нећемо ништа урадити. Ако му се обратимо на енглеском, лако може да устане и оде. Писао сам о томе више пута и био сам убеђен да су вам пренели...“, наставио сам гневно, повишеним тоном.

„Добро, добро де“, рече Вукчевић смирено, „чекајте да мало размислимо... Кад се тачно виђамо с њим? Где оно беше? Аха, да... Колико још имамо времена?“

„Имамо још око два сата. Виђамо се на главној железничкој станици, овде у Цириху“, гласио је Брунов одговор.

„Ви можете да говорите на француском, једда?“, Вукчевић се опет обратио мени. „Како би било да ви сад прегледате овај наш материјал, с њим се упознате колико можете и онда га представите Мартију на француском, а ми ћемо му предати ово што имамо уз искрено извињење. Ако баш буде инсистирао, можемо обећати да ћемо му у најскоријем року доставити француску верзију. Шта кажете на овакав план? Морамо да импровизујемо, нема нам друге. Дакле, можете ли?“

„Покушаћу, али ће он вероватно хтети да поставља питања. Шта ћемо онда?“, био сам сатеран у ћошак.

„Ми ћемо одговарати, а ви ћете преводити.“

Звучало је просто да простије није могло, али сам знао да ће се, уколико ствари пођу неповољним смером, кола поломити о моја леђа. Превртао сам странице дебеле књижурине, зурео у слике у покушају да се средим и престанем да се нервирам. Утом чух тих глас иза себе: „Не брините, бићемо уз вас. Разумем понешто француског, учио сам у школи, помоћи ћу вам колико будем могао.“

Окренух се и видех осмехнуто лице човека у црвеном џемперу, нижег раста, дечачког лица и прилично угојеног. Био је

Милан Ст. Протић

то полицијски инспектор и истражитељ, одговоран за највећи део прикупљеног и обрађеног доказног материјала.

Чекали смо Дика Мартија у једној просторији на циришком Банхофу. Смештена некако иза ресторана и кухиње, ипак је била у саставу угоститељског комплекса. Кроз прозоре су се могле видети десетине перона, сваки с дугачким композицијама поређаним у беспрекорном низу и стотине путника, налик мравима, у колонама које се раздвајају и сливају једна у другу. Свако у потрази за својим возом, вагоном и купеом. Минути ишчекивања и кашњења нашег сабеседника пролазили су успорено и лењо у савршеном складу са темпом одлазећих и долазећих поподневних возова. Призор као пресликан из другоразредног шпијунског филма.

Уместо маркантне појаве Шона Конерија, указала се неубедљива прилика Дика Мартија. Најзад. Представа је могла да почне.

„Шта ћете ви овде! Ви сте српски амбасадор! Не желим присуство представника ваше владе! Рекао сам вам сто пута, желим разговор само са тужилаштвом! Изађите одмах, молим вас, или одох ја из ових стопа!“, урлао је.

„Господине Марти, саслушајте ме, молим вас. Овде се налазим потпуно незванично, у својству личног пријатеља тужиоцевог заменика и неслужбеног преводиоца. Овде сам како бих помогао и ништа више од тога, уверавам вас. Дајем вам своју реч“, изустио сам што сам убедљивије умео.

Настала је пауза и неиздржив мук у којем секунде трају дуже од година. Напокон је поново проговорио Марти својим искиданим гласом:

„Добро, ако је тако. Верујем вам, али ме немојте преварити, опомињем вас. То би било врло лоше за све, кунем вам се.

Земља Виљема Тела

Рачунам на вашу лојалност, да знате. Схватите ово као упозорење.“

„Што се мене тиче, господине Марти, можете бити сасвим спокојни.“

Сели смо за масиван правоугаони сто прекривен зеленом чојом, једни преко пута других: Дик Марти са два сарадника на једној страни, а нас петоро (Вукчевић, Бруно, наш полицајац, једна тужиочева асистенткиња и моја маленкост) на другој.

Наредна три сата трајали су наши напори да Дика Мартија убедимо у истинитост наших навода. Дијалог је од почетка текао као разговор између двојице тужилаца. Швајцарац је хтео да добије што прецизније податке о злочинима почињеним десет година раније и није крио своју сумњичавост и песимизам: углавном је понављао оно што је више пута рекао током наших претходних сусрета. Нама је, опет, најбитније било то што се видело да се заинтересовао за доказни материјал који смо поседовали и који смо му ставили на располагање. Чињеница да се састанак толико одужио, независно од мог умора и главобоље, говорила је у прилог нашем опрезном оптимизму. Одшкринули смо врата на која је Дик Марти закорачио, ако не обема, а онда бар једном ногом. *Како смо се надали, добро смо се удали*, гласи утешна српска пословица.

Потом је поново наступило затишје. Дик Марти је 2010. посетио Београд и Приштину, али се о својим налазима није изјашњавао, ни тад, ни после тога. Ипак, могло се предвидети да ће извештај бити повољан за нас. Првенствено зато што су докази које смо имали били и бројни и утемељени. На лични интегритет швајцарског сенатора могли смо се потпуно ослобити. Ако је неколико година пре овога повео битку за истину

Милан Ст. Протић

против Американаца, вероватно је било да неће попустити ни у случају „Жуте куће“.

Извештај специјалног известиоца Савета Европе Дика Мартија објављен је 12. децембра 2010. под насловом *Нехумано њосџуиње ѓрема људима и незаконитиџа џрџовина људским орџанима на Косову*¹.

* * *

Бомба је експлодирала. Светски медији су, један за другим, објавили причу о злочинима на северу Албаније, наводе из Мартијевог извештаја и његове изјаве. У те две-три седмице, „Жута кућа“ и Хашим Тачи, у кога је европски извештац упро прстом оптужујући га као главног покровитеља ових злодела, заузимали су прве редове на свим насловним странама, и писаним и електронским.

У очима иностране публике, насилно вађење и препродаја људских органа представљали су нарочито привлачну специфичност у непрегледном мору најгнуснијих догађаја на Балкану последњих деценија. Гладна што шокантније морбидности, светина је просто полетела за вешћу о илегалним операционим салама у албанским гудурама у којима се људима ваде срце, јетра и бубрези, а затим се хладнокрвно убијају. Али, свака масовна перверзност, па и ова, била је кратког века. Данашње јавно мњење преко ноћи се засити једне грозоте, а онда лови нову по правилу још грозоморнију.

¹ *Inhuman Treatment of People and Illicit Trafficking of Human Organs in Kosovo*. Извештај на двадесет пет густо куцаних страница поднет је Комитету за правне послове и људска права Савета Европе истог дана; у Комитету је усвојен 16. децембра 2010, а предлог резолуције изгласан је у Парламентарној скупштини 25. јануара 2011. (169 за, 8 против, 14 уздржаних).

Земља Виљема Тела

Код нас су се политичари поделили на два тора, оба погрешна. Једни су се намерили да извештај Дика Мартија искористе како би се преокренула међународна политика према Косову и оборила његова *једносйрано и йройивйравно йроилашена независносй*. „Ово је шанса над шансама“, понављали су папагаји, ослушкујући сваки гласић или звиждук из руске престонице. Други су, очарани речима лицемерних дипломата и аналитичара, били спремни да дигну руке од свега: „Има Србија пречих циљева и већих проблема од тога. И шта ћемо тиме постићи? Само ћемо се непотребно замерити својим европским и евроатлантским партнерима. Пустимо прошлост – бавимо се будућношћу.“

А исправан редослед потеза био је више него очит. Али, претходно, неопходно је дати неколико сасвим уопштених и врло корисних напомена. Прво, у оваквим приликама битно је деловати ефикасно и тему што дуже држати у жижи јавности: *Гвожђе се кује док је вруће*, каже наш народ, иако се не сме јурцати *йрег руду* и без разрађеног плана. Друго, никако није паметно унапред показивати резерве према онима који се сматрају пријатељима и у чије друштво се жели пријем: поверење јесте први услов заједништва. И треће, кад год се неко понуди да решава одређени проблем, треба прихватити зато што тај неко тиме преузима одговорност на себе: уколико би успео, ефекат би био постигнут; уколико не би успео, био би то његов пораз, а сумња би свакако остала, уз њу и могућност за даљи притисак.

У нашем интересу је било, дакле, да истрагу поводом Мартијевог извештаја и резолуције Савета Европе води баш ЕУЛЕКС, који се и пријавио за овај задатак. Од ЕУЛЕКС-а је требало тражити разуман рок за окончање истраге и коначан

Милан Ст. Протић

налаз. Логично је било захтевати да се укључи и државно тужилаштво Републике Албаније (под окриљем ЕУЛЕКС-а, наравно) и да један представник српског тужилаштва буде придодат истражном тиму с пуноправним статусом и овлашћењима¹. Полазна тачка је морала бити ова: утврђивање постојања масовних гробница на прецизно означеним локацијама у северној Албанији² и њихова криминалистичка и форензичка обрада. Тако би се остварио основни циљ: неспорна и несумњива потврда о почињеним злочинима. Тек после тога уследила би истрага о идентитету починилаца и евентуалним наредбодавцима, као и о мрежи и маршрутама илегалне трговине органима³. Ова акција, за коју је била потребна недеља или две, морала је да буде пропраћена снажном медијском кампањом у великим метрополама света.

Одлука да се одбије ЕУЛЕКС и да се од Савета безбедности тражи формирање посебне истражне комисије била је суштински промашај, и тактички и стратегијски. Зато су и последице ове одлуке биле негативне. У Њујорку ништа битно није решено, а изгубљена је иницијатива и драгоцено време. Уз то, глупо је изгледало то што се стицао утисак да је одбачен предлог Европске уније, а предност дата Уједињеним нацијама⁴.

¹ Занимљива идеја је могла бити да је Карла дел Понте предложена у својству врховног тужиоца, а Хосе Пабло Барајбар позван за главног истражитеља. Обоје су били веома заинтересовани за овај посао.

² Тужилаштво за ратне злочине Републике Србије располагало је поузданим информацијама о тачним позицијама ових масовних гробница.

³ Једна од смишљеница на коју смо наивно насели крила се у самој формулацији: уместо масовних злочина, где је убијање невиних цивила примаран злочин а трговина органима секундаран, направљена је намерна инверзија: наводила се искључиво „незаконита трговина људским органима“, као да људи нису убијани или као да је, у најмању руку, то занемарљива околност. И сâм наслов Мартијевог извештаја алудира на ово.

⁴ Амерички правник и амбасадор Џон Клинт Вилијамсон именован је за првог тужиоца специјалног истражног тима Европске уније за овај предмет 29. августа 2011. Вилијамсон је пре овог постављења био тужилац Хашког трибунала (1994–2001) и изасланик САД за ратне

Земља Виљема Тела

Никаква убеђивања, нажалост, нису вредела. Спољна политика Србије налазила се у рукама дечака усијане главе и жутог кљуна. Још једна колосална шанса отишла је у неповрат.

Никад не треба пошеници Срба да пројаштају идеалне прилике и дију унапред изјубљене дитке.

злочине (2006–2009). На први поглед поставља се питање зашто су Европљани баш у овом случају изабрали једног Американца. До фебруара 2013. Вилијамсона нисмо ни чули, ни видели.

Ägypten: Reportage aus dem Zentrum des Aufstands

Nummer 5 – 3. Februar 2011 – 79. Jahrgang
Fr. 6.90 (inkl. MwSt.) – Euro 4.40

DIE WELTWOCHEN

Das Kosovo, die Mafia und die Schweiz

Die kriminellen Verstrickungen der kosovarischen Regierung waren den Schweizer Behörden bekannt. Trotzdem unternahmen sie nichts. *Von Kurt Pelda*

Насловна страница швајцарског немачког часописа
DIE WELTWOCHEN

ВЕЛТВОХЕ¹

Цирих

3. фебруар 2011.

КОСОВО, МАФИЈА И ШВАЈЦАРСКА

Курт Пелда

Недодирљиви

Извештај Савета Европе о наводној илегалној провинцијој органима на Косову заокружена политичаре у Берну. Властима су znale за криминално учествовање косовској руководству око Хашима Тачија. Нису ништа предузели. Нешта су оштријујући докази и досијеи.

Оптужбе су страшне. Дик Марти, швајцарски специјални извештач Савета Европе, написао је у једном извештају да су познате личности из најужег круга премијера Хашима Тачија илегално трговале органима српских ратних заробљеника. Од тада се сумња појављује као сабласт у светским медијима. Марти је у понедељак представио контроверзни извештај комисији иностраних послова Националног савета.

¹ *DIE WELTWOCHЕ*, швајцарски политички недељник на немачком. Целокупан број био је посвећен овој теми. Била је то директна реакција на извештај Дика Мартија. Овде преносимо чланак са насловне стране (превод М. Красојевић).

Милан Ст. Протић

Мрачна прошлост све више притиска свакодневицу у којој Швајцарска заузима централно место. Швајцарске власти суочавају се са непријатним питањима. Шта је Берн знао у вези са учешћем Ослободилачке војске Косова (ОВК), трговином дроге и организованим криминалом? Зашто је тако мало урађено да се то спречи? Да ли су осумњичени поштеђени из политичких разлога?

„Препознајем терористу када га видим. А ови људи су терористи“, рекао је амерички специјални изасланик за Косово Роберт Гелбард почетком 1998. о ОВК. Они се тада нису борили за независност Косова од Београда, него за „Велику Албанију“, која је требало да обухвати и делове Македоније и Грчке. У Швајцарској живи око 200.000 косовских Албанаца. Многи од њих – укључујући и лидера ОВК Тачија – побегли су у Швајцарску због српске репресије и одобрен им је азил. Тензије између Срба и косовских Албанаца почеле су још у осамдесетим годинама, нарочито пошто је југословенски председник Слободан Милошевић драстично смањио статус аутономије бивше покрајине Косово 1989.

Хашим Тачи је 1993, – заједно са Џавитом Хаљитијем, Алијем Ахемријем и Аземом Суљајем, основао ОВК, како су безбедносне снаге на Косову (КФОР) на челу са НАТО-ом написале у извештају 2004. Ова четворица су годинама живели у Швајцарској. Тачи, који је рођен 1968, поднео је захтев за азил који му је одобрен 1996, али се он и раније налазио у Кантону Цирих. Његова десна рука и човек за „тешке послове“ Џавит Хаљити у Швајцарску је дошао почетком осамдесетих година. Тачи и Хаљити такође су припадали руководству Народног покрета Косова (ЛПК), политичког крила ОВК, који је првобитно био оријентисан ка албанском комунизму Енвера Хоџе. Према

Земља Виљема Тела

једном тајном извештају Немачке обавештајне службе (БНД) из 2005. Хаљитијево богатство засновано је на узимању новца од ОВК. Он је био главни финансијски директор логистике гериле и контролисао је фонд *Vendlindja Therret* („Отаџбина зове“). Овај фонд је сакупио донације косоварске дијаспоре, при чему је прикупљени новац привремено био на швајцарским банковним рачунима.

Новац од дроге стизао у Швајцарску

Према подацима Интерпола, донације за ОВК стизале су и из албанских криминалних мрежа. Због сукоба у бившој Југославији кријумчари дроге морали су да модификују првобитну руту на Балкану. Шездесет процената хероина који је био намењен Западној Европи преусмерен је на нову руту преко Албаније и Италије. Стога је јасно зашто је мафија била заинтересована за Косово: бивша југословенска покрајина и пограничне области Македоније и Албаније биле су најважније тачке за хероин из Авганистана.

Швајцарска је као логистичка подршка и финансијска основа ОВК била од великог значаја, речено је у једном извештају федералне полиције из 1998. Још тада је један велики део трговине дрогом у Швајцарској био под контролом косовских Албанаца. Осим тога, није искључено да се део новца од трговине дрогом *користио за финансирање екстремистичких група или финансирање њиховој боравка у Швајцарској*. Да ли је то прикривено указивање на лидера ОВК?

Још 1998. федерална полиција слично је оценила ОВК као што су то урадили и Американци: у извештају Агенције за националну безбедност наводе се „терористички“ акти ОВК.

Милан Ст. Протић

Ова процена је ипак изостала у каснијим извештајима, тако да се већ годину дана касније у свим извештајима федералне полиције реч „терор“ нигде више није могла прочитати. Како је могуће да је Швајцарска променила своје мишљење за тако кратко време?

Одговор на ово питање лежи у наглом заокрету Американаца. У јуну 1998. Клинтонов изасланик Гелбард отпутовао је у Женеви да би се састао са представницима ОВК. У исто време у Швајцарској, специјални изасланик САД за Балкан Ричард Холбрук сигнализирао је члановима ОВК да САД размислијају о могућем признавању Косова ако се ОВК буде коректно понашала. За Тачија и његове колеге ова вест је била као да је послата са неба. Изненада, ОВК је постала поштовани и уважени саговорник најмоћније земље на свету. Покрет се ослободио свих симбола који су подсећали на било какву комунистичку прошлост. Такође, дивље браде, које је носио велики број бораца на почетку, морале су да буду уклоњене. Коначно, требало је да се заборави да је велики број муслиманског ОВК имао контакте у исламском миљеу. Од тога герилци су покушали да направе једну фасаду која ће бити прихваћена од стране Запада. Као особа за јавност изабран је Тачи, који је захваљујући стипендији Универзитета у Цириху научио како да буде елоквентан према вредностима као што су правна држава, демократија, људска права и заштита права мањина. Његов први наступ био је у мировним преговорима у француском замку Рамбује у фебруару 1999. са бившим државним секретаром САД Медлин Олбрајт.

Берн је, убрзо после тога, наставио да ради у правцу америчког заокрета, пошто се азилант Тачи кретао између косовске ратне зоне и Швајцарске. Жан Данијел Гербер, тадашњи

Земља Виљема Тела

директор Федералне службе за избеглице, објаснио је зашто власти тада нису одузеле избеглички статус Тачију: *Ми смо заједно са Министарством иностраних послова њажљиво размишљали. Тачи је тада био главни преговарач косовских Албанаца и легијиман члан признаји од стране међународне заједнице. Он је такође био политички вођа, а не војни вођа ОВК. Као де факто премијер био је посредник за мир. Због тога нисмо желели да му подмећемо камење на путу. Гербер се тада више бринуо о осталим Косоварима који су се наоружавали, а затим створили „погранични“ саобраћај између Швајцарске и Косова. Тачијева десна рука Хаљити и остали руководећи кадар из ОВК који је живео у Швајцарској учествовали су у првим линијама „пограничног“ саобраћаја. За ово Гербер или није знао или није хтео да призна.*

Тужба није политички подобна

ОВК није била јединствен покрет са централним вођом, него се састојала од фракција које су углавном формиране по припадности клановима. Као најмоћнија фракција испоставила се Дреничка група на челу са Тачијем. Она је била у брдима Дренице, у централном Косову, одакле потиче и сам Тачи. У извештајима тајних служби Дреничка група непрестано се појављивала и доводила у везу са организованим криминалом, при чему је Тачи означен као „велика риба“ и водећа глава групе. Поред шверца дроге и прања новца у извештају се наводи да се група бавила и проституцијом и трговином људима.

Док се Тачи на Универзитету у Цириху посебно интересовао за политичке и стратешке студије, Хаљити је на Универзитету у Цириху студирао психологију. Због сукоба на Косову крајем

Земља Виљема Тела

и пронашла оружје и муницију. Ратни материјал био је складиштен у дрвеним кутијама са дуплим дном, при чему је материјал за помоћ био само као камуфлажа. Савезно тужилаштво 1998. блокирало је више банковних рачуна добротворног фонда *Ошацбина зове*, пошто је постојала сумња да се новац користи за илегалну куповину оружја.

Албанске криминалне мреже повезане су са ОВК и угрожавају унутрашњу безбедност Швајцарске, упозорила је савезна полиција у својим извештајима. ОВК такође зависи од логистичке и финансијске подршке организованог криминала. У области трговине оружјем налогодавци се налазе у руководству ОВК, а Хаљити је одговоран за логистичко опремање гериле. Полази се од тога да се у Швајцарској рефлектују исте везе између политичких група, наоружаних група и организованог криминала као што постоје и на Косову. Сваки пети припадник ОВК који живи у Швајцарској бави се криминалним радњама.

Након што на мировним преговорима у Рамбујеу није пронађено решење за проблем на Косову, НАТО је у пролеће 1999. бомбардовао српске циљеве на Косову и у Србији. У то време Милошевић је појачао брутално „етничко чишћење“, због чега су на стотине хиљада косовских цивила протерани. На крају је НАТО бомбардовањем успео да присили Милошевића да повуче војне формације са Косова. Бивша југословенска покрајина постаје протекторат УН, где су НАТО трупе (КФОР) преузеле мировну мисију са задатком да обезбеде мир. ОВК се расформирала само *pro forme*, а неки од њених бораца прешли су у новоосноване снаге безбедности на Косову. Швајцарски војни часопис у октобру 1999. упозорио је на криминалне активности ОВК и њене везе са мафијом и захтевао протеривање

Милан Ст. Протић

свих вођа из Швајцарске. Аутор Алберт Стахел, доцент за стратешке студије на Универзитету у Цириху, познавао је Тачија, који је вредно посећивао његова предавања *Савремени рајшови* и интересовао се за водеће авганистанске муџахедине који су се у осамдесетим годинама борили против Совјета. Како се Стахел присећа: *Тачи је много научио од муџахедина.*

Мултифункционалне особе

Тачи је своје студије прекинуо 1998. када се вратио на Косово. Посећивао је своју жену и после тога у Швајцарској. Против њега и његових колега политички није било могуће ништа предузети, јер је тадашњи министар одбране Адолф Оги припремао Швајцарску да уђе у НАТО програм „Партнерство за мир“, као и слање мировних снага на Косово. Имајући ово у виду, није било користи од прича о мафији и исламским везама вођства ОВК.

До 2001. швајцарске власти сазнале су да је Тачијева десна рука и саветник Хаљити био описан као део криминалне мреже из извештаја тајних обавештајних служби НАТО-а и КФОР-а. Тек када је бивши руководиоца ОВК хтео да пренесе рат у суседну Македонију, Државни савет је рекао доста. У јуну 2001. Хаљити је добио забрану уласка у Швајцарску. У извештајима за медије правосуђа и полиције није стајало да је федерална полиција написала о вези Хаљитија и то да је он на основу „поузданих извора“ повезан са организованим криминалом из Албаније. Ови извори су наравно били извештаји тајних служби, али то нигде није било написано, нити објављено.

Хаљити и Тачи блиско су сарађивали и после заједничког боравка у Швајцарској. У једном тајном извештају КФОР-а

Земља Виљема Тела

из 2003. Хаљити се описује као Тачијев гласноговорник и заступник. Хаљити је данас део косовског парламента и члан Демократске партије. Обојица се јако труде да се не појављују у јавности заједно, каже се у том извештају. У дискусијама Тачи има последњу реч, а Хаљити практичну примену, што се углавном односи на обављање прљавих послова. Хаљити, који поседује много имовине на Косову, Албанији и Швајцарској, не би се никада усудио да се успротиви Тачију.

Поменути тајни извештај БНД-а поред осталог означава Тачија и Хаљитија као кључне личности организованог криминала. Криминалне мреже Косова нису заинтересоване да направе функционалну власт по узору на Запад, јер би то негативно утицало на раст кријумчарења. БНД такође оптужује Тачија и Хаљитија да су били под уговором једног професионалног убице. Ради се о „мултифункционалним особама“ очигледно политичке природе које нису прљале своје руке. *Они су уз помоћ добрих њолићичких, економских и њолицијских веза [...] успели да створе довољно њросџора за орјанизовани криминал и њрисџуи класичном њодручју ове делатности.*

И Тачи и Хаљити негирали су било какву умешаност у злочине или кршење људских права. Оптужбе у извештајима тајних служби су непрецизне и ослањају се на чињенице које произилазе из српске пропаганде. До данас ниједан суд није проверио ове оптужбе. Азиланти који су примљени у Швајцарску остали су недодирљиви.

SWISS MADE: ВРЕМЕ ЈЕ НОВАЦ И ОБРАТНО

1

За тридесет година под Борџијама Италија је имала ратове, терор, убиства и крвопролића, али је створила Микеланђела, Леонарда да Винчија и ренесансу. Швајцарска пет стотина година живи у демократији и браћској љубави, и шта је створила? Сај са кукавицом.¹

Калвинова умоболна одлука (1541) да грађанкама и грађанима Женеве забрани ношење накита имала је двоструки ефекат: задала је тежак ударац јувелирској индустрији и натерала локалне драгуљаре да се окрену производњи сатова. Тако је,

¹ *In Italy, for thirty years under the Borgias, they had warfare, terror, murder and bloodshed – they produced Michelangelo, Leonardo Da Vinci and the Renaissance. In Switzerland, they had brotherly love and five hundred years of democracy and peace, and what did they produce? The cuckoo clock!*

Ово је позната изјава Орсона Велса; нетачна у фактографији (први сат са кукавицом направљен је у немачкој планинској области Шварцвалд средином XVIII века), али веома оштроумна у једном дубљем значењу.

Милан Ст. Протић

противно својој намери, управо Калвин заслужан за то што је Женева постала престоница часовничарског заната¹.

Прва сајцијска радионица у овом граду отворена је још средином XV века, тачније 18. априла 1466, кад је Имбертис Гале², часовничар француског порекла из малог места Бург ан Брес³, примио држављанство Женевске републике. Од тада па до наших дана траје династија Гале, преносећи власништво и руковођење над својим предузећем с колена на колена без прекида дуже од пет стотина година. Тек у последњој деценији двадесетог столећа компанија је изишла из руку породице Гале, истовремено напуштајући израду сатова као своју основну делатност. Уортачена са фабриком Б. Нересхајмера 1996, фирма *Гале* усмерила се преваходно ка производњи и трговини луксузном сребрним. Поред тога, наставила је да производи најквалитетније делове за часовнике и друге врсте прецизних мерних инструмената. Последњи изданак породичне лозе, Бернар Гале, умро је 2006. године.

Кључни моменат у овој дугој и изузетној историјској причи догодио се 1826. Те године је Жилијен Гале одлучио да, после триста шездесет година, пресели посао својих дедова из Женеве у Шо де Фон⁴, већ помињани градић у области Јуре,

¹ Часовничарски еснаф (гилда) регистрован је у Женеви 1601. Било је то прво професионално удружење занатлија ове струке икад формирано. Историјски извори наводе да је 1790. из Женеве извезено 60.000 сатова.

² *Humbertus Gallet*.

³ *Bourg-en-Bresse*, место у Француској, седамдесетак километара североисточно од Лиона.

⁴ *La Chaux-de-Fonds*, Кантон Нешател, неколико километара удаљен од француске границе; заједно са суседном варошицом Л Локл (*Le Locle*) чини швајцарско средиште производње сатова: *Ролекс, Омеџа, Тај Оџер, Моваго, Жирап Переџо* и др.

Отуд су родом и прослављени архитекта Ле Корбизје (*Charles-Édouard Jeanneret – Le Corbusier*) и амерички аутомобилист и аутомобилски индустријалац Шевроле (*Louis-Joseph Chevrolet*).

Пишући о подели рада у свом *Капиталу*, Карл Маркс је за пример узео управо производњу часовника у области Јура. Саму Шо де Фон описао је као „град-фабрику“. Поделу рада у

Земља Виљема Тела

средиште сајцијске индустрије у Швајцарској. До 1850. компанија *Гале* се толико развила и проширила да је достигла сâм врх у швајцарској часовничарској грани.

Већ 1864. Жилијенов син, Лисјен Гале, регистровао је продавницу под именом *Гале* у САД. Прво у Чикагу, а недуго затим и у Њујорку. Без обзира на неизбежна прилагођавања америчком укусу, *Галеови* сатни уређаји су се и даље правили у Шо де Фону, где су се и састављали финални производи. Почетком двадесетог столећа *Галеова* понуда садржавала је 37 различитих типова часовника. Нешто раније, 1895, појавиле су се прве серије мушких и женских ручних сатова *Гале* (дотад су постојали само цепни часовници), али је ова новотарија испочетка лоше прошла на тржишту: женама су били сувише гломазни, мушкарцима сувише женствени. Ренесанса ручних сатова догодила се почетком Првог светског рата, пошто се испоставило да су такви часовници далеко погоднији за војнике у директним борбама. Ово је најавило дефинитивну победу ручних над цепним сатовима, а *Гале* је у тој модној револуцији имао водећу улогу. Године 1912. *Гале* је први патентирао дугачку казаљку за секунде из центра бројчаника што је веома олакшало лекарима и болничарима мерење пулса код пацијената. Током рата *Гале* је био највећи снабдевач мерача времена за британску војску и краљевско ваздухопловство (1915–16). У међуратном периоду обим продукције превазилази бројку од 100.000 комада годишње.

Ново поглавље у историјату марке *Гале* почело је 1938. На предлог тадашњег сенатора и будућег председника САД Харија Трумана поручена је велика количина специјалног модела са

изради сатова први је увео женевски мајстор Данијел Жанришар (*Daniel Jeanrichard*, 1665–1741) још крајем XVII века.

Милан Ст. Протић

хронографом (од $\frac{1}{5}$ секунди до 30 минута) и обележавањем времена у различитим временским зонама са именима 48 градова исписаних на бројчанику (модел *Летшећи официр*¹) за америчке војне пилоте. За време свог председниковања у два мандата (1945–1952), Труман је најчешће носио овај часовник.

Остале значајне механичке и техничке новине у изради сатова које су увели и применили стручњаци у фабрикама *Гале* биле су ове: први часовник отпоран на воду (1936), први минијатурни женски сат са хронографом (1939) и први хронограф са посебном казаљком за 24 часа (1945).

Једна божанствена пословна и породична сага, пред нашим очима скоро, лагано је приведена свом неумитном завршетку. После 540 година и осамнаест поколења фамилије Гале.

* * *

У априлу 2012. на званичном интернет сајту Руске православне цркве појавила се слика патријарха московског и целе Русије Кирила са *бреје* часовником на левој руци. Процењена вредност – двадесет пет хиљада швајцарских франака. Скандал је добио додатни импулс кад је, неколико дана касније, објављена фотографија замењена идентичном само са продуженим рукавом на патријарховој мантији и без ручног сата: на писаћем столу испред поглавара руске цркве, међутим, остао је одблесак скупоценог предмета опточеног бриљантима. Каква је то била реклама за *Бреје*: њиховим драгоценостима ни божји људи не могу одолети!

¹ *Flying Officer.*

Земља Виљема Тела

Није сироти Кирил ни прва ни последња позната личност чији је зглавак красио *Брејеов* производ. Дугачка је листа крунисаних глава – поклоника ове париске марке сатова: од Марије Антоанете и Луја Шеснаестог, преко Наполеона Бонапарте, руског цара Александра Првог и османског султана Селима Трећег до краљице Викторије, египатског краља Фуада и британског вечитог престолонаследника Чарлса. *Бреје* су поседовали и Џорџ Вашингтон, Виктор Иго, Лав Толстој и Винстон Черчил. Од савремених државника овом друштву љубитеља *Брејеових* примерака припадају Никола Саркози и Дмитри Медведев.

Абрахам Луј Бреге кренуо је обратним путем од већине својих колега сајџија. Док су они из Француске долазили у Швајцарску, он је из Швајцарске отишао у Париз. Овај снажљиви Швајцарац стигао је у француску престоницу почетком осме деценије XVIII века, оженивши се богатом буржујском кћери с грдним миразом. Та повољност му је омогућила да отвори свој часовничарски атеље и галерију већ 1775, и то на веома монденској париској адреси (*51 Quai de l'horloge, Ile de la Cité*). Бреге се вешто и брзо пробијао у саме врхове тадашње француске елите. Користећи своја знања исто колико и друштвене везе, овај студент математике, иноватор и занатлија, успео је да своје производе прогласи за ремек-дела и пласира их на размажено и декадентно тржиште предреволюционарне Француске, комбинујући врхунску технологију са племенитим металима и највреднијим камењем.

Абрахам Луј Бреге налазио се на челу фирме до смрти 1823. Потом су њоме руководили његов син, унук и праунук. Од 1882. компанија прелази у власништво енглеске часовничарске породице Браун. *Бреје* је постала део *Своц љрује* 1975. Тачно

Милан Ст. Протић

две стотине година од настанка, пресељена је у отаџбину свог оснивача. Од тада је фабрика смештена у Вале де Жуу (*Valée de Joux*) на самом западу Швајцарске, у долини у којој се налази још неколико најпрестижнијих сајџијских мануфактура (*Пайџек Филий, Вашерон Констијанијен, Жежер-Лекултир* и др.).

За име Абрахама Луја Брегеа везује се проналазак „турбијона“¹, специфичне иновације за спречавање негативног утицаја гравитације и спољашњег удара на мерне инструменте. Бреге је усавршио свој изум око 1795. и тиме своје часовнике учинио прецизнијим и отпорнијим од конкуренције. Његов патент је у примени и данас код најскупљих комада, пре свега као доказ занатске виртуозности часовничарских мајстора.

Године 1770. један други швајцарски сајџија с краја XVIII века, Абрахам Луј Перле², применио је први самонавијајући (аутоматски) сатни механизам. Женевско занатлијско удружење објавило је 1776. податак да је потребно таман петнаест минута хода како би Перлеов џепни часовник радио пуних осам дана. Већ 1780. овај Швајцарац из Нешатела свој проналазак је продао свом много успешнијем имењаку и земљаку Брегеу, који га је производио наредних двадесетак година, али је престао почетком XIX века (1801), због тога што се Перлеов патент показао недовољно прецизним и отпорним.

Сат *Бреје* помиње се у више познатих књижевних дела. Носио га је др Лорен у Толстојевом *Рајуу и миру*, Растињак из Балзаковог *Чича Горија*, Пушкинов Оњегин, као и виконт Албер у Димином *Монше Крисџу*. Генијални Роберт де Ниро такође га има на руци у филму *Limitless*³ из 2011.

¹ На француском *tourbillon*, што у српском преводу дословно значи – вртлог.

² *Abraham-Louis Perrelet*. Марка сатова под овим именом постоји и данас.

³ На српском „Без граница“. Овај амерички филм режирао је Нил Бергер (*Neil Burger*).

Земља Виљема Тела

Немојмо, стога, за име бога милога, бити сувише строги према преподобном патријарху Кирилу.

* * *

Постоје, свакако, и финији и скупљи швајцарски сатови¹ од *Ролекса*, али се ниједан од њих није уздигао до висина неприкосновеног статусног симбола. Сваки истински скоројевић и естрадни богаташ који држи до себе и свог личног престижа обавезан је да на руци има златан *ролекс*, пре *киџон* одела, *черч* ципела или *барбери* мантила. *Ролекс* улази у онај мали број робних марака које означавају не само материјално стање власника него, можда и више од тога, наглашену и извештачену мушку сексуалност. Међу људима у круговима где се вредност првенствено мери друштвеним утицајем и спољашњим изгледом, *Ролекс* заузима прво и незаменљиво место. И тако више од једног столећа.

Ханс Вилсдорф, рођен 22. марта 1881, био је сироче из Кулмбаха у Баварској. Тражећи начин како да преживи у за њега невеселим временима на прелому столећа, некако се обрео у Шо де Фону, где је почео да ради шегртске послове у једној часовничарској радионици. Године 1905. преселио се у Лондон, да би са својим енглеским зетом основао сопствено предузеће

¹ У најлуксузније швајцарске марке сатова убрајају се: „Патек Филип“ (*Patek Philippe*), „Жежер-Лекултр“ (*Jaeger-LeCoultre*), „Одмар Пиге“ (*Audemars Piguet*), „Вашерон Константен“ (*Vacheron Constantin*), „Бом е Мерсје“ (*Baume & Mercier*), „Пијаже“ (*Piaget*), „Шопар“ (*Chopard*), „Жирар Перего“ (*Girard-Perregaux*), „Карл Ф. Бухерер“ (*Carl F. Bucherer*), „Бланџен“ (*Blancpain*), „Илис Нарден“ (*Ulisse Nardin*), „Ибло“ (*Hublot*) и др.

Поред „Ролекса“ међу најпознатије швајцарске сатове могу се сврстати: „Омега“ (*Omega*), „Брајтлинг“ (*Breitling*), „Таг Хојер“ (*Tag Heuer*), „Ремон Веј“ (*Raymond Weil*), „Шафхаузен“ (*IWC – Schaffhausen*) и „Зенит“ (*Zenith*); такође познати, али нешто јефтинији су: „Лонжен“ (*Longines*), „Тисо“ (*Tissot*), „Сертина“ (*Certina*), „Радо“ (*Rado*), „Фортис“ (*Fortis*), „Мовадо“ (*Movado*) и „Перле“ (*Perrelet*); сасвим издвојено место припада часовницима „Своч“ (*Swatch*).

Милан Ст. Протић

за производњу сатова под називом *Вилсдорф и Дејвис*. Механизме је куповао од Хермана Агера из Бјена (Кантон Берн) и уграђивао их у *Денисон* челична кућишта врло доброг квалитета. Своје производе продавао је јувелирима у Енглеској, који су на бројчаницима утискивали своја имена. Ознака *V&D* била је уgravирана само са унутрашње стране шасије.

Високи порези уведени у Великој Британији у склопу припрема за светски рат, натерали су енергичног Немца на повратак у Швајцарску. Било је то 1908. Компанију *Ролекс* и њен заштитни знак регистровао је 1915. у Шо де Фон. Кованица *Ролекс* настала је од две француске речи, *horlogerie*¹ и *excellence*². Вилсдорфова замисао била је да пронађе једноставну ковану коју ће се лако изговарати на сваком језику и, поврх тога, подсећати на звук при навијању сатова.

Ханс Вилсдорф занавек напушта Лондон 1919. и прелази у Женеву заједно са седиштем фирме. Саму фабрику такође премешта, овог пута у Бјен. Од смрти свог оснивача и првог власника 1960. *Ролекс* послује као фондација: један део годишњег прихода, на основу Вилсдорфовог тестаментa, одлази у добротворне сврхе. Укупна зарада предузећа за 2003. била је око три милијарде америчких долара.

Ролекс је први направио и патентирао модел за морске дубине до сто метара 1953. Кад се Жак Пикар³, седам година доцније 23. јануара 1960, спустио на најдубљу тачку северозападнoг Пацифика (Маријански ров, 10.911 метара), уз себе је имао специјалан примерак *Ролекса*. По повратку, Вилсдорфу је послао телеграм следеће садржине:

¹ Часовничарство.

² Одличност или изврност.

³ *Jacques Piccard* (1922–2008), швајцарски океанограф и истраживач.

Земља Виљема Тела

С радошћу вас обавештавам да је ваш сат и на дубини од 11.000 метара дио једнако прецизан као и на површини. С најбољим жељама, Жак Пикар.

Мерна справа из Вилсдорфове фабрике у Бјену стигла је и на највишу тачку на планети Земљи. Кварцни *ролекс* налазио се на левој руци великог алпинисте Рајнхолда Меснера¹ током успињања на Монт Еверест 1978, јединственог по томе што је остварено без помоћи додатног кисеоника. Меснер, Италијан аустријског порекла, једини је човек који је освојио свих четрнаест највиших врхова на свету (преко 8.000 метара). Многи га отуд сматрају за прву звезду у историји алпинизма.

* * *

Највећи *Ролексов* конкурент, и на швајцарском и на глобалном тржишту сатова, одувек је била *Омеџа*. То ривалство развило се опет у варошици Бјен у бернском кантону током друге половине претпрошлог века: наиме, баш у њој су две најпознатије марке часовника имале своја седишта на размаку од два три километра једно од другог. И Флемингов супершпијун са ознаком 007 ломио се између *Ролекса* и *Омеје*. До 1995. носио је Вилсдорфов производ, а онда је прешао на *Омеју* и досад јој остао веран.

Британска краљевска војска изабрала је *Омејине* сатове 1917, а америчке оружане снаге су то учиниле 1918; *Омеџа* је први и једини ручни сат који је стигао на Месец на руци

¹ Reinhold Messner (1944).

Милан Ст. Протић

астронаута Едвина База Олдрина 1969¹; *Омеја* је званични мерач времена на олимпијским играма од Лос Анђелеса 1932; *Омеја* је била омиљени сат Џона Ф. Кенедија; најзад, британски принц и будући престолонаследник Виљем највише воли да носи управо *Омеју*.

Омејини амбасадори били су Синди Крофорд, Михаел Шумахер, Мајкл Фелпс и Никол Кидман.²

Голобради момак од двадесет три године по имену Луј Бран³ почео је мали посао склапања цепних сатова на навијање у Шо де Фону 1848. тако што је куповао готове делове од околних занатлија и продавао их у Енглеској, Италији и Скандинавији. Од те мале Бранове радње настала је *Омеја*. Његови синови Луј Пол и Сезар су, после очеве смрти, свој посао преселили у Бјен 1880. Две године доцније купили су фабричку халу, чиме су целокупну индустрију концентрисали на једном месту. Први часовник под називом *Омеја* појавио се 1894. године.

Пословну традицију је 1903. наследио Пол Емил Бран, предводник треће генерације часовничара из ове породице. У том тренутку *Омеја* је била највећа швајцарска фабрика сатова са годишњим обимом од 240.000 произведених комада и преко 800 запослених радника. Луј Пол се налазио на челу фирме дуже од пола века, све до средине педесетих година минулог столећа. Преломни моменат у историји *Омеје* било је уједињавање са фабриком *Tiico* окончано 1930. Стварање нове компаније (*SSIH, Genève*) довело је до тржишне победе над

¹ Edwin „Buzz“ Aldrin, мисија Аполо 11. Први човек који је 20. јула 1969. закорачио на Месецу тле био је Нил Армстронг (*Neil Armstrong*), али је он своју *Омеју* из предострожности оставио у космичком броду. Армстронг и Олдрин на Месецу провели су два и по сата.

² Cindy Crawford, Michael Schumacher, Michael Phelps, Nicole Kidman.

³ Louis Brandt (1825–1879).

Земља Виљема Тела

Ролексом током раних седамдесетих. Кварцна револуција која је потом уследила, изазвала је кризу међу произвођачима класичних сатова у читавом свету. Тако је и *Омеџа* била суочена са тешким искушењима и узастопним променама у структури власништва. Улазак у велики конзорцијум *Своч џруи* у којем се налази већина познатих швајцарских марака сатова догодио се 1998. године.

Ово је листа најзначајнијих *Омејиних* успеха током историје дуже од сто шездесет година:

Године 1885. *Омеџа* је произвела сатни механизам чија се прецизност кретала у границама од пола минута.

Током 1901. произведен је специјалан часовник за мотоцикле који се причвршћивао на резервоар за гориво смештен испред возача.

Шеснаест година доцније (1917) појавио се први *Омејин* часовник за слепе и слабовиде са покретним стаклом и рељефним бројчаником.

На Олимпијади у Лондону 1948. *Омеџа* је први пут применила комбиновани фотографско-хронометарски систем, тзв. фото-финиш.

Жак Мајол¹ је имао *омеју симасџер 120* кад је поставио рекорд у роњењу на дах (101 м, острво Елба, 1976).

На Олимпијским играма у Пекингу 2008. *Омеџа* је учествовала са 450 стручњака и 420 тона опреме.

Олимпијада у Лондону 2012. била је двадесет четврта по реду на којој је званично мерење времена поверено *Омеји*.

¹ Jacques Mayol.

Милан Ст. Протић

2

На гну цака сиџурно ћеш наћи рачун, гласи једна швајцарска пословица, која се, извесно, односи на странце таман колико и на Швајцарце.

У свим банкама на земаљској кугли камата на уложен новац даје се како би се привукла потенцијална клијентела. Само се у швајцарским банкама плаћа провизија за држање новца на њиховом рачуну. Сигурност и дискреција за новчане улоге оних који би на сваки начин да заштите свој идентитет, дакако, имају своју цену најчешће изражену у швајцарским францима.

Банкарска тајна тј. законом заштићена анонимност власника рачуна под претњом кривичне одговорности за одавање њихових личних података¹, дуже од три стотине година представља највреднији швајцарски производ. У последње време, додуше, ова посебност банкарства у Швајцарској нашла се на удару са више страна. И Немци и Американци покренули су сва расположива средства међународног притиска како би приморали Берн да се одрекне банкарске тајне: то би значило да омогући објављивање имена оних за које постоји основана сумња да су, склањањем новца у Швајцарску, избегли пореске обавезе у својим земљама. У Америци се 2008. и 2009. водио судски спор против највеће швајцарске банке УБС². Процес је окончан компромисом, али појединости ове погодбе досад

¹ „Банкарска тајна“ је кодификована швајцарским федералним законом из 1934. Тадашње образложење гласило је да овај закон представља најпоузданије средство одбране банкарских клијената од могућих спољашњих притисака. Било је то годину дана пошто је Хитлер дошао на власт у Немачкој.

² UBS – *Union de banques suisses*.

Случај је отворен 2007. кад је бивши банкарски службеник УБС-а (Бредли Биркенфелд) решио да своја сазнања саопшти америчкој пореској служби. Радило се о 2.000 америчких држављана. Новчана награда за овог „звиздача“ износила је невероватних 104 милиона долара.

Земља Виљема Тела

нису обелодањене. Зна се једино да је УБС америчким властима доставила списак са око пет хиљада имена осумњичених и платила казну од 780 милиона долара. Против њеног генералног директора у САД покренут је кривични поступак. У истом периоду, више пута се догодило да спискови немачких држављана са швајцарским рачунима буду продати за високе суме пореским властима појединих покрајина у Немачкој. Реакције су биле сасвим опречне: у Швајцарској су вођене истраге, а било је и хапшења због ових нелегалних трансакција; у Немачкој су подаци узимани за крунске доказе у борби против утаје пореза.

Оба случаја дигнута су до највишег политичког и дипломатског нивоа. Швајцарци улажу максималне напоре да спасу што се спасти може и очувају банкарску тајну макар и у ограниченој форми. САД и Немачка не одустају од намере да Берн натерају, милом или силом, на искрену сарадњу. И за једне и за друге ради се о најосетљивијем државном питању очувања финансијске стабилности и пореске дисциплине.

На Швајцарску се и раније упирало прстом као на земљу нечистих побуда у погледу на порекло новца у њеним банкама. Деценијама је контроверза поводом тајних нацистичких рачуна, отетог јеврејског злата и „успаваних“ улога жртава Холокауста потресала и европску и светску јавност. Швајцарске банке су напоследку исплатиле милијарде франака да би се извукле из ове посебно непријатне ситуације¹. Тим пре су нове

¹ Године 1997. један ноћни чувар зграде УБС-а у Цириху (Кристоф Мајли) јавно је сведочио о систематском уништавању архиве УБС-а из доба Другог светског рата. Афера је потресала Швајцарску више месеци. Дотични стражар је под претњом кривичног гоњења због кршења банкарске тајне пребегао у САД, где је добио политички азил. Швајцарски истражни органи су утврдили да је заиста било уништавања документације, али да се није радило о жртвама Холокауста.

Милан Ст. Протић

оптужбе из Вашингтона и Берлина биле нелагодне за међународни углед Швајцарске.

Кад се нађу у неприликама попут ових, Швајцарци показују своје најбоља својства: одмах улазе у преговоре, чине неопходне уступке да би, на крају процеса, својом преговарачком вештином заштитили знатан део својих интереса.

Швајцарци су већином изузетно приљезне штедише. Статистике процењују да око 60% грађана поседује штедне књижице са милион франака и више. У Швајцарској није правило да се улаже у непокретности, хартије од вредности или инвестиционе фондове. Ни приход од уложеног новца није најбитнији мотив за чување пара. За Швајцарце је од пресудног значаја сама штедња. Они штеде из убеђења, а не због камате.

* * *

У Швајцарској послују две ривалске банке: УБС и Креди суис¹.

УБС (Унија швајцарских банака) сврстава се међу најмоћније финансијске установе на свету. Са укупним капиталом од 2,2 билиона франака, 65.000 запослених и филијалама у 50 држава, она заузима друго место на светској ранг-листи приватних банака. Испред ње се налази само Банка Америке Мерил Линч (уједињена 2008).

УБС је створена 1998. удруживањем Друштва швајцарских банака (СБС)² и Уније швајцарских банака (УБС) у јединствену целину.

Светски јеврејски конгрес поднео је тужбу против УБС-а 1998: процес је завршен вансудским поравнањем у висини од 1,6 милијарди франака.

¹ *Crédit suisse*.

² *Société de banques suisses*.

Земља Виљема Тела

Историја Друштва швајцарских банака датира од 1854. Те године се у Базелу повезало шест малих штедионица у заједничку установу под називом Банкарска унија. Следећих сто педесет година било је обележено учесталим сједињавањима и раздвајањима са банкама у Швајцарској и ван ње. СБС је било посебно погођено економском кризом 1929. До 1936. његова средства готово су се преполовила. Затим је уследио постепено опоравак, углавном захваљујући томе што је швајцарска влада постала његов главни клијент.

УБС је основана 1912. од две мање банке из Винтертура и Санкт Галена. Године 1917. завршена је изградња зграде централе банке у Улици Банхоф у Цириху. Назив УБС узет је 1921. године.

У моменту проглашења уједињења 8. децембра 1997. нова УБС располагала је капиталом у висини од 590 милијарди америчких долара. Једну деценију касније, међутим, морала је да се суочи са кризом таквих размера да је постојала претња тоталног уништења не само ове банке него и самог темеља швајцарских финансија. Крах хипотекарних кредита у САД прво је погодио УБС, која је пословала на Вол стриту у статусу домаће банке. Швајцарци и њихов политички и привредни систем нашли су се на тешком искушењу. Рушење УБС значило је да ће већина становништва остати без својих, генерацијама скупљаних, уштеђевина. Уколико би био примењен доследан принцип индивидуалне одговорности за индивидуалне неуспехе, УБС је морала да падне. Али, слом УБС и последице тог чина изгледале су незамисливе и грађанима и њиховим лидерима. Одлука је донета брзо и енергично: Народна банка Швајцарске решила је да интервенише и притекне у помоћ највећој швајцарској приватној банци. Помогла је у тражењу

Милан Ст. Протић

иностраног партнера (*Јавна финансијска корпорација Синџиура* и неименовани инвеститор с Блиског истока) уз давање својих гаранција. Ни то није било довољно. Идуће, 2008, УБС је пријавила губитак од 37 милијарди франака. Није било другог избора: Народна банка морала је да се умеша директно са 60 милијарди франака свежег новца.

Креди суис је друга по величини банка у Швајцарској чије се седиште такође налази у Цириху. С капиталом од 1,2 трилиона франака, и она спада у сам врх глобалног банкарства. Године 2007. банка је у самој Швајцарској запошљавала 18.000 чиновника и располагала са 106 представништава и канцеларија.

За годину оснивања банке Креди суис узима се 1856. Настала је из потребе да се обезбеди стабилно финансирање изградње железничке мреже широм Швајцарске. Оснивач се звао Алфред Ешер. Власник *Швајцарске североисточне железничке компаније*, Ешер је, покушавајући да избегне задуживање у иностранству, образовао сопствену банку. С обзиром да се већина железничких пројеката налазила у приватним рукама, било је неопходно осигурати и приватан извор финансирања. Тако је настала Креди суис. У потоњим деценијама Креди суис је наставила да улаже у опсежне инфраструктурне пројекте, кантоналног и националног значаја.

Аквизицијом низа мањих швајцарских банака, поготову у раздобљу после Другог светског рата, проширена је мрежа огранака на целу Швајцарску.

Креди суис се пробила на америчко финансијско тржиште крајем осамдесетих година минулог столећа. У прво време сарадњом, а од 1988. преузимањем *Прве Ђосџонске корпорације*.

Данас је ова банка подељена на три сектора: инвестиционо банкарство, приватно банкарство и пласман новчаних

Земља Виљема Тела

средстава. Услед светске економске кризе која није заобишла ни Креди суис и споријег оживљавања од очекиваног, 2011. је отпуштено 2.000 радника (ниједан у Швајцарској).

* * *

Од 1930. у Базелу постоји Банка за међународна поравнања (БМП). То је у ствари унија централних банака и монетарних институција која тренутно броји 58 чланица. У њеном саставу се налазе све бивше југословенске републике осим Црне Горе. Народна банка Краљевине Југославије била је међу првима која је приступила овој асоцијацији. Прокламовани циљ ове „банке свих банака“ записан у оснивачкој повељи гласи: *да охрабрује међународну монетарну и финансијску сарадњу и да служи као банка за централне банке.*

Првобитни повод за оснивање Банке за међународна поравнања произлазио је из тешкоћа у наплати ратних репарација од Немачке, утврђених Версајским мировним споразумом после Првог светског рата.

У периоду од 1933. до 1945, у управном одбору БМП седела су двојица истакнутих нациста: Валтер Функ и Емил Пул¹. Обојица су осуђена у нирнбершким процесима после Другог светског рата. На Банку за међународна поравнања пала је сумња да је имала удела у немачкој пљачки новца и злата из окупираних земаља. На Конференцији у Бретон Вудсу јула 1944. Норвешка је предложила што хитније укидање БМП. Норвешки предлог подржале су САД и главнина европских држава, али су се томе оштро супротставили представници

¹ *Walter Funk и Emil Puhl.*

Милан Ст. Протић

Велике Британије. Шеф њихове делегације, чувени економи-ста Џон Мејнард Кејнс, учинио је све што је било у његовој моћи, али није успео да спречи одлуку о коначном затварању банке. Ипак, чин ликвидације никад није спроведен у дело. Следеће године (1945) нови амерички председник Хари Труман и британска влада постигли су договор о суспендовању одлуке о ликвидацији. Коначан акт о опстанку и наставку рада БМП донет је 1948. године.

* * *

Од свих народа у свету само Швајцарци домаћу робу обележавају ознаком *Swiss made*. Сви остали користе израз *Made in...* Употреба овог знака уређена је швајцарским савезним законом из 1971, а затим и владином уредбом из 1995. Основна сврха била је у томе да се ова законска одредба односи на сајцијске артикле; до наших дана, међутим, прерасла је у националну робну марку.

Слово закона каже ово:

Часовник се има смајтрајти швајцарским и може се ипак обележавати уколико испуњава три услова:

- да је сајтни механизам швајцарски;*
- да је часовник склопљен у Швајцарској;*
- да је инспекција извршена у Швајцарској.*

Посебно је занимљива дефиниција у истом закону позната под називом „правило 50%“. У њој се утврђује *да се часовник има смајтрајти швајцарским уколико је 51% његове вредности*

Земља Виљема Тела

створено у Швајцарској и уколико је последњи тачкић у њему монтиран у Швајцарској.

У најпознатије швајцарске брендове, мимо сатова и чоколаде, спадају: *Риц* (*Ritz*, хотелијерство), *Бали* (*Bally*, обућа и кожна галантерија), *Давидоф* (*Davidoff*, дувански производи), *Нескафе* (*Nescafé*, инстант кафа), *В-Цуи* (*V-Zug*, бела техника) и *Викторинокс* (*Victorinox*, швајцарски војнички перорези, алати и сатови), *Лоџитек* (*Logitech*, компјутерска опрема), *Микрона* (*Mikrona*, стоматолошка технологија), *Новартис* (*Novartis*, фармацеутска индустрија), *Рош* (*Roche*, фармацеутска индустрија), *Адеко* (*Adesso*, људски ресурси и пословни консалтинг), *Тали Вејл* (*Tally Weijl*, модна конфекција), *Шиндлер* (*Schindler*, лифтови и покретне степенице) и *Каран д'Аш* (*Caran d'Ache*, писаћи и сликарски прибор).

Има, свакако, држава са више препознатљивих робних марака од Швајцарске, али једино је Швајцарцима пошло за руком да од своје земље створе робну марку. У било ком углу Земљине лопте да се нађете и пожалите домаћинима на локалне проблеме, чућете исти коментар: *Није ти ово Швајцарска, мајчин сине!*

О СРБИМА И ШВАЈЦАРЦИМА ИЛИ *CONTRADICTIO IN ADJECTO*

Ваљда не постоје два народа у Европи међусобно различитија од Срба и Швајцараца. Њихова схватања су толико удаљена да ни чињеница заједничког европског и хришћанског крова није довољна да их приближи. А, опет, узајамне везе сежу у прошлост дубљу од века и по. Данас у Швајцарској живи и ради више од стотину хиљада Срба.

Некад давно Швајцарска је била једно од најкрвавијих попришта у сукобљеној Европи: поднебље које се напуштало да би се богатима и моћнима служило за новац. Сиромаштво је дуго представљало кобан усуд живота у овим швајцарским врлетима. Последња два столећа и дуже, међутим, Швајцарска је провела у миру; животни услови у њој напредовали су непрекидно, стижући до самих врхова благостања у свету. У десет градова с највишим стандардом, увек је бар половина швајцарских: последњих година на првом месту ове листе смењују се Цирих и Женева наизменично. Швајцарци су научили како да се старају о себи и свом благоутробљу. У томе им, извесно, нема равна.

Милан Ст. Протић

Србија је, током тог доба, дизала буне и водила ратове; у победама сањала митоманске снове, у поразима падала у грех и очајање; националне установе градила је тегобно и рушила брзоплето. Срби су, у новијој историји, усвајали идеје и вредности до те мере наопаке и погубне да су на крају стигли до народног беспућа. Срљали су из грешке у грешку, из једне заблуде у другу. Из својих неуспеха нису учили, већ су их с морбидношћу губитника понављали узастопно. Ни узалудне погибије, убијања по списку, изгони и унутрашња потирања нису били довољно убедљив наука.

Срби стално мисле да су за нешто закинути, да их погађа неправда, да су за њихове несреће криви други; још мисле и то да су окружени мрзитељима, да их бије вековни малер, да су важнији и вреднији него што им се признаје. Навикли су се на неред, нерад и неистину; живе у илузији и њоме се хране; стварност примају тек кад их свом силином пљусне у лице, а онда кипте од беса; постали су слаби према себи, неискрени и зловољни. Они међу Србима који нису такви исељавају се у деценијским таласима да се никад не врате. Од некадашње величине остали су распарчани фрагменти сећања. Већином нетачни.

Швајцарци су, на супротној страни, створили државу без успона и падова. Швајцарско живљење је равна, непрекинута линија трајања, ослобођена сваког узбуђења и неизвесности. Швајцарске муке долазе изнутра, њихови су ломови колико грозничави, толико и умишљени. Очај се код њих крије у жалосним ковитлацима усамљености где материјална добра нису кадра да надокнаде празнину у осећањима. У Швајцарској је све уређено и функционално, складно и доступно сваком. Швајцарци су успели да загосподаре друштвеним условима

Земља Виљема Тела

и да те услове прилагоде својим потребама, али су почели да губе унутрашњи мир и заборављају на радост живота. Као да је код њих најважније то да чекање на судњи дан прође што удобније: живот ионако нема смисла, јер не представља ништа више од бесмисленог међувремена између два ништавила. Одатле до скока с моста остаје један једини корак.

Код Швајцараца је све питање мере и процената. Код нас се узима или све или ништа. Швајцарац је задовољан кад успе у границама остварљивог; с јачим од себе увек је спреман на споразум и поравнање. Србин удара и на моћне и на слабије без рационалности и рачунице; одбија сваки договор и погодбу док год му се не запрети ултиматумом и уништењем.

Срби се веселе и кад пале ватре своје пропасти. Швајцарци су равнодушни и у часу највећег националног тријумфа. Проклето смо друкчији.

На концу су се Швајцарци и Срби нашли на сасвим раздвојеним половима филозофије живота. Уосталом, циник би рекао да свако живи онако како је изабрао и како је заслужио. Да ли бисмо се мењали? Ми да будемо као они, а они да буду као ми. Искрено, сумњам.

А није одувек тако било.

1

Погледајмо сад мане вашеї народа.

Нисте велики радници. Честіо одлажете за суїра, чак и за йрекосуїра, оно шїто бисте моїли да урадите данас. Последица је да се їо, честіо, никада и не уради. Колико сїе само личних и, још їоре, колико сїе їубиїака їо своју земљу їоднели збої їої олакої данїубљења! И ваш сељак

Милан Ст. Протић

Ћуди, збої недовољної залаїања у раду, добар део оноїа шїио би моїао добити од своје мноїо ѱлодне земље. Он не ѱримерењује савремене и рационалне ѱосїиуїке у ѱољоїри-вреди ѱошїио би їа они, бар док се не би на њих ѱривикао, їерали да више ради. „Традиција“ му је изїовор шїио их не ѱримерењује...

... Данас мноїи млади људи смаїтрају ѱонижавајућим да буду сељаци, їа желе да буду „чиновници“ јер мисле, и у великој већини случајева с ѱравом їако мисле, да ће им ѱосао у својсїву чиновника бити лакши. Овакво сїање духа, наравно, слабо ѱоїогује васїиїању вредної осодља у државним службама. И заисїа, лично искусїво ми је ѱоказало да је ѱоловина ваших чиновника лоша и веома лења. Довољно је да ућейте у ѱошїиу, їде бездрїјне ѱосїо-ћице нейресїано дрдљају, ѱоїрављају шминку, а једва да се ѱоїруде и їио веома нељубазно, да удовоље народу којем би морале бити на расїолаїању...

... Нажалосїи, рђавим схваїањем ѱоложаја своје земље, а їио ѱоїрешно схваїање изазива њена охола и неїоверљива уодраженосїи, владајућа класа ради на одарању їиих моралних врлина срїскої народа дајући му лош ѱример. Та љубомора касїе зване „инїелиїенција“ срїскої народа не изискује се ѱрема сїранцима, већ и ѱрема сународницима. „Оїмено друшїво“ їако не дозвољава неком свом члану да се издиїне изнад ѱросека. Свим средсїивима насїиоји да ѱреїречи ѱуїи ономе ко се осмели и ѱожели да исїиуїи из њеїових редова. Ако је їак немоћно да їа у їиоме сїречи, ѱроїониће їа сїлейїкама, чак и клейївама. Сїиоїа їрави инїелекїиуалци ове земље, а има их, и їио мноїо, не усїевају у Срдији, їа обесхрабрени

Земља Виљема Тела

најушишају борбу. Защо и најзначајнија места у администрацији и друде најчешће заузимају људи без икакве вредности, зато вам је и пољитички кадар кукаван...

... Пословни људи, сирани индустријалци и посредници који долазе у ову земљу да би успоставили пословне везе и улаћали капитал у овдашња предузећа то знају и, ако желе нешто да ураде, принуђени су да дају мито, а то се увек прихвата. Могао бих вам навести примере за то, и то многе, али мислим да то није потребно, јер их и сами довољно знате. Министри, генерални директори, руководиоци служби итд., сви они једу нај хлеб који људи од власти и достојанства не би ни пробали...

... Интелигенција вам се давала слепо у сираничку пољитику, за коју је знала да ће бити диктатор земље. Наравно, пошто је воде ниска осећања, „интелигенција“ клечи пред новцем. Што више новца има неко, ма колико ја нечасно стекао, то ја она више уважава и истовремено му завиди. Краљ новаца господари вашом интелигенцијом. По њој, човек све себи може дозвољити под условом да има многе новчаница у џебу. Част је неизвесна вредност на берзи „интелигенције“. Честан човек се смајра плућком, а цени се само онај који лукавством уме да окрене догађаје у своју корист...

... Не користе, међутим, само пољитичари-министри пољитику да би се обогатили, већ и обични пољитичари-посланици следе њихов пример. Међу њима бесни најсрамнија корупција, а одакле је захватила функционере који зависе од пољитичара. Могао бих навести десетине мени познатих случајева поткуљивања посланика, министра и високих функционера митом чији износ

Милан Ст. Протић

Превазилази милион. Често би ми се то згадило и жалио сам ваш народ што му је судбина у таквим рукама. Понекад би се јавно мњење ипак узнемирило видевши неке случајеве најочигледније корупције. Тада би ваши политичари-стиранчари основали скупиштинске анкетне комисије, које никада нису дале велики резултат зато што вукови не једу једни друге. Разне политичке стиранке су се силно међусобно врећале ради властитије рекламе, али су се добро чувале да не забразде дубоко што су добро знале да корупција није ајанажа једне стиранке него свих...¹

Звучи ли вам познато?

* * *

Рудолф Арчибалд Рајс² родом није био Швајцарац него Немац. Родио се у Хехтсбергу 1875. у немачкој покрајини Баден. Тамо је завршио основну и средњу школу. Прешавши у Кантон Во у романском делу Швајцарске (1893), уписао је је студије хемије на Универзитету у Лозани. У кратком року је стекао факултетску диплому да би већ с двадесет четири године постао доктор хемијских наука (1898). Радио је као асистент и доцент на Катедри за криминологију и криминалистичку фотографију. У звање редовног професора изабран је 1906. Три године

¹ Арчибалд Рајс, *Чујте Срби!* (Archibald Reiss, *Ecoutez les Serbes!*). Овај спис Рајс је написао с намером да буде објављен после његове смрти. Коначно је угледао светлост дана тек 2004. (у српском преводу).

² *Rudolph Archibald Reiss* (1875–1929). У појединим изворима се наводи да је породица Рајс била јеврејског порекла.

Земља Виљема Тела

доцније (1909) Рајс је основао Институт полицијских наука¹ у оквиру лозанског правног факултета, уводећи нов предмет форензичких студија. Он је и аутор два уџбеника из ове области: *Судска фотодографија*² (1903) и *Приручник за полицијске науке, крађе и убиства*³ (1911). У статусу врхунског криминолога гостовао је у Санкт Петербургу 1912. и Сао Паолу 1913. Био је и специјални саветник Њујоршке полиције (1914).

У Србију је дошао у рану јесен 1914. непосредно после Церске битке на позив тадашње српске владе, а на препоруку другог бироа француског министарства спољних послова. Као признатом криминологу међународног формата поверен му је задатак утврђивања ратних злочина над српским цивилима у мачванском и подрињском крају за које су били одговорни аустроугарски војници. Бавио се, такође, испитивањем мађарских, бугарских и немачких злодела над Србима током Првог светског рата. Истраживања је обављао не само испитивањем ратних заробљеника већ и ископавањима масовних гробница и форензичком анализом лешева. Своје стручне налазе објављивао је у водећим европским листовима и часописима.

Са српском војском повлачио се кроз Албанију; био је на Крфу, затим и на Солунском фронту; са Моравском дивизијом ушао је у ослобођени Београд новембра 1918. Био је у саставу делегације Краљевине Србије на Мировној конференцији у Версају 1919.

¹ Овај институт је прерастао у Школу за криминолошке науке у Лозани (1954). Године 2009. свечано је обележена стогодишњица постојања. Арчибалду Рајсу је одато посебно признање као оснивачу и првом директору. Тим поводом је у локалној штампи Рајс добио надимак Швајцарски Шерлок Холмс.

² *Photographie judiciaire* (Paris, 1903).

³ *Manuel de police scientifique, vols et homicides* (Lausanne, 1911).

Милан Ст. Протић

После рата Рајс се стално населио у Србији. Посветио се модернизацији београдске полиције, али је убрзо ушао у спор с тадашњом београдском политичком класом. Спор је прерастао у сукоб; смењен је по кратком поступку; отац се повукао у своју вилу *Добро њоље*¹; умро је у Београду 1929.

У једном тренутку се помињала могућност да постане министар унутрашњих дела Краљевине СХС. Идеја се није обистинила уз формално објашњење „да се ради о страном држављанину“.

Рајсово најпознатије дело јесте његов ратни дневник објављен пред смрт под насловом *Шта сам видео и доживео у великим данима*.

* * *

Какав је то злехуди неспоразум удаљио Србе од њиховог великог швајцарског пријатеља? Да ли је разлог томе била поткупљивост и завист тадашњих београдских политичара, како је мислио поштени Швајцарац, или је постојало нешто дубље, суштинскије од тога? Да ли је, може бити, српски менталитет такав да са отпором прима људе са стране, независно од наклоности, поготову уколико су ти људи спремнији и способнији од већине Срба? Да ли је несрећног Рајса задесила судбина из изреке о добром слуги и лошем господару?

Наш однос према Европи, у бити, има двојак карактер.

Волимо да се хвалимо тиме што смо чланови „европске породице народа“, што припадамо култури Европе и што је наш допринос њеним успесима, ако не претежан, а оно сигурно

¹ Арчибалд Рајс је ову кућу у моравском стилу изградио 1921. на имању у Топчидеру добијеном од београдске општине на име ратних заслуга (Булевар војводе Мишића 73). Пројектант је био Лазар Лацковић.

Земља Виљема Тела

драгоцен. Врло нам значи кад нас сврставају у Европљане и у нама виде своје сународнике. Учимо се на западним примерима: од њих примамо утицаје, на њих се угледамо и кад пишемо законе, и кад зидамо куће и кад бирамо одело.

Али, не волимо да нас подучавају, опомињу и подсећају на наше мане и промашаје. Не желимо да видимо свој стваран лик у европском огледалу. Одбијамо њихове савете и кад су добронамерни. Брзо заборављамо туђе заслуге и добротинства других. За Србина је странац увек опасан: доноси промене, поставља захтеве, оцењује по резултатима. Мрзимо да се меримо, још и више да будемо мерени. Себе видимо на трону и кад смо при дну. Пристајемо да будемо Европљани, али овакви какви смо, на наш начин и под нашим условима. Нећемо да се мењамо, чак ни онда кад је јасно да старо доноси штету. Правдамо се тврдњом да смо за нешто ускраћени, да су сви против нас, да нас не уважавају равноправно, да нам се ништа не признаје. Мислимо да се подвалом могу остваривати интереси и достизати циљеви. Варамо и себе и друге, а љутимо се кад нам се каже да се то не сме. „Ма, сви то раде!“, чује се одасвуд по Србији. Европску лицемерност користимо као оправдање за своју самообману, а самообмана нам је најомиљенија забава. Желимо Европу, али зазиремо од ње.

Арчибалд Рајс нам је крив зато што нам је рекао истину.

* * *

Сахрањен је у Београду¹, а срце му је, по сопственом завештању, однето и положено у капели на Кајмакчалану. Годинама

¹ Две године после Рајсове смрти подигнут му је споменик са бистом у Топчидерском парку (1931, рад Марка Брежанина), тачно насупрот Конака кнеза Милоша.

Милан Ст. Протић

тамо зјапи празна урна. Рајсово срце је нестало у тамним временима Другог светског рата и потоње комунистичке владавине у Југославији.

*O tempora, o mores!*¹

2

Читалац нам, верујемо, неће замерити ако се бар накратко вратимо у Берн у потрази за српским траговима у Швајцарској. На тамошњем кантоналном универзитету основаном 1834. постоји Теолошки (протестантски) факултет, а у његовом саставу Одсек за старокатоличке студије. Ту је 1908. стигао млади српски богослов, именован Никола Велимировић, родом из Лелића код Ваљева, будући владика охридски и жички Николај. Обезбеђен државном стипендијом, попут многих паметних и вредних Срба пре њега, могао је да бира између школовања у Европи и Русији: одлучио се за Европу. У Берну је провео две године радећи докторску тезу на немачком. Одбранивши је 1909, прешао је на постдипломске студије филозофије на Оксфордски универзитет у Енглеској.² Касније се усавршавао још у Немачкој и Русији. У Србију се вратио наоружан факултетским дипломама и књишким знањем.

Ко су у ствари старокатолици на чијој је богословији у Берну докторирао владика Николај?

У неколико речи, то су католички верници, углавном из Немачке, Аустрије и Швајцарске, који су, крајем XIX века,

¹ Позната Цицеронова пословица.

² Наслов бернске тезе био је: *Вера у Васкрсење Христово као основна дојма Ајостойлске цркве* (објављен у Швајцарској 1910). Докторат из филозофије *Берклијева филозофија*, припреман у Великој Британији, одбрањен је на француском језику у Женеви наредне године.

Земља Виљема Тела

напустили своју дотадашњу цркву у протесту против заповедне претпоставке о папиној безгрешности прокламованој на Првом ватиканском концилу 1870¹. Отад делују као црквена организација одвојена од Ватикана, али у теолошком сродству са Црквом Енглеске² и Филипинском независном црквом.

* * *

Много је олакших оцена изречено о Николају Велимировићу последњих година и деценија. И ниједна од њих није била сталожена, а још мање уравнотежена. Почивши владика као да је, у располућеној и ометеној јавности наше епохе, изазивао само узавреле страсти. Или је проглашаван за свеца, генија и највећег Србина после Светог Саве, или је приказиван у најгорем светлу мрачњака, агресивног националиста и антисемита.

Истина за вољу, опречна осећања према њему постојала су и за његовог живота, и пре и после Другог светског рата. И они који су га ковали у звезде и они који су га бацали у близо сагласни су у једном: лични утицај владике Николаја на широке слојеве српског народа био је уистину огроман и неупоредив. Стајао је сâм, противан краљу Александру исто колико и кнезу Павлу Карађорђевићу. Није изабран за патријарха српског ни 1930, ни 1937³. Био је у отвореном непријатељству с тадашњим председником југословенске владе Миланом Стојадиновићем. Његове јавне проповеди на отвореном слушале су масе верника, омамљено упијајући сваки његов глас. Јавно је

¹ Унија из Ушрехѿа, 1889.

² Сјоразум из Бона, 1931.

³ Оба пута су га претекли његови вршњаци међу епископима, обојица из Црне Горе: 1930. Варнава (Росић); 1937. Гаврило (Дожић).

Милан Ст. Протић

подржао пуч 27. марта (1941) и тим поводом примао честитке и отпоздрављао. Одбио је сарадњу с немачком окупацијом: рат је провео заточен у манастирима Љубостињи и Војловици. У септембру 1944. пребачен је у нацистички концентрациони логор Дахау, где је заједно с патријархом Гаврилом провео безмало три месеца, додуше у статусу повлашћеног логораша. После рата није се вратио у Југославију. Из Аустрије је прешао у Сједињене Америчке Државе 1946. Сматрали су га инспиратором тзв. раскола у Српској православној цркви, иако је умро шест година пре него што је до њега дошло. Југословенске комунистичке власти описивале су га као коловођу и главног идеолога српског национализма и антикомунизма у емиграцији.

Савремени Николајеви критичари изузетно воле један његов спис, писан током заточења у Дахауу, а обелодањен у наше време, којим најрадије доказују владикино назадњаштво и антијеврејство. Ево тог навода:

То Европа не зна, и у њој је сва очајна судба њена, сва мрачна историја њених народа. Она ништа не зна осим оној што јој Жидови јерује као знање. Она ништа не верује осим оној што јој Жидови зајоведе да верује. Она не уме ништа да цени као вредности док јој Жидови не постане свој катар за меру вредности. Њени најученији синови су бездожници (атеисти), по рецепти Жидова. Њени највећи научници уче да је природа главни дој, и да другој доја изван природе нема, и Европа то прима. Њени пољитичари као месечари у заносу јоворе о једнакости свих веровања и неверовања. Сва модерна јесла европска саставили су Жиди, који су Христи расели: и

Земља Виљема Тела

демократију, и ширејкове, и социјализам, и атеизам, и толеранцију свих вера, и пацифизам, и својшћу револуцију, и капитализам, и комунизам. Све су то изуми Жидова, односно оца њихова ђавола. За чуђење је да су се Европцеји пошћуно предали Жидовима, иако да жидовском лавом мисле, жидовске програме примају, жидовско христоборство усвајају, жидовске лажи као истине примају, жидовска јесла као своја примају, по жидовском ишћу ходе и жидовским циљевима служе.¹

Уколико би се с мало мање злурадости од оне у душама Николајевих критичара сагледало његово психичко стање у часовима кад је ове редове писао, не би било тешко закључити да је чињеница што се нашао у логорашкој тамници оних који су антисемитизам претворили у најужаснији злочин Холокауста у томе имала пресудног удела. И богослови су људи од крви и меса; и њих сламају страхови и плаши сусрет са смрћу; ни они нису имуни на слабост карактера; ни њихове кичме нису несаломиве. Како се Николај осећао у Дахауу, макар био у бољем положају од најгорих сужања, не можемо ни замислити. Не знамо ни да ли је од њега тражено или очекивано да овако што напише. Стоји и то да су и патријарх Гаврило и владика Николај недуго затим пуштени на слободу. И на концу, велико је питање да ли је аутор желео да овај спис уопште буде објављен. Да му је то била истинска намера, имао је довољно прилика да то и учини за живота. А није.

Ако се под антисемитизмом разуме свака рђава реч о Јеврејима, онда би се могло тврдити да је антисемитизам

¹ Владика Николај Велимировић, *Речи српском народу кроз јамнички прозор*, 1944/2000.

Милан Ст. Протић

укорењен у самој суштини хришћанства и да ће се његови одједи, на срамоту, препознати у многим тумачењима и веровањима од кад је света и века. Антисемитизам је вероватно најраспрострањенија предрасуда западне цивилизације, без обзира на то што је сâм Исус Христос био Јеврејин. И не само западне. А да су Николајеви редови о јеврејству опаки – јесу.

Да ствар буде гора, данашње оптужбе на рачун српског владике нису плод настојања да се његови живот и дело проуче и на њих баци ново историјско светло. Покојни клирик је ту пуко оруђе; згодан пример како би се потврдила теза о дубоким коренима злочиначког национализма Срба у савремениости и ретроградне улоге Српске православне цркве у томе. Све је у служби садашњице и сасвим одређеног политичког става. Тај став, наравно, има потпуно право на постојање једнако као и сваки други политички став. Оно што овде није дозвољено јесте тенденциозна употреба историје у настојању да се оснажи сопствени политички аргумент. Другим речима, по Николајевим критичарима, првенствени проблем није у Николају; проблем је у данашњој Србији и већинском делу српског народа; Николај је својеврсна потврда да тај проблем није од јуче. Чак би се и ово могло, бар условно, прихватити. Како год да се погледа, међутим, остаје да је непоштено мешати науку и политику, поготову кад се то чини са умишљајем. А то је оно, нажалост, чиме се баве Велимировићеви савремени критичари.

* * *

О Николају влада мишљење да је био заклето противник Запада, његових вредности и начина живота; да је био

Земља Виљема Тела

родоначелник изворног, „светосавског“ српства; мистик који је Србе хтео да врати у средњи век и подведе под руски православни стег.

Да ли је баш тако?

Ево једног његовог цитата на ту тему:

У то време појавили су се у народу људи и ирјује људи, које су друји прозвали доћомољцима. То су били људи који се ни на шта друго нису хтели обзирајући осим на Бога и на своју душу; који су истакли за начело: Почни од себе! Они су чинили Светио писмо, певали духовне песме, састајали се на молићве, ходили по манастирима, с покајањем исповедали своје грехе, истили и причешћивали се, разговарали о чудесима Божјим јављеним у животи њиховом... Презирали су их, исмевали, јонили, хайсили, мучили, али они за то нису хајали. Називали су их лудацама. Назвали су тако и мене. Говорили су: зар тај Николај који је толико живео у просвећеној Енџлеској, да се сад дружи са њим лудацама! Они нису знали да је Енџлеска појачала у мени доћомољство. А кад су ме назвали лудаком, ја сам се радовао. Дај ми, Боже, да то „народно лудило“ никад не ослаби у мени до краја животи моја.¹

Из ових речи понајвише се препознаје утицај радикалног протестантизма: Николајева представа савршене верске заједнице више одговара пенсилванијским амишима него православним Србима. Његово пасторално хришћанство неодољиво подсећа на онај идеал који су, свим силама, покушавали да

¹ Владика Николај Велимировић, „Огњиште вере у мраку данашњице“, *Сабрана дела*, књ. XI, Химелстир 1983, 556.

Милан Ст. Протић

остваре предводници најекстремније реформе. Мало код њега има од руске православне традиције саборности. Николај је сав потонуо у мистицизам једног Џозефа Смита Џуниора, а не Григорија Распућина. Свој богомољачки покрет стварао је по угледу на протестантске секте којима се, упознавши их у Америци, искрено дивео усхићен њиховом скрушеном побожношћу и религиозном дисциплином.

Источњачки утицаји код Николаја долазили су превасходно из Индије¹: у том смислу од значаја је његово вишегодишње познанство са Тагореом².

* * *

Николај Велимировић спадао је у ред оних личности чији су животи и схватања били непомирљиво противречни. Такве су биле и године у којима је живео.

¹ Из више Николајевих текстова види се да је он Русију, руски дух и културу сматрао делом западне цивилизације.

О Индији:

Индија је мајка свих философија. Од педесетог века философирање у Индији нераздвајно је скојчано са аскезом. Сви философи индијски дили су аскетски. То зајадњак не разуме и не цени. Јер је код зајадњака интелектуална вештина довољна за састављање нових философских системата. Он не полаже баш ништа на њој, уздржавање, морал и карактер философа. Он цени само његову интелектуалну конструкцију мисли. Није зајадњак за философију. Философе на Истоку сматрају свецима. Философи зајадни су професори. А између свеца и професора раздаљина је већа него од Истока до Зајада. (Изнад Истока и Зајада „Расуђивање пето – Источна филозофија и западна наука“).

² Кад је индијски нобеловац Рабиндранат Тагоре посетио Београд новембра 1926, један од домаћина био му је владика Николај. Том приликом Тагоре је, на Николајев позив, био гост Хришћанске заједнице младих (међуратна омладинска организација СПЦ), чије су се просторије налазиле у Васиној улици у Београду. Овај славни Индус важио је за великог противника фашизма.

У разговору за *Полицику* 16. новембра 1926. Тагоре је рекао и ово:

Сам покрет фашизма скрива велику опасност за суседе. Он је изграђен на повреди слободе ближњих и то му је грешка која не може остати ојрошћена... Ја не смем јоворити о болшевизму, јошћо нисам видео својим очима његове последице... Начин рада садашње руске владе одбија и немоћ је, јер јошћћава наше највеће добро: слободу.

Земља Виљема Тела

Почео је очаран величанственом Европом и оним што је она нудила: уместо на школовање у Петроград, отишао је у Швајцарску. Познавао је западне језике и њихове културе; припадао је малој дружини учених Срба своје генерације који су добро упознали Англосаксонце са обе обале Атлантика; једини је Србин који је служио у Катедрали Светог Павла у Лондону; слушали су га помно и у Вашингтону и на Светом Владимиру. Говорило се и да је припадао слободном зидарству с високим степеном.

Ако је тако, како се онда могло догодити да даровити младић из Лелића постане заклето антизападњак? Да одбаци и омрзне европска достигнућа на којима је изграђивао своја знања и уверења? Да се одрекне Европе?

Један део одговора свакако лежи у Велимировићевој одлуци да се окрене монашком и црквеном животу тј. да веру претпостави науци. Али, лако може бити да је и та одлука била више последица него узрок. Поврх тога, кривудава је била стаза којом је Николај ходао од Европљанина до мистика. Деценијама су се у њему борила ова два принципа или, боље, ова два идентитета. Било је у томе и нечег од тадашње интелектуалне помодности. У раздобљу између светских ратова постало је популарно преиспитивати основе европске цивилизације, трагати за алтернативним путевима сазнајности и подривати њене потпорне стубове. Ово откривање „друге“ стварности, „стварности иза стварности“, затамњеног и несвесног у нама, ова естетика ослобођених осећања и биолошких инстинката, зачињена дотад невиђеним тоталитарним идеологијама, доиста је преплавила читав континент. Један млади српски теолог, ухваћен у вртлогу таквог света, просто немајући куд, морао је побећи у религиозност и то аутентичну религиозност

Милан Ст. Протић

властитог племена. У њој је могао наћи најбољу заштиту, своју луку интелектуалног спаса, свој духовни путоказ и морални штит. Европа у најдубљем моралном и егзистенцијалном превирању каква је била, јамачно му је изгледала застрашујуће, гонећи га на бесомучни бег назад у јеванђељску догму.

Ни Русија више није стајала на бранику православља оборена бољшевичким насилним атеизмом на очиглед и саблазан архимандрита Николаја. У сутон 1917. он је, са свим православним хришћанима, одједном остао без најпоузданијег ослонца и најмоћнијег чувара. Русија није више била његова узданица: претворила се у злослутног непријатеља хришћанства газећи и руску историју и руску веру. Четврт века доцније, иста коб задесила је и његову цркву и народ. Распет између два зла, европског папизма и рационализма на једној страни и совјетског немилосрдног безбожништва на другој, владика Николај се осетио потпуно осамљен на беспућу изнад Истока и Запада.

Николај Велимировић је, изнад свега, био опсенар, човек чија је реч пленила својом магијом, а не својом логиком; својим утиском, а не својим значењем; својим звуком, а не својим садржајем. Упркос томе или баш због тога, за њим су ишле хиљаде следбеника. И у Србији и ван ње.

Најзад, који је од његових вишеструких ликова био прави и истинит? Да ли је истински Николај био онај посвећени докторанд који је проучавао субјективни идеализам Џорџа Берклија или онај узвишени духовник који је изговарао молитву на језеру? Да ли је епископ из Жиче у ствари био само добар редитељ и глумац или је свака његова животна улога била један израз његове вишеслојне и контрадикторне личности?

Земља Виљема Тела

Биће да су отуд долазила сва његова надахнућа, лутања и погрешке, али и наша неспремност да га разумемо и одгонетнемо. И одредимо му место.

3

Битка код Солферино¹ одиграла се 24. јуна 1859. Сукобиле су се армије Француске и Сардиније с једне стране и армија Хабзбуршке монархије с друге. Био је то последњи велики окршај у ратној историји света у којем су крунисане главе лично командовале својим трупама: Наполеон Трећи, Виторио Емануел Други и Франц Јозеф Први. Била је то и највећа битка у Европи после оне код Лајпцига 1813. Лицем у лице стајало је 140.000 Француза и Италијана против 130.000 Аустријанаца. На крају је победу однела француско-италијанска алијанса, а Солферино је представљао значајну тачку на путу италијанског народног уједињења.

Кад су борбе утихнуле, на бојном пољу су остала тела тридесет осам хиљада рањених, искасапљених и мртвих. Није било никог да их покопа, збрине и пружи им помоћ.

Тридесетогодишњи Женевљанин по имену Жан Анри Динан², протестант и трговац, баш тад се неким послом обрео у Солферино. Случај је хтео да се нађе у самом средишту борби. Згрожен стравичним приказом људске кланице пред својим очима, покренуо је на своју руку опсежну акцију спасавања рањеника и сахрањивања погинулих. Организовао је локално

¹ Провинција Мантова у Ломбардији, данашња северна Италија.

² *Jean-Henri Dunant*.

Био је први добитник Нобелове награде за мир 1901.

Своје последње писмо, писано на смрти 1910, упутио је Јелени Савојској, краљици Италије и црногорској принцези, својој пријатељици и заштитници.

Милан Ст. Протић

становништво, жене и девојке из оближњих села, прикупљао добровољне прилоге, подизао импровизоване болнице, испо- словао ослобођење заробљених аустријских лекара, а све под паролом *Tutti fratelli*¹. Рад Анрија Динана у Солферину пред- стављао је први хуманитарни подухват у условима рата у исто- рији човечанства.

По повратку у родни град написао је књигу о страхотама, ужасима и хаосу које је видео на солферинском фронту² по- зивајући на формирање једне неутралне организације за по- моћ рањеним војницима. Његова настојања дала су резултат у фебруару 1863: на Динанов предлог, Женевско удружење за јавну бригу именовало је петочлани комитет са задатком који је дефинисао Динан лично³. Датум кад је одржан први састанак овог комитета (17. фебруар 1863) узима се за дан оснивања међународне организације *Црвени крст*.

Анри Динан имао је присталице и поштоваоце по читавој Европи. Без њих, извесно, не би успео и ова велика и несебична идеја не би била спроведена у дело. Један од његових највер- нијих сарадника била је учитељица, чиновница, новинарка и

¹ „Сви су браћа“.

² *Un souvenir de Solferino* (1862). Књигу је штампао у Женеви о свом трошку у 1.600 примерака.

³ Динанов план је имао две тачке: 1. Формирање међународне и сталне хуманитарне аген- ције за помоћ у ратом захваћеним подручјима и 2. израда међудржавног уговора којим би државе потписнице гарантовале неутралност и несметан рад ове агенције. Прва тачка довела је до оснивања *Црвеног крста*; друга је произвела Прву женевску конвенцију (о побољшању стања рањених и болесних припадника оружаних снага на фронту) 22. августа 1864. Први потпис на овај документ ставили су представници 12 европских земаља: Швајцарска, Баден, Белгија, Данска, Француска, Хесе, Холандија, Италија, Португалија, Шпанија, Пруска и Виртемберг.

Друга женевска конвенција (о побољшању стања рањених, болесних и бродоломних при- падника оружаних снага на морима) – 1906.

Трећа женевска конвенција (о поступању са ратним заробљеницима) – 1929.

Четврта женевска конвенција (о заштити цивилног становништва за време рата) – 1949. Још три протокола накнадно су додата (о заштити жртава у међународним конфликтима – 1977; о заштити жртава у немеђународним конфликтима – 1977; и о истицању видљивог знака – 2005).

Земља Виљема Тела

хуманитарна активисткиња Катарина Штурценегер¹. Рођена 1854. у североисточној Швајцарској, девојачку васпитачку школу завршила је у Берну; затим је службовала у неколико градова укључујући и швајцарску престоницу. Упоредо се бавила новинарством потписујући текстове мушким псеудонимима како би лакше стизали до издавача и читалаца. Године 1896. појавила се њена књига о историји Швајцарске из угла једне миротворкиње². Исте године упознала је Динана, загрејала се за његове замисли и планове и постала његов неуморни пропагатор. Пацифисткиња, поборник мира и разоружања, боравила је у Јапану³ четири године (1904–1908) у својству представника *Црвеној крсти* и дописника швајцарских дневних листова.

У Србију је долазила у два маха: за време балканских ратова (1912–13) и за време Првог светског рата (1914–1915). Оба пута је радила као добровољна болничарка у санитету српске војске, али је била и ратни извештач. О својим искуствима и сазнањима са српских ратишта и злочинима непријатеља над цивилним становништвом објавила је више књига и снимила стотине фотографија⁴.

Указом регента Александра Карађорђевића, Катарина Штурценегер одликована је Орденом Светог Саве 1920. Ова искрена пријатељица Срба и Србије умрла је октобра 1929. у Цириху. У знак захвалности, Влада Краљевине Југославије преузела је организацију и трошкове њене сахране.

¹ *Catharina Clara Sturzenegger*.

² Под псеудонимом *C. Albertini*.

³ Руско-јапански рат 1904–1905.

⁴ *Serbien Rotes Kreuz und Internationale Liebestätigkeit Während der Balkankriege 1912/13*, Zurich 1914; *Serbien im europäischen Kriege 1914/15*, Zurich 1916; *Licht in die Wirren des Balkans – Eine historische Studie*, Zurich 1917; *Serbien am Jahresende 1915: Dunkle Tage*, Zurich 1916; *Die Wiederauferstehung Serbiens – seine glorreichsten und seine dunkelsten Tage*, Bern-Berlin 1920.

Милан Ст. Протић

* * *

Никола Пашић допутовао је у Цирих у рано пролеће 1868. са амбицијом да настави студије грађевинарства на тамошњој Политехничкој академији. У двадесет четвртој години живота био је један од најстаријих државних питомаца послатих на универзитете у иностранству. Ово, истина, није била последица лошег учења или губитка године током школовања, већ чињенице што је касно кренуо у школу. Иако ћутљиве природе, Пашић је важио за одличног ђака. Како било, млади Зајечарац који ће постати најдуговечнији политичар у модерној историји Србије, обрео се у швајцарској метрополи с малобројном, али одабраном, групом српских студената међу којима су били и Светозар Марковић, Петар Велимировић, Стеван К. Поповић, Павле Михаиловић, Ђура и Драга Љочић¹ и још понеко. Запахнут идејама социјализма и анархизма, овај кружок је од почетка био политички активан. Прва замисао о формирању једне „радикалне странке“ у Србији родила се међу њима за време студија у Цириху крајем шездесетих година XIX века. Већ је 1871. написан први нацрт програма за нову политичку организацију². Тад су ударени темељи Народне

¹ Драга Љочић (1855–1926) била је прва Српкиња која је завршила медицину (у Цириху) и прва жена лекар у Србији. Дозволу за отварање приватне праксе у Београду добила је једва, пошто је претходно морала да полаже специјални испит пред комисијом Министарства унутрашњих дела. Учествовала је у свим ратовима које је Србија водила од 1876. до 1915. и више пута одликована. Била је удата за једног од оснивача Народне радикалне странке, Рашу Милошевића, и неуморни борац за једнака права жена и убеђена сифражеткиња.

² Овај програм имао је 13 тачака: 1. општинска и средња самоуправа; 2. апсолутна слобода штампе, удруживања, окупљања и политичке акције; 3. независност судства; 4. реформа државне управе на начелу локалне самоуправе; 5. увођење регионалних банака за земљорадничке и занатлијске зајмове и градских банака за трговце и индустријалце; 6. укидање еснафских удружења; 7. прекидање изградње железнице; 8. отварање пољопривредних и занатлијских школа; 9. реформа просветног система; 10. укидање жандармерије; 11. укидање диспозиционих фондова; 12. потпун надзор Народне скупштине над државним буџетом; 13. промена устава.

Земља Виљема Тела

радикалне странке коју ће Никола Пашић основати у јануару 1881.

Циришка Политехничка академија носи назив Федерална висока школа за технологију у Цириху (ЕТХ)¹ и има свој франкофонски еквивалент у Лозани².

Без сумње најславнији дипломац ове школе био је, наравно, Алберт Ајнштајн³, а њен двадесет први и засад последњи нобеловац јесте Ричард Ф. Хек, добитник за хемију 2010. ЕТХ је рангирана на седмо место у свету у областима инжењерства и технологије. Сматра се најбољим универзитетом у Швајцарској и европским панданом чувеном Масачусетском технолошком институту у Бостону (САД).

У највредније полазнике Политехничке академије рачуна се Вилхелм Конрад Рендген⁴, док је у статусу редовног професора од 1933. до 1941. психологију предавао Карл Густав Јунг⁵.

Поред њих, на ЕТХ је једно време провео и Вернер фон Браун, контроверзни нацистички, касније амерички, аеронаутички научник и ракетни инжењер, аутор немачке чудовишне V-2 бомбе⁶, али и ракете *Сатиурн* која је модул *Аиола* одвела на Месец. Не обазирећи се на његове везе с нацистима,

Ослобођење, 14, 31. јануар 1875.

¹ *Eidgenössische Technische Hochschule Zurich (ETH)*.

² *Ecole polytechnique fédérale de Lausanne*.

³ И Ајнштајнова прва жена, Милева Марић, и њихов старији син, Ханс Алберт, студирали су на циришкој Политехничкој академији.

⁴ Рендген је човек који је 1895. открио X-зраке (електромагнетне таласе одређене таласне дужине), по коме се зове најпознатији медицински апарат. Био је први Нобелов лауреат за физику 1901. На Политехничкој академији провео је три године (1866–1869).

⁵ Гласовити швајцарски психоаналитичар, аутор аналитичке психијатрије и теорије о „колективном несвесном“, на почетку Фројдов асистент, доцније његов непомирљиви ривал, о коме ћемо написати још понешто.

⁶ Немачки балистички пројектил у облику ракете далеког домета, направљен почетком Другог светског рата. Њим су бомбардовани Лондон и Антверпен.

Милан Ст. Протић

Американци су га 1945. преузели и превели у Америку у тајној операцији под шифром *Сјајалица*. До краја каријере био је главни пројектант и директор у Националној аеронаутичкој и космичкој администрацији (НАСА).

Дугогодишњи предавач на ЕТХ био је Владимир Прелог, Југословен хрватског порекла, загребачки и прашки ученик, биохемичар и Нобелов лауреат за 1975. Из Југославије је избегао у последњем часу пред избијање рата 1941. Интересантно је, и помало индикативно, да је Прелог првобитно кренуо у Хитлерову Немачку¹, а да се тек на наговор пријатеља задржао у Швајцарској. Отад је живео и радио у Цириху: швајцарско држављанство примио је 1959. Јавно је подржао хрватску независност 1991. После смрти 1998. урна с његовим пепелом положена је на гробљу Мирогој у Загребу.

Политехничка академија у Цириху основана је под тим именом 1854. одлуком швајцарске федералне владе и једина је савезна високошколска установа у земљи. Наиме, сви остали универзитети у Швајцарској у надлежности су појединих кантона и градова. Тако је ЕТХ остала одвојена од Циришког универзитета и представља независну образовну институцију. Неколико пута реформисана (1909, 1911. и 1924), састоји се од шеснаест посебних одељења за теоријске и примењене науке.

4

Владимир Влатко Велебит (1907–2004) провео је читаву деценију живећи у Женеви². Титов човек од изузетног поверења,

¹ Позив за гостујућу професуру добио је од Рихарда Куна, биолога са Универзитета у Хајделбергу, нобеловца из 1938, али и нацистичког колаборационисте и денунцијатора.

² Његов старији син истоветног имена и презимена је цењен швајцарски кардиохирург.

Земља Виљема Тела

његов најспособнији дипломата и преговарач, доспео је у Швајцарску 1960. Званична верзија наводи да је, на предлог ондашњег генералног секретара Уједињених нација Дага Хамаршелда, постављен на чело Европске економске комисије са канцеларијом у граду Жана Калвина. Наредних седам година тј. до пензионисања, Велебит је остао на овом положају. У једној од његових незваничних биографија пише да је био и директор секретаријата Међународне организације рада чији се биро исто тако налазио у Женеви.

Већ на први поглед поставља се питање шта је овог Брозовог обавештајца, кога су Руси више пута оптуживали као енглеског агента, препоручило за високо место у Организацији уједињених нација? Другим речима, који су могли бити разлози за Титову одлуку да се одрекне једног од својих најпоузданијих сарадника и да га, од 1956, практично пусти низ воду? Да ли су поправљени односи с Москвом 1955. имали икакву везу с тим?

Како год, биће да је женевски ваздух нагло почео да прија Велебитовом здрављу и расположењу. По угледу на толике интернационалне уходе и шпијуне, и Велебит је на Леманском језеру нашао сигуран дом и ухлебљење и за себе и за своју породицу.

Владимир Велебит био је Србин из Хрватске. Преци су му били високи официри у аустроугарској и југословенској војсци. Школован у иностранству са знањем неколико језика и докторатом права, из почетка је градио правосудну каријеру службујући у различитим крајевима Краљевине да би 1937. отворио приватну адвокатску праксу у Загребу. У КПЈ је примљен 1939. на лични предлог Јосипа Броза. У партизане одлази марта 1942. Официр за везу са страним војним мисијама

Милан Ст. Протић

постаје крајем 1943. Потом путује у посету британском обавештајном центру СОЕ у Каиру¹, а онда и Лондон, где води разговоре с двојицом кључних Черчилових изасланика за Југославију: Вилијамом Дикином² и Фицројем Маклином³. У мају 1944. среће се и са британским премијером. Био је присутан на састанку Тита и Черчила у Напуљу 12. августа исте године. Претходно је у јуну 1944. имао истакнуту улогу у закључењу споразума Тито–Шубашић⁴ на јадранском острву Вис⁵.

После рата био је помоћник министра иностраних послова; предводио је прву југословенску делегацију у Вашингтону; водио је деликатне преговоре о тршћанској кризи; именован је за југословенског амбасадора у Риму 1951. и Лондону 1952. По повратку из Велике Британије одједном нестаје са велике

¹ Џејмс Клагман (*James Klugmann*), члан Комунистичке партије Велике Британије, совјетски агент повезан са „Кембричком петорицом“, налазио се на месту заменика шефа југословенске секције британског обавештајног центра СОЕ у Каиру од фебруара 1942, одакле је, фалсификујући извештаје и депеше, активно радио у корист Тита и југословенских комуниста. После рата био је члан извршног комитета КП Велике Британије, главни уредник њеног гласила *Marxism Today* и писац прва два тома *Историје Комунистичке партије Велике Британије*.

Клагманов директни претпостављени у Каиру био је Базил Дејвидсон (*Basil Davidson*), такође лево оријентисани енглески интелектуалац нескривених симпатија за СССР и Јосипа Броза. Током Другог светског рата био је два пута у савезничким мисијама код партизана. Видети: David Martin, *The Web of Disinformation: Churchill's Yugoslav Blunder*, Hartcourt Brace Jovanovich, New York and San Diego, 1990.

² *William Deakin* (1913–2005), ветеран Другог светског рата, историчар и Черчилов књижевни сарадник. Од маја 1943. у енглеској мисији СОЕ код Тита. Оснивач Ст. Ентони колеџа у Оксфорду. Писац књиге *The Embattled Mountain*, Oxford University Press, 1971.

³ *Fitzroy Maclean* (1911–1996), шкотски политичар, официр и писац. Краљевски витез по заслуги. Вишегодишњи члан британског парламента. Шеф британске мисије при Врховном штабу НОВЈ од септембра 1943. Аутор мемоара *Eastern Approaches*, 1949.

⁴ Иван Шубашић био је истакнут члан Хрватске сељачке странке и бан Бановине Хрватске. За председника краљевске владе у избеглиштву постављен је 8. јула 1944. Био је први, до следњи и једини Хрват на положају премијера од стварања Југославије 1. децембра 1918. до комунистичког преузимања власти 1944. Није сасвим јасно како је и зашто баш Шубашић и баш у том моменту постао председник југословенске владе.

⁵ Овај споразум, закључен између југословенске краљевске владе (И. Шубашић) и КНОЈ-а (Ј. Б. Тито) уз директан притисак Британаца, признао је пун легитимитет НОВЈ и предвидео да ће послератна Југославија бити федеративна и демократска.

Коментар Фицроја Маклина после потписивања Вишког споразума био је: *Too good to be true* („Сувише добро да би било истина“). Толико о његовој непристрасности.

Земља Виљема Тела

сцене. Још неколико година живи у Београду пре селидбе за Швајцарску. У Југославију се никад више није вратио. Последњи период живота провео је у Загребу, где је и умро крајем августа 2004. године.

* * *

Прича која следи, додуше, нема много везе са Швајцарском, али и те како има везе с Владимиром Велебитом. Још и више има везе с нашом веома задоцнелом историјском истином.

Почетком марта 1943.¹ дошло је до контаката између представника Титовог Врховног штаба НОВЈ и Немаца. Контактима су убрзо прерасли у преговоре. Преговори су крунисани потписивањем споразума (меморандума) у Горњем Вакуфу два-три дана касније, 11. марта. На партизанској страни, у овом догађају учествовали су Коча Поповић, Милован Ђилас и Владимир Велебит².

Прве две тачке меморандума, скриваног од јавности дуже од три деценије, односе се на конкретан предлог за размену заробљеника³ и обострану примену правила међународног ратног права. У трећој тачки документа каже се ово:

Команда НОВЈ сматра:

а) Да у садашњој ситуацији нема разлога збој којег би немачки Вермахт вршио рајне акције против Народноослободилачке војске Југославије, поштово у светилу

¹ За време последње фазе немачке борбене операције Вајс (Weiss) или тзв. Битке на Неретви.

² Коча Поповић је споразум потписао властитим именом, док се Ђилас потписао као М. Марковић, а Велебит као В. Петровић.

³ Титу је било нарочито стало да буде ослобођена његова тадашња жена Херта Хас, мајка његовог млађег сина Александра (Мише), рођеног у мају 1941.

Милан Ст. Протић

иоложаја, нејријатијеља и интјереса обе сјтрране – јрема тјоме, било би у интјересу обе сјтрране кад би нејријатијељсјтва јресјтала. У вези с тјим, немачка команда и ова делегација тјредају одредити своје јредлоје који се тјичу евенјтуалне зоне и навесити циљење економских и друјих интјереса.

д) Народноослободилачка војска Јујославије сматјра четјнике јлавним нејријатијељима.

Тачка 4. говори о примирју док трају преговори, а у Тачки 5. партизански представници истичу да би се, за разлику од четника генерала Михаиловића, у случају искрцавања западних савезника на јадранску обалу томе оружаном супротставили.¹

О појединостима преговора у Горњем Вакуфу истог дана (11. март 1943) сачињена је службена белешка у немачком штабу у Загребу:

Партизани настјоје да дође до јрејовора да би се јосјтјило јосјтујање јрема обосјтраним райјним заробљеницима јрема „хуманим схвајтањима“. Они изјављују да се не боре јројшиву хрвајске државе, и ни у ком случају јројшив Немаца, већ искључиво јројшив четјника. Они су сјремни да са оружјем у руци исјтује јројшив свакој

¹ Ово се налазило у оригиналном записнику са састанка, али није ушло у текст потписаног меморандума.

Видети:

Walter Roberts, *Tito, Mihailovic and the Allies 1941-1945*, Rutgers University Press, 1973; reprinted by Duke University Press, 1987

Милован Ђилас, *Револуционарни рай*, Лондон, 1980.

Владимир Дедијер, *Нови јрилози за биојрафију Јосија Броза Титја I*, Београд 1981.

Мишо Лековић, *Марјтовски јрејовори 1943*, Београд 1985.

Земља Вилема Тела

*непријатеља на које ми укажемо, ња истио иако и про-
тив Енглеза приликом искрцавања.*

Немачку страну заступали су: у Горњем Вакуфу генерал Диполд, командант 717. пешадијске дивизије; у Загребу Зигфрид Каше (*Siegfried Kasche*), немачки посланик у НДХ и генерал-потпуковник Глез фон Хорстенау (*Glaise von Horstenau*)¹, војни изасланик Вермахта у НДХ. Каше је обавештавао Берлин о овим сусретима, партизанском предлогу о једностраном прекиду непријатељстава и могућем борбеном отпору партизана савезничким снагама на југословенском тлу, предлажући трајнији споразум², али је одговор из немачке престонице био негативан³.

¹ Контакти партизана и Фон Хорстенау успостављени су још у августу 1942. (Маријан Стилиновић у Загребу), а настављени су октобра исте године. Канал за обнављање преговора био је мајор Вермахта Штрекер (*Strecker*), заробљен од партизана почетком марта 1943.

У извештају својој команди после ослобађања, мајор Штрекер је пренео делове разговора са члановима Врховног штаба, препричавајући речи самог Тита:

Народноослободилачка армија узела је као циљ – ослобођење земље од окупиатора. Највећу претреку на њом иућу у својственој земљи предсјављају чешњаци и зајо је њихово уништење јосјављено као јрви циљ. Осим њоја, јарјизани се боре јројив усташа, Италијана, Немаца, а њек на друом месју јројив хрвајских домобрана. Мада не јосјоји намера да се борба јренесе јреко јраница Немачке, ијак се овом борбом жели да јружи јомоћ Совјетској Русији, јер само јобедом инјернационалној комунизма над кайјалистичком Немачком са Хијлером, Геринјом, Месеримјијом и Крујом као највећим кайјалистичјима, а доцније над Енглеском и Америком, јружиће се јаранијја за бољу будућност човечанствва.

Лековић, 53.

Иницијатива за састанак и почетак преговора са Хорстенауом потекао је од Врховног штаба, писмом преко мајора Штрекера.

Лековић, 55.

² Лековић, 113–114.

³ Одговор Рибентропа Кашеу, 19. март 1943:

У односу на Ваш радиојрам, јосјодин министјар јносјраних јослова осврну се у јом смислу да сваки Ваш конјакт с јарјизанима није целисходан.

У односу на осјала јијана из Ваше радио-јорукe, он би желео да зна следеће:

1. *Како сјановијије заузимају надлежни немачки команданјији, нарочитио у јојегу даљих акција јројив Михаиловића које су Вам јознајте.*

2. *Какву јаранијју нуде Тијови сарадњаци, које сје Ви јоменули, у јојегу озбиљности и аутентичности њихових јредлоја. Да ли смајрајте јојијоно искљученим да ће Тијови јарјизани, ако им ми обезбедимо јовлачење у Санџак и јошјо се јјамо ојораве, настјујати*

Милан Ст. Протић

Главни човек у овим догађајима био је Владимир Велебит. Он је учествовао у свим преговорима, и у Горњем Вакуфу, и у Сарајеву и два пута у Загребу, први пут сâм, а други пут са Ђиласом. Превоз, боравак и смештај Титове делегације био је у потпуној надлежности Немаца¹.

Следеће чињенице нису спорне.

Тзв. мартовски преговори између Немаца и партизана вођени су од 4. до 25. марта 1943. Организовани су у Горњем Вакуфу, Сарајеву и Загребу. Учесници су били највиши представници немачке команде у југоисточној Европи (војни и политички) и највиши представници Врховног штаба НОВЈ и Политбироа ЦК КПЈ. Централне тачке разговора и „меморандума“ биле су политичке, а не војне природе. Целокупна операција одвијала се на територији НДХ.

На овом месту се, сасвим логично, одређена питања намећу сама по себи:

1. Зашто се у нашој историографији упорно користи израз „мартовски преговори“, кад је јасно да се радило и о преговорима и о закључењу писаног споразума (меморандума)?
2. Нису ли споразум (меморандум) из Горњег Вакуфа и потоњи преговори у Загребу непобитан доказ колaborације партизана и Немаца?

ђројив нас, или да ће, чак, заједно са чейницима и Михаиловићем, дијии љројив нас. Каква ситуација се може загарантовати да не дође до икаквог развоја ситуације.

Лековић, 115.

¹ Ђилас и Велебит путовали су различитим превозним средствима: аутомобилом, возом и авионом. У Загребу су боравили од 20. до 25. марта 1943.

На основу сопственог сведочења, Велебит се по главном граду НДХ кретао слободно; стигао је да себи купи неопходне ствари и да обиђе родитељску кућу; чак су га Немци водили и у биоскоп.

Земља Виљема Тела

3. Зашто је постојање овог споразума толико дуго скривано од јавности, ако у њему није било ничег проблематичног како тврди званична југословенска историографија?
4. Да ли су Британци или Американци располагали информацијама о овим преговорима и закљученом споразуму (меморандуму) или нису?¹
5. Како би се могло објаснити то што су западни савезници у мају 1943. коначно одлучили да сву помоћ и логистику пруже партизанима, не обазирјући се на то што су они били њихови идеолошки непријатељи, следбеници СССР-а, и што су, у садејству с Немцима, планирали рат против њих уколико ступе на територију Југославије само два месеца раније?

А сад, прст на чело, поштовани читаоче!

¹ Зна се да је генерал Михаиловић о овом био обавештен; информацију је, депешом преко Каира, проследио председнику Краљевске владе у Лондону Слободану Јовановићу 25. марта 1943:

Комунисти и даље воде преговоре са Немцима којима је циљ да нас подвојене уништивају, ујошредљавајући на првом месту комунисте прошив нас.
Лековић, 122.

И ОНИ СУ БИЛИ ШВАЈЦАРЦИ

Има знаменитих људи за које се зна по имену, животу и делу, али се не зна да су били родом из Швајцарске. Ово су њихове приче.

Алхемичар (*Парацелзус*)

Звао се Филип Аурелије Тефраст Бомбаст од Хохонхајма¹, мада је запамћен по надимку Парацелзус. Рођен је у швајцарском градићу Ајнзиделн (Кантон Швајц) новембра или децембра 1493. Био је ренесансни алхемичар, лекар, ботаничар, астролог и врач. Отац му се такође бавио медицином стекавши ранг великог мајстора тевтонског реда. Он му је и био први учитељ. Парацелзус се образовао у Базелу и Бечу; диплому доктора добио је са Универзитета у Ферари 1515. Умро је у Салцбургу 1541; сахрањен је у тамошњој Цркви Св. Себастијана. За живота је путовао на све стране света: широм Европе, па преко Русије до Кине, а потом натраг у Цариград. Претходно је био пао у татарско ропство из ког се лукаво извукао, поставши притом уважени дворски саветник. У Турској се дружио са

¹ *Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim.*

Милан Ст. Протић

исламским дервишима, циганским гатарам и источњачким мистицима и од њих се учио магији и окултизму. Дао је назив хемијском елементу цинк, а највероватније је израз „бомбастично“ искован од његовог презимена, а не од именице „бомба“ како многи погрешно верују. Први је почео да користи минерале у медицини, први је употребио опијум као лек, први је примењивао живу у лечењу болесника, први је експериментисао с магнетима као терапијском методу.

За алхемију се обично сматра да је тајанствена вештина претварања обичних метала у племените. Парацелзус је имао друкчије мишљење:

Многи су говорили да алхемија служи за добијање злата и сребра. За мене то није циљ, већ исцртавање о томе какве се предности и моћи крију у лековима.¹

Упамћен је по још неколико карактеристичних мисли:

Ошров је у свему и ниједна ствар није без ошрова. Дозирање је чини ошровом или леком.

Снови нису без смисла независно од тога одакле потичу: из маште, из елемената или из некој другој надахнућа.

Медицина није само наука; она је исто толико и уметност. Не састоји се само од комбинованих таблета и праха; она се дави самим живим процесима који се морају разумети да би се њима овладало.

¹ *Many have said of Alchemy, that it is for the making of gold and silver. For me such is not the aim, but to consider only what virtue and power may lie in medicines.*

Michael Edwards, *The Dark Side of History*, Stein and Day, New York, 1977, 47.

Земља Виљема Тела

Парацелзус је припадао оној ери у којој се емпиријска наука тек помањала кроз тешке засторе схоластике, религиозне догме и наслеђеног празноверја. Људско знање било је углавном саткано од мистичних предубеђења и магијских враџбина. Отуд је и он, попут многих својих савременика, лутао између научног и езотеричног, између објективне истине и субјективног уображења, као што је лутао разним земљама у потрази за новим сазнањима и непознатим искуствима.

Оно што је за Италијане била ренесанса, за Немце је била реформа. Две велике идеје подудариле су се у историјском времену, обе усмерене у истом правцу, али сасвим различитим путевима. Италијанска ренесанса није оспоравала папску неприкосновеност у речима и делима или бар то није чинила отворено. Зато се, на првом месту, окренула уметности. Своју разуданост која је понекад клизала у еротику и блуд, ренесанса је оденула у рухо омамљујућег доживљаја. Њен необуздани дух слободе и голотиње пробијао је црквене границе силином своје хуманистичке поетике. Реформа је, насупрот томе, покидала сваку везу с католицизмом оснивајући ново хришћанство с једнаком, ако не и већом, ригидношћу и ауторитетом. Она у човеку није тражила лепо, него аскетско. Требало је да протестант буде биће посвећено, скрушено и покорно, обликовано по слици Христовој. Протестантизам који је почео као освајање слободе савести, завршио је у религиозној страховлади. У реформи није било места индивидуализму и таленту, већ само несрећној заједничкој богобојажљивости. Ренесанса је одговор налазила у оригиналности израза и прикривеном паганству; реформа – у насилној побуни и доктрини изворног хришћанства. Ренесанса је људима вратила осмех и подарила лепоту; реформа им је наметала побожност

Милан Ст. Протић

и утеривала стид. Ренесанса је славила човека, а реформа Бога. Ренесанса се подсећала идеала атинских и римских, а реформа – слова јеванђеља и катакомби. Ренесанса и реформа, то су две идеологије које иду упоредо с мало узајамних преплитања и још мање узајамног разумевања.

Парацелзус је, нема збора, био изданак и ренесансе и реформе иако, строго узев, није припадао ниједном од ова два велика идејна покрета позног средњег века.

Краљев банкар (*Жак Некер*)

Онај који држи кључеве државне касе одувек је располагао посебном моћи, али и био у посебној опасности. Није једини ризик бити војник или револуционар, како изгледа на први поглед. Највише, у ствари, на коцку ставља државни благајник, јер се власт и новац просто не могу раздвојити: без власти нема новца и обратно. Ово, разуме се, не значи да су владалац и ризичар једна нарав и један карактер. По правилу, ко уме с новцем не уме ни са чим другим. Исто вреди и за државника. Владавина над људима јесте таленат који не прати ниједна друга способност осим, можда, свирепости. Уз разврат и властољубље, похлепа представља најстрашнији људски порок. Ово паклено тројство човекових опсесија ретко кад се раздваја и испољава појединачно. Ко поклекне једном од њих, пада и у друга два.

Жак Некер¹ био је министар финансија француског краља Луја Шеснаестог. Родио се у слободном граду Женеви 1732. у добростојећој протестантској породици финансијера, старином из Пруске. У Париз се преселио с тек навршених петнаест

¹ *Jacques Necker.*

Земља Виљема Тела

година како би пекао банкарски занат код очевог пријатеља Исака Вернеа. Године 1862. постао је Вернеов партнер да би три године доцније, захваљујући лукративним шпекулацијама са житом и зајмовима двору, отворио сопствену банку у ортаклуку са Пјером Телисоном. Обојица су се невероватно и муњевито обогатили.

У тридесетој години Некер се заљубио у госпођу Де Вермену, удовицу једног француског пуковника; био је спреман да је испроси и њом се венча. Љубав је, међутим, трајала само докле госпођа Де Вермену није, по повратку из Женеве, довела младу Швајцаркињу по имену Сизан Киршо, кћер лозанског пастора. Сизан је претходно била верена за потоњег енглеског историчара старог века Едварда Гибона¹, који се једно време школовао у Лозани. Али, ништа није могло да заустави наслатљивог Некера. Жак и Сизан венчали су се крајем 1764; после нешто више од годину дана, 22. априла 1766, добили су девојчицу Ан Луиз Жермен, како се касније показало своје једино дете, о којој ће бити речи на наредним страницама ове књиге.

Брачни пар Некер стреловито се пробијао у крем париског друштва свога доба. Једино што им је још недостајало било је државно намештење за господина Некера. Госпођа Некер се увелико прочула по свом салону² петком, достижући популарност салона госпође Жофрен понедељком и госпође Хелвесијус уторком.

¹ Едвард Гибон (*Edward Gibbon*, 1737–1794) написао је монументално дело *Историја пропадања и пада Римског царства* (*Edward Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1788). У младости је провео пуних пет година у Лозани (1753–1758). Раскид везе са Сизан Киршо, услед противљења и његових родитеља, тешко је доживео и до краја живота није преболео. Никад се није оженио и није имао потомства.

² Париски салони били су својеврсна приватна окупљања одабраних гостију на којима су се водили разговори на свакојаке теме: од пакосног оговарања до најученијих филозофских расправа.

Милан Ст. Протић

Најзад, 1776. Жак Некер је именован за генералног директора државних финансија. И поред почетних резултата у реформи пореског система, новчана криза 1781. учинила га је главним кривцем у очима већине Француза. Уз то, против њега се окренула краљица Марија Антоанета, чији је утицај на Луја Шеснаестог био неприкосновен и без премца. Некеров покушај да за себе пронађе оправдање завршио се катастрофално. Иако је поднео први јаван извештај о стању државних финансија¹ у историји, испоставило се да су бројеви у њему били дотеривани како би се економско стање у Француској приказало бољим од реалног. Некеру није било спаса: под огромним притиском јавности морао је да се повуче с места краљевског министра финансија.

На велику сцену вратио се 1788. у очајничком настојању власти да спречи избијање револуције. Његов говор у Скупштини три сталежа² био је фијаско: уместо одлучних речи о политичкој реформи, Некер је сатима мрмљао досадне финансијске податке и цифре које ником од присутних нису ништа значиле. Али, зачудо, углед у народу му је осетно порастао. Поново је краљ затражио његову оставку и он му је удовољио 11. јула 1789. Бастиља је пала после три дана, а Некер је враћен на дужност 19. јула. Остао је још годину дана без икаквих побољшања. Одбио је сарадњу са Мирабоом и Лафајетом, а круну је саветовао да се одрекне суспензивног вета. Оба потеза показала су се погибелним. Скрхан и постиђен, дефинитивно је отеран

¹ *Compte rendu au roi.*

² Ово представничко тело (*États-Généraux*) састало се први пут од 1614. Одржано је од 5. маја до 17. јуна 1789. Три сталежа су чинили: свештенство (први сталеж), племство (други сталеж) и грађанство (трећи сталеж). Заседање је окончано потпуним распадом, тако што се трећи сталеж издвојио и прогласио себе за Народну скупштину (од 9. јула 1789. Уставотворну скупштину).

Земља Виљема Тела

с власти 1790. Успео је да се склони на своје имање у околини Женеве (Замак Копе), где је живео до судњег дана 1804. године.

За разлику од оних многобројних представника бившег режима којима је глава одрубљена на јакобинској гилјотини и оних који су скончали под ногама подивљале масе избежумљеног народа, Жак Некер је имао више среће. Преживео је и умро природном смрћу.

Жена која је мрзела Наполеона (Мадам де Сџал)

Некерова кћер јединица Ан Луиз Жермен¹ била је много познатија по мужевљевом презимену – Мадам де Стал. Њен супруг, барон Ерик Магнус, шведски дипломата у Француској, није деловао као најбоља прилика за младу и амбициозну Парижанку. Ипак, очев услов да се уда за некаатолика, сужавао је њен избор вереника. Причало се да је за њу био заинтересован Вилијам Пит Млађи, британски политичар, премијер у два мандата и ноторни заводник, али се та веза није остварила. За Швеђанина се удала у двадесетој години, 1786. Младожења је на дан венчања имао навршених тридесет седам. Није прошло много пре него што су се супружници, од којих ниједан није гајио нежна осећања за другог, пријатељски раздвојили. Уосталом, свако од њих добио је што је желео: барон – трајно материјално обезбеђење, дама – друштвени статус амбасадорке уважене стране силе. Није више било разлога да се међусобно ограничавају обавезама заједничког живота. Поготову је то важило за младу Мадам де Стал. Званично, имали су четворо деце, мада је очинство код сваког детета остало непоуздано. Ако

¹ *Anne Louise Germaine Necker, Madame de Stael.*

Милан Ст. Протић

ни због чега другог, Швеђанин јој је могао бити захвалан за то што је овековечила његово презиме и учинила га бесмртним. Да није било Ан Луиз, ко би памтио барона Де Стала?

Први роман под насловом *Софи или о скривеним осећањима* написала је 1786; 1788. објавила је своју другу књигу о земљаку свога оца *Писма о делима и карактеру Ж. Ж. Русоа*; 1890. из штампе је изишло њено треће дело *Џејн Греј*. За собом је оставила замашну колекцију публикација различитих врста и вредности.

Почетне године револуције провела је у Паризу. Одлазила је на седнице Скупштине три сталежа и Народне скупштине и, уз то, организовала салоне у свом париском стану у Улици Бак, чији су редовни гости били Тајеран, Абе Делил и Клермон-Тенер. Француски главни град напустила је 1792. на један дан пред септембарски масакр; уз силне перипетије некако се докопала породичног замка у Копеу код Женеве. Тамо је следећих двадесет пет година окупљала виђене личности у свом емигрантском салону. Била је то једна од оних епоха у којима ученост и страст иду подруку; епоха у којој су царовале савремене наследнице Калиопе и Мелпомене. Мадам де Стал била је свакако прва међу њима. Уживајући дипломатски имунитет могла је да се врати у Париз сутрадан по Робеспјеровом слому 1794. године.

* * *

Нити је Бонапарта волео Мадам де Стал, нити је Мадам де Стал волела Бонапарту. Од ког часа се запатила ова узајамна мржња, немогућно је тачно утврдити. Оно што се поуздано зна јесте то да први генерал Републике и прва госпођа Француске

Земља Виљема Тела

никад нису испољавали симпатије једно за друго. Њихова нетрпељивост вероватно потиче још из 1797, премда у једној од својих књига Ан Луиз помиње 1804. Како било, ова врста сукоба између једне жене и једног мушкарца представља животну реткост. Очигледно се радило о две личности специфичних менталних и емоционалних склопова. Наполеон је једном рекао да Мадам де Стал учи да мисле оне људе који никад раније нису мислили или који су заборавили како се мисли¹. Она му је, заузврат, посветила једну целу књигу у којој нема ниједне похвалне речи о њему.

И поред свих погрда изговорених или написаних од обе стране, било је међу њима нечег од оног односа који Англосаксонци зову *love-hate relationship*². Као да су размењивали увреде да би оставили што јачи утисак једно на друго. Као да су у међусобном повређивању играли замишљену игру љубави и мржње. Као да су те две безмерне таштине хтеле да читавом свету покажу своју надмоћност. Она – да себи потчини најмоћнијег мужјака Француске; он – да обори најдаровитију жену Европе. Мржња два пола никад није само мржња: њој или претходи исцрпљена љубав или долази уместо неостварене везе. Оба осећања су, у основи, увек сексуална и еротска. Једино што су у случају Наполеона и Ан Луиз та осећања била колосалних размера као што су били и њихови карактери.

Бонапарта је, у огромној величини свог ега, патио од три комплекса: Едиповог, будући да је његова мајка Летиција, једва осамнаест година старија од њега, била доминантна и веома строга; од комплекса ниског раста, који је по њему и

¹ *Memoirs of Madame de Remusat*, trans. Cashel Hoey and John Lillie, p. 407.

² Однос љубави и мржње.

Милан Ст. Протић

добрио назив у психологији; и од комплекса провинцијалца и малограђанина¹. У односима са женама био је растрзан између потребе да засени и одушеви и слабости да се подреди и диви. Наполеонова прва жена Жозефина, у коју се испрва лудо заљубио, била је удовица с двоје деце, позната по вишеструким љубавним аферама и шест година старија од њега. Није Бонапарта први преварио Жозефину, него она њега. Отад су почеле његове муке и освете, најзад окончане разводом 1810. Учесталим везама с другим женама, Наполеон се светио Жозефини за неспособност да му подари наследника, али и за њено првобитно неверство.

Два месеца после раставе, Наполеон се оженио аустријском принцезом Мари Луиз, двадесет две године млађом од себе, и то преко посредника, међу којима је био и гроф од Нарбоне, француски дипломата и велика љубав Мадам де Стал.

Са своје стране, Мадам де Стал није оскудевала у љубавницима. Падала је у загрљај оних мушкараца чији је интелектуализам успевао да пробуди њену чулност и пожуду. Сродне душе теже да се и телесно сједине, јер једно без другог само је напола остварен идеал просветитељства. Мадам де Стал је, после грофа од Нарбоне, провела године у страсној и духовној вези са швајцарско-француским писцем и политичарем Бенжаменом Констаном. Вршњаци и једномишљеници, Де Сталова и Констан били су прави пример еманципованог љубавног пара и дуготрајне књижевне сарадње. Њен последњи муж био је млади швајцарски поручник по имену Албер де

¹ Родом с Корзике и с корзиканским акцентом био је први Корзиканац који је стекао диплому Француске војне академије. Корзикански дијалект је искварена мешавина италијанског и француског.

Земља Виљема Тела

Рока, од ког је била старија више од две деценије. Тајно венчање обављено је 1811. Њему је била и мајка и супруга.

Ан Луиз је волела мушкарце од пера али не и мушкарце од акције, пре свега јер је једино с првима могла да оствари однос равноправности и да из тог такмичења полова изиђе као победница. Људи од акције желе да владају над женом својом снагом, а не својим умом. У једној таквој борби Ан Луиз је знала да неће имати никаквих изгледа. Биће да је управо одатле долазила сва узајамна неподношљивост Бонапарте и Мадам де Стал.

Бежећи од дугачке Наполеонове руке, склонила се прво у Беч, где је добила аустријски пасош, а потом и у Русију, где је узела руско држављанство (1813). Могла је да одахне тек кад је француски император потписао акт о абдикацији и био протеран на Елбу (1814).

Изгледа, по свему, да је Наполеонова непомирљива противница, зачудо, подржала његов повратак на власт с пролећа 1815. и да је с тугом примила вест о његовом коначном краху на Ватерлоу у јуну те исте године.

Пред крај живота дружила се с Бајроном, првим суперстаром у историји човечанства и војводом од Велингтона, прослављеним победником над Наполеоном, у свом женевском дворцу и свом салону у француској престоници.

Ан Луиз Жермен, Мадам де Стал, издахнула је у Паризу на двадесет осму годишњицу пада Бастиље, 14. јула 1817. Имала је 53 године.

Пријатељ народа (Жан Пол Мара)

Свако доба ствара своје хероје. Ипак, не чини се баш да су људи унапред изабрани за велике улоге. Пре ће бити да им

Милан Ст. Протић

развој историјских догађаја одређује и место и судбину. Можда би у другачијим приликама животи ових јунака били сасвим различити. Можда ни они сами не би препознали оне одлике која су их одвеле на главну позорницу и учиниле бесмртним. Можда би у другачијем сценарију остали непознати или би се истакли у нечем другом. Хероји се свакако не рађају, већ настају у датом тренутку и у датим условима. Њихов се дар састоји у томе што умеју да овај тренутак предосете и ове услове искористе. И да буду Мојрини миљеници. Тако се одлази у вечност.

Жан Пол Мара¹, једна од најфасцинантнијих личности Француске револуције, рођен је у варошици Будри у данашњем швајцарском Кантону Нешател, 24. маја 1743. Средином XVIII века Нешател је уживао статус аутономне кнежевине под пруским суверенитетом. Мараов отац био је верски конвертит и емигрант, калвинист и професор, родом из Каљарија на Сардинији; његова мајка, Луиз Каброл, потицала је из хугенотске породице из градића Кастр у Лангдоку на југу Француске.

У трагању за славом и богатством, Жан Пол је напустио родитељски дом са шеснаест година. Стигавши у Париз, преко двогодишњег боравка у Бордоу, уписао је медицински факултет који никад није завршио. Око 1865. прешао је у Енглеску и отворио приватну ординацију у Лондону. Али није се тамо проучо по лекарској пракси, него по теоријским списима. Његови радови *Филозофски есеј о човеку* и нарочито *Ланци ројсџива* привукли су знатну пажњу британске интелигенције. Чак је и велики Волтер једну своју, додуше негативну, критику посветио Мараовом писању. Пресељењем у Њукасл, окренуо се

¹ *Jean-Paul Marat.*

Земља Виљема Тела

медицини објавивши два запажена рада о лечењу гонореје и болести очију. На основу тога добио је почасну докторску диплому са престижног Универзитета Сент Ендру у Единбургу. У Париз се вратио 1776. Успут је, накратко, обишао родитеље у Женеви. Идуће 1777. добија одлично плаћен посао личног доктора грофа Д'Артоа, најмлађег брата Луја Шеснаестог и потоњег француског краља Шарла Десетог (1824). У Паризу више није било никог ко није чуо за Жана Пола Мару. Постао је и познат и признат. Више пута је номиниован за члана Француске академије наука и сваки пут је одбијен. Личне контакте је, поред осталих, одржавао са Френклином и Гетеом. Наставио је са објављивањем научних и филозофских расправа. Из овог периода издваја се студија *План за кривично законодавство* (1780); 1787. превео је на француски Њутнову *Општику*; 1788. појавила се његова књига *Академски мемоари или нова открића о свећлосји*. Свој дворски ангажман напустио је још 1786. одлуком да направи лабораторију и потпуно се посвети научним истраживањима. Револуцију је дочекао као поштован члан високог друштва париске господе.

А онда је оставио све чиме се дотад бавио и на себе преузео улогу једног од првих вођа Револуције. Своје оштро перо ставио је у службу одбране интереса најнижих слојева грађанства престоног града, оних које су с подсмехом звали санкилотима¹. У септембру 1789. покренуо је своје гласило под називом *Патриотски монитор*; четири дана доцније назив је променио у *Париски јублицити*; исти овај Мараов лист прославио се под именом *Пријатељ народа*. Оловку је претворио у секиру. Нападао је, прозивао, оптуживао, захтевао, претио. Жан Пол

¹ Дословно: „безгањани“.

Милан Ст. Протић

Мара постао је исукани мач Револуције. Свако кога је сумњи-чио за непријатеља народа имао је да испашта за своје злочине. Жедан крви, Мара је заволео гиљотину више и од самог Робеспјера:

Пеј или шест сјојина глава би јаранјовало вашу слободу и срећу, али лажни хуманизам зауставља ваше руке и ваше ударце. Ако не ударите сад, милиони ваше браће ће умрејти, ваши непријатељи ће јуријумфовати и улице ће бити појлављене вашим крвљу. Преклаће вам јрло без милости и расјориће ваше жене. И њихове кржаве шаке ће вашој деци ишчуйати ујроду да би заувек збрисали вашу људав за слободу.¹

Године 1792. изабран је за једног од 26 париских посланика у Националном конвенту. Пошто је проглашена република 22. септембра, Мараове новине опет су промениле назив. Овог пута у *Лисј француске рејудлике*. Формално, Мара није припадао ниједној политичкој странци, али је од почетка стао уз клуб Корделије тј. уз најрадикалније крило Револуције и био му један од првака. У Конвенту се сврставао међу тзв. мон-тањаре.

Мара је боловао од тешке кожне болести² која је на његовом телу стварала ужасне пликове и отворене ране; лице му се изобличило у наказну слику, а болови су постајали све неподношљивији. Морао је да се повуче из јавног живота и највише времена проводи у кади с водом и лековитим травама. Ни ово

¹ *C'en est fait de nous*, 26. јул 1790.

² *Dermatitis herpetiformis*. Савременици су га описали као *малој расја*, *извијојерене јиророде* и *унакаженој лица*.

Земља Виљема Тела

стање, међутим, није га обуздало у револуционарној хистерији. Неуморно је писао убитачне чланке и изрицао јавне пресуде о сваком ко се дрзнуо да отупи оштрицу револуционарне правде. Умерени жирондисти, Мараовим речима *издајници у редовима Револуције*, били су његови заклето непријатељи, гори од свих конзервативаца и монархиста. Прогањали су они њега, али је прогањао и он њих.

На дан 13. јула 1794, док је лежао у купаоници са специјално направљеном даском за писање испред себе, на врата Мараовог стана у Паризу закуцала је једна млада дама из Каена, именован Шарлот Корде. Повод њене посете била је наводна информација о припреми жирондинске завере у њеном граду коју је желела да пренесе „пријатељу народа“. Њен први покушај да сретне великог револуционара није успео. Мараова супруга одбила је да је пусти унутра. Други покушај госпођице Корде, у касно поподне истог дана, био је успешнији. Мара је пристао да је прими у свом купатилу. Шарлот, не чекајући ни секунде, истргла је из недара кухињски нож смртно га заривши у Мараове груди. Остао је на месту мртав. Била је то освета једне убеђене жирондинке за све тешке речи и увреде исписане о њеним друговима.

На суђењу на ком јој је изречена смртна казна, Шарлот Корде изјавила је ово:

Убила сам једној, да бих счасла хиљаде.

Посмртно је утврђено да је била *virgo intacta*.

* * *

Милан Ст. Протић

Много година касније, још једна хероина покушала је да усмрти вођу једне друге револуције. Атентат на Владимира Иљича Уљанова (мало познатијег по надимку Лењин) извршила је такође жена, 30. августа 1918. у Москви. Имала је 28 година и звала се Фани Каплан. Са петнаест година приступила је социјалним револуционарима (тзв. есерима); са шеснаест је учествовала у бомбашком нападу на царског представника у Кијеву; са седамнаест је осуђена на доживотну робију. Тамновала је више од једне деценије у сибирском логору Акатуј. Кад је ослобођена 1917, била је готово слепа.

На Лењина је пуцала испред једне московске фабрике у којој је совјетски лидер управо завршио своје обраћање радницима. Испалила је три куршума: један је промашио, а два су погодила мету, кључну кост и раме. Лењин је хитно пребачен у Кремљ, где му је указана лекарска помоћ. Меци никад нису извађени.

Фани је ухапшена на лицу места. Испитивана је и мучена три дана пре него што је убијена једним хицем у потиљак. Наредбу је издао озлоглашени и крвожедни бољшевички руководиоцац Јаков Свердлов, убица царске породице Романов.

Остале су да злокобно одзвањају њене речи изречене непосредно после почињеног дела:

Зовем се Фани Каплан. Пуцала сам у Лењина. Учинила сам то самостјално. Нећу рећи од која сам добила револвер, нијихи ћу вам отикријихи дешаље. Одавно сам одлучила да убијем Лењина. Смајрам ја издајником револуције.

Од 2002. у Москви стоји споменик Фани Каплан. Лењинови су срушени. Скоро сви.

*Земља Виљема Тела**Чувари савремене уметности (Порогица Гуџенхајм)*

На Апер Ист Сајду у њујоршкој четврти Менхетн, на месту обележеном бројем 1071 чувене Пете авеније, стоји *Музеј Гуџенхајм*, истински храм модерне уметности. Ово здање заузима угао 89. улице и Пете авеније са нестварним погледом на Централ парк. Грађевина је цилиндричне форме, шира при врху него на дну, са изложбеним шеталиштем које почиње одмах испод крова и спирално се спушта до приземља. Идеја је била да се на једном месту изложи јединствена збирка уметничких дела савремене епохе у власништву Соломона Р. Гугенхајма. Колекција покрива периоде импресионизма, постимпресионизма, раног модернизма и савремених праваца у ликовној уметности. Изградња музеја окончана је октобра 1959¹. Јадни Соломон, нажалост, није дочекао отварање зграде своје галерије. Умро је 1949. Двадесет година раније, 1929, почео је да скупља слике савремених уметника; прво Кандинског и Паула Клеа, а потом Модилијанија, Пикаса, Шагала и других. Фондацију под својим именом основао је 1937. године.

Његов отац Мајер Гугенхајм² родио се у Швајцарској, у јеврејском гету малог места Ленгнау у Кантону Аргау 1828. Слично многим својим сународницима и он се отиснуо преко океана у потрази за бољом срећом и мирнијим животом. У САД се преселио 1847. и настанио у Филаделфији.

Конфедерална скупштина швајцарских кантона издала је декрет 1678. којим је било допуштено насељавање Јевреја

¹ Пројектант је био Френк Лојд Рајт; ангажован је још 1943; урадио је преко 700 цртежа; понудио је четири аутономна идејна пројекта; умро је шест месеци пре отварања музеја. Објекат је два пута дозифиван и реновиран: 1992–93. и 2005–08.

² *Meyer Guggenheim.*

Милан Ст. Протић

искључиво у долини реке Сурб. Године 1776. ово ограничење је додатно пооштрено: јеврејским породицама остављене су само две општине: Ендинген и Ленгнау. У Ленгнау су стамбени објекти морали имати два улаза: један за хришћане, други за Јевреје. Јевреји су се могли бавити једино понеким занатом и ситном трговином. Постојали су посебни судови за Јевреје и није им било дозвољено да путују у остале делове Швајцарске. Наполеонов покушај да изједначи права свих грађана изазвао је локални устанак 1802. Швајцарци просто нису били вољни да прихвате равноправност Јевреја. Ова побуна, упамћена као Рат шљива, завршио се на типично швајцарски начин: компромисом између старог и новог у којем је врховни арбитар био Наполеон. Осетно побољшање у погледу људских права Јевреја дошло је тек 1879. Мајер Гугенхајм је у то време увелико живео у Америци.

Породица се испрва бавила извозом и увозом робе из Европе и малом производњом у домаћој радиности, покривајући скромно тржиште северне Пенсилваније. Мајер је озбиљне паре зарадио снабдевањем северњачке војске током Америчког грађанског рата (1861–1865). Непроцењиво богатство стекао је улажући у рударство и прераду руда. Прве руднике сребра у Колораду купио је за 20.000 долара 1881. Прву топионицу је изградио исто тако у Колораду 1889. Крајем претпрошлог столећа разграно је посао широм САД и Мексика. Огромна средства пласирао је у истраживања и експлоатацију рудног блага на Аљасци и изградњу тамошње железничке пруге. У моменту Мајерове смрти 1905. Гугенхајмови су се сматрали за најбогатију породицу у САД.

Мајер и Барбара Гугенхајм изродили су једанаесторо деце: осам синова, од којих су петорица били активни у послу, и три кћери. Њихов други син Данијел (1856–1930) преузео је

Земља Виљема Тела

кормило породичне корпорације после очеве смрти. Наш Солмон био је четврто дете по реду. Његов млађи брат Бенџамин изгубио је живот у катастрофи брода *Титаник* 1912. Сајмон Гугенхајм, њихов шести син, био је сенатор САД из Колорада изабран на листи Републиканске партије (1907–1913).

У другом колелу лозе Гугенхајмових, било је 47 потомака њеног родоначелника Мајера из Ленгнауа. Права америчка династија израшла из европске беде. Уосталом, није ли ово она животна повест коју називају америчким сном?

„*Hey Guggenheim! You're Swiss, right?*“

„*No, I am American.*“¹

Болна љубав Сабине Шпилрајн (Карл Густав Јунг)

Прави разлог зашто Швајцарци, укључујући и оне најобразованије, ретко помињу Карла Густава Јунга², свог земљака и оснивача аналитичке психологије, нисам успео да одгонетнем. Лако би могло бити да се његово учење косило са швајцарском животном филозофијом, тј. да су његова размишљања и закључци били сувише узнемирујући за просечног Швајцарца који би најрадије да своју душу потисне што дубље у подсвест. Могућно је и то да је Јунг великим делом остао неразумљив и стран традиционалном швајцарском духу. Он, у ствари, као и да није био Швајцарац. Бар не у оној равни своје личности која је била урођена у суштину религије, тумачења архетипова и симбола и теорију о колективном несвесном. Тачно је да се у земљи потомака Виљема Тела не говори о истакнутим

¹ „Хеј, Гугенхајме! Ти си Швајцарац, зар не?“

„Не, ја сам Американац.“

² *Carl Gustav Jung.*

Милан Ст. Протић

појединцима, а и ако се понекад о томе прозбори нека реч, радије ће се разговор повести о иностраним него о домаћим величинама. Како било и који год узрок ћутању о Јунгу постојао, овај психоаналитичар и теоретичар психологије светског гласа био је један од малобројних Швајцараца који су славу остварили живећи читавог свог века у отаџбини¹.

Карл Густав Јунг дошао је на свет у месташцу Кесвил у Кантону Тургау. Његов отац Паул Ахилес био је варошки пастор Швајцарске реформистичке цркве. Његова мајка Емили, рођена Прајсверк, имала је старином јеврејске корене: отац јој је био професор старојеврејског (Самуел Прајсверк). Душевно нестабилна, више пута је лечена у установама за ментално оболеле. У детињству, Јунг је био ближи оцу; он му је деловао као поузданији ослонац од мајке. Мајчине ноћне море оставиле су на малог Јунга дубок и неизбрисив печат: страх и несигурност. У младости је и сâм искусио повремене нападе нервозе.

Медицину је студирао у Базелу. Одмах по дипломирању запослио се у циришкој психијатријској клиници *Бурјолицли* (1900). Оженио се имућном наследницом Емом Ројшенбах, без одушевљења и искрене наклоности. После женидбе, Јунгово материјално стање се нагло поправило. Никад се више није сусретао са егзистенцијалним тешкоћама. Њихов брак није био пун емоционалног набоја, мада су, и поред тога, имали четворо деце.

* * *

У среду 17. августа 1904. у санаторијум *Бурјолицли* примљена је деветнаестогодишња пацијенткиња анђеоског лика, Сабина

¹ Двадесете и тридесете године XX века провео је у дугим путовањима по САД, источној Африци и Индији.

Земља Виљема Тела

Шпилрајн, родом руска Јеврејка из Ростова на Дону. Судбина је хтела да за њеног лекара и психотерапеута буде постављен баш Карл Густав Јунг. Госпођица Шпилрајн била је његова прва болесница. Испоставило се да је несрећна девојка годинама злостављана, садомазохистички пребијана и да је у томе виновник био њен отац. У терапији Јунг је примењивао нов метод слободних асоцијација преузет од Сигмунда Фројда. Из клинике је отпуштена 1. јуна 1905, али се тиме њено дружење с Јунгом није окончало. Веза Сабине и Карла Густава продужила се све до 1911. Од пацијента госпођица Шпилрајн је постала Јунгова пријатељица, од пријатељице – студенткиња, од студенткиње – његова љубавница. Био је то случај оног феномена у психоанализи који је Фројд звао *трансферација* (емоционална повезаност терапеута и пацијента)¹. Разлаз је много теже пао крхкој Јеврејки, него зрелом Швајцарцу. И поред излива страсне љубави, он је прекинуо везу чим се сазнало за њихов однос и чим се испоставило да ће избити скандал који би могао угрозити његов брак, друштвени статус и каријеру. Велики умови често нису и велики људи.

Само три исечка из њихових записа биће сасвим довољно упечатљиви:

*Моја драга пријатељице,
Морам вам рећи украјко какав диван ујисак сам данас сјекао о вама. Моја представа о вама појтијуно се*

¹ Фројд је био заклет противник било какве размене емоција између доктора и пацијента. Управо због тога, а свестан потенцијалне опасности, он је створио низ метода како би се таква ситуација, погубна по лечење, избегла и назвао их *контрансферација*.

Играни филм Дејвида Кроненберга о троуглу односа Шпилрајн–Јунг–Фројд снимљен је 2011. под насловом „Опасан метод“ (*A Dangerous Method*). Улогу Сабине одиграла је божанствена Кира Најтли.

Милан Ст. Протић

изменила и ја желим да вам кажем колико ме веома, веома срећним чини то што моћу да се надам да постоје људи који су слични мени, људи код којих су животи и мисао једно: добри људи који не злоупотребљавају моћ свој интелекта да би намењали окове, већ да би стварали слободе. Као резултат, код мене се буди осећање за лепоту и слободу који су још једном осветлили мој свет и његове објекте свежом светлошћу. Не можете замислити колико ми значи нада да моћу волећи неког кога не морам да осуђујем, и ко не осуђује себе, због социјалне кривице у данашњости.

Како би велика била моја срећа уколико бих икакву особу нашао у вама, иај „l'esprit fort“ који никад не пада у сенцимениталности и чији суштински и најдубљи предуслов за животи јесте њена лична слобода и независност.

Радујем се да вас ојетим видим у њејак.

Са најљубљивијим поздравима,

Ваш љубавник Карл¹

Моја љубав према мом љубљивцу преиспитала ме је лудим сјајем. У неким тренуцима силно сам јој се одујерала. У другим сам му дозвољавала да љуби сваки од мојих малих прстију, да додирује моје усне својима, љубавним љубави... Саг ћу морати да покушам да заволим неког другог, ако је то уопште могуће... Желим да ме он воли и поштује, желим да ујединим свој животи с његовим...

Да, снажнији налет „поезије“ љубави се љубави недеље у уторак. Тада је рекао да ме воли због изванредне

¹ Јунг Сабини, 30. јун 1908, Цирих.

Земља Виљема Тела

поударносно у нашим мислима; ионекад моју да предвидим њејове мисли; рекао ми је да ме воли збој мој величанствено јоносној карактера, али ми је исио иако рекао да се никад не би мноме оженио... Осећала сам се као њејова мајка која му само добро жели.¹

Сабина Шпилрајн удала се 1912. по вољи и избору својих родитеља. Следеће године добила је кћер Ренату. Ипак, наставила је да живи самостално, радећи слабо плаћене послове у Цириху и Женеви, без обзира на дипломе, знања и квалификације. Ни објављени радови, ни чланства у престижним удружењима психоаналитичара, ни познанства са тадашњим врхунским психолозима нису јој били од помоћи. Жена психијатар у то доба није била друштвено прихватљива појава. У Совјетску Русију вратила се 1923. и придружила супругу. Другу кћер Еву родила је 1926. Потпуно се посветила дечјој психологији и лечењу деце. Њени муж и браћа нестали су у Стаљиновим чисткама тридесетих година. Она, заједно са обе кћери, убијена је у масовном погрому Јевреја 1942: овај стравичан злочин починила је нацистичка SS казнена јединица сутрадан по уласку у Ростов. Карл Густав Јунг издахнуо је у Цириху 1961. године.

Швајцарско име америчког аутомобила
(*Луј Жозеф Шевроле*)

Од свих америчких марака аутомобила најпознатија је она која звучи тотално француски – *Шевроле*. Ко је заиста био човек овог презимена коме Американци тепају *Шеви*?

¹ Дневник Сабине Шпилрајн, 11. септембар и 9. новембар 1910.

Милан Ст. Протић

Луј Жозеф Шевроле¹ родио се у Шо де Фону (Кантон Нешател), у швајцарској престоници сатова, 1878. Са осам година преселио се у Француску. У раној младости заволео је бициклизам и, упоредо с тим, учио механичарски занат. Пуних пет година радио је у једној машинској радионици у Паризу пре него што је емигрирао у Монреал 1900. Идуће године прешао је у Њујорк, а затим у суседни Бруклин. У сва три града на америчком континенту био је запослен у аутомобилској индустрији као механичар, инжењер и пробни возач. Италијански *Фијат* га је ангажовао на месту тркачког возача 1905; потом је возио за *Филаделфијску аутомобилску компанију*; и на послетку за *Бјуик*. Своје прво возило конструисао је у сопственој гаражи у Детроиту 1909.

Са оснивачем *Бјуика*, Вилијамом С. Дјурантом, спријатељио се толико да су се ускоро уортачили. *Компанија моторних возила Шевроле* регистрована је 3. новембра 1911. у држави Мичиген. За грб је изабран стилизовани бели крст са швајцарске заставе. Луј Жозеф је фабрику под сопственим именом напустио 1915. тако што је акције у свом власништву продао Дјуранту. *Шевроле* је ушао у састав *Ценерал моторса* 1917. године.

Швајцарски аутомобилист наставио је да се такмичи и прави аутомобиле. Најбољи резултат на трци Индијанаполис 500 остварио је 1919: био је седми. Учествовао је укупно четири пута. Његов брат Гастон победио је у овој незаборавној трци 1920, кад је освојио и шампионат САД у аутомобилизму.

Своју другу фабрику моторних возила, под називом *Фронтиенек*, Шевроле је основао 1916. У тим колима је млађи

¹ *Louis-Joseph Chevrolet.*

Земља Виљема Тела

Шевроле понео ловоров венац после тријумфа у националном првенству ААА.

У великој економској кризи 1929. Луј Жозеф је изгубио све што је дотад зарадио. До смрти 1941. једва је преживљавао држећи куглану у градићу Флинт у држави Мичиген.

А презиме Шевроле траје до наших дана.

Неимар модернизма (Ле Корбизје)

Ниједна мања сила од божјег провиђења није могла да удеси тако да невероватан дар за визуелну уметност поклони једном слабовидом дечаку. То је тек почетна противречност у личности и делу Ле Корбизјеа, визионара, архитекте, сликара и филозофа простора чији је рад оставио најдубљи траг у градитељству двадесетог столећа. Уосталом, одавно се зна да је убогим смртницима веома тешко да схвате одакле долази људски геније.

У истој оној варошици Шо де Фон на швајцарском северо-западу, једанаест година после Шевролеа, рођен је Шарл Едуар Жанере¹ (1887–1965), како је гласило крштено име будућег великана модерне архитектуре.

Корбизје је био практично самоук. Није похађао ниједну од цењених пројектантских академија у Европи; основна знања добио је у локалној уметничкој школи у родном месту и њеној оскудној библиотеци. Недостатак формалног образовања надокнадио је обиласцима европских метропола и повременим хонорарним пословима у архитектонским бироима: 1907. код Огиста Переа у Паризу; 1908. код Јозефа Хофмана у Бечу;

¹ *Charles-Edouard Jeanneret*. Псеудоним *Le Corbusier* користио је од раних двадесетих година прошлог века.

Милан Ст. Протић

1910–11. код Петера Беренса у Берлину. У другој половини 1911. пропутовао је Балканом. Видео је Србију¹, Бугарску, Турску и Грчку, правећи стотине цртежа од којих су највредније скице атинског Партефона, мотива којем ће се касније много пута враћати. Настанио се у Француској, земљи из које су његови преци протерани преко границе у лудилу верских ратова и прогона хугенота. Атеље му се налазио у париској Улици Бак. Француско држављанство узео је 1930. године.

Своја схватања грађевинарства изнео је на почетку каријере, пре него што се упустио у пројектовање својих знаменитих објеката. Корбизјеова књига *Ка једној архитектури* (1923) сматра се најзначајнијим списом о теорији архитектуре XX века.

Везивали су га за оба идеолошка екстремизма међуратног раздобља. За једне је био бољшевички најамник и лепо упаковани левичар; за друге је имао симпатија за Мусолинијев фашизам и Петенов колаборационизам. У Москви је 1931. изградио *Центросојуз*; у Риму је гостовао 1934. на лични Дучеов позив; У Вишију је прихватио позицију главног урбанисте. Био је близак Лагарделу и Валоау, двојици десних синдикалистичких теоретичара. Волео је и француске социјалне утописте деветнаестог столећа, Сен Симона и Фуријеа. Како год се погледа, види се да је Корбизје показивао склоност ка колективизму и синдикализму. Таква му је била и архитектура.

Ево неколико познатих Корбизјеових навода, колико о архитектури толико и о животу:

¹ У белешкама са овог путовања записао је следеће речи о Београду: *То је најружнији град на најлепшем месту на свету.*

„Путовање на исток“ (*Le voyage d'Orient*), Париз 1966.

Земља Виљема Тела

Кућа је машина за живљење.

Простор, светлост и ред. То су ствари које су човеку потребне исто колико и хлеб или месито за спавање.

Архитектура је учена ира облика сложених у светлости, јачна и величанствена.

Више волим читање од разговора. Читање је држе и оставља мање простора за лаж.

Читање изградње налази се у корену друштвених немира данашњице: архитектура или револуција... Револуција може бити избућна.

Његово неимарство имало је нечег неописиво једноставног у равним линијама, широким просторима и отвореним плановима. Зграде му личе на огромне кутије и квад्रे у мешавини бетона, стакла и челика који се ређају као дечје коцке. Његова визија урбане целине заповедна је и једнолична. Он људски живот види у уређеној заједници дисциплинованих и послушних поданика; код њега се административне зграде налазе у самом градском језгру како би сваком било јасно ко је и где је власт; људе је смештао у станове прописујући им меру и по висини, и по ширини и по потребама. Његова нова архитектура није била друго до грандиозни одблесак нове идеологије немилосрдног корпоративизма. Додир с природом Корбизје је ограничио на пљоснате кровове покривене дрвећем и зеленилом. Његови пројекти деловали су животније из ваздуха него са земље. Градови као мравињаци у којима је сваком створу унапред одређено место становања и правац кретања. Уистину ужасавајуће одзвања његова кованица *озарени град*¹. Човекова слобода је увелико изашла из моде.

¹ *La ville radieuse.*

Милан Ст. Протић

Да је Корбизје могао да изгради читав свет, он би, извесно, изгледао као да је из Орвелове 1984. У узајамном дејству с другим грађевинама и стиловима, међутим, његова архитектура неспорно носи дах свежине и непосредности. Да ли овај утисак деле и они наши суграђани који су осуђени да станују у дугачким зградуринама од сивог бетона на Новом Београду чију је градњу, кажу, бар једном гледао и сам Корбизје, или код њих преовлађује осећај заробљеног ума и тела у стамбеном саркофагу отелотвореном с његових цртежа – занимљиво би било чути.

Корбизје је пројектовао по целој земаљској кугли. Овде помињемо његове најзначајније радове:

У Паризу – зграду Војске спаса и Швајцарски павиљон у универзитетском граду; у Марсеју – чувену „Јединицу становања“; у Роншаму Цркву Нотр Дам; у Индији – читав град Чандогар; у Токију – Музеј западне уметности; у Милану – Центар „Оливети“; у Кембриџу, Масачусетс – Центар визуелних уметности „Карпентер“; у Цириху – Центар „Ле Корбизје“.

У својству саветника: у Рио де Жанеиру – зграду министарства просвете и здравља; у Њујорку палату Уједињених нација; и урбанистичка решења града Бразилије.

Био је уметник ренесансног замаха и домета, и у замислима и у делима. Пројектовао је читава насеља, палате и богомоље; обликовао је споменике и скицирао комаде намештаја. Својим непревазиђеним претходницима стао је уз раме и по револуционарности идеја и по обиму остварења, али и по бројности следбеника. Ле Корбизје је, нема збора, био чист дух космополитизма и најраскошнији представник бескомпромисног модернизма. Ко воли...

*Земља Виљема Тела**Легенда Холивуда (Вилијам Вајлер)*

Сећате ли се кадрова трке двоколица из филма *Бен Хур*? Или љубавних сцена Одри Хепберн и Грегорија Пека у *Празнику у Риму*? Или црнбеле верзије *Орканских висова* снимљене 1939? Или филмске драме *Дезабел* из 1938. (Бет Дејвис и Хенри Фонда)? Или фантастичне комедије *Како украсити милион долара*? Или мјузикла *Фани Ђерл* са неодољивом Барбром Страјсенд? Потпис редитеља је увек био исти – Вилијам Вајлер¹.

Рођен је као Вилхелм Вилер у Милузу, Алзас, на тромеђи Француске, Немачке и Швајцарске 1. јула 1902. Отац му је био трговачки путник из Швајцарске. Лош ђак, избачен из више школа, беспризоран и неукротив, Вили се 1921. отиснуо ка Њујоршкој луци на једном од прекоокеанских бродова који су превозили хиљаде Европљана, безнадежних и осиромашених после Првог светског рата. Захваљујући очевом држављанству путовао је са швајцарским исправама.

Неколико година је радио различите послове да би отплатио путне трошкове свог доласка у Америку. Уз помоћ даљег рођака и мајчиног писма запослио се у *Јуниверзал студију* у Њујорку. Године 1923. одлучио је да се пресели у Холивуд и постане филмски редитељ. На почетку је био помоћни радник, чистач, носач и курир. Затим је напредовао до трећег асистента режије, да би 1925. снимио свој први филм. Вестерн, наравно.

У каријери од безмало пола века направио је више од стотину играних филмова. Дванаест пута је номинован за Оскара; троструки је освајач највредније награде Америчке академије за филм. Његови глумци улазили су у најужи избор за Оскара

¹ *William Wyler.*

Милан Ст. Протић

тридесет шест и победили 14 пута. *Бен Хур* (1959) још увек држи рекорд са једанаест освојених академских статуа¹. Умро је 1981. године.

Имао је несрећу да снима филмове у истом периоду кад и Џон Форд. Да није, сигурно би понео ореол највећег филмског ствараоца своје ере. Овако, Вајлерова дела памтимо боље него њиховог аутора. Једно је неспорно: мали швајцарски емигрант направио је неке од најлепших холивудских филмова свих времена.

Вајар издужених фигура (*Албертио Ђакомети*)

Ко је човек чији лик краси новчаницу од 100 швајцарских франака? Негде у дну банкноте пише ситним словима: Алберто Ђакомети² (1901–1966). Био је надреалистички вајар, сликар, цртач и графичар.

Долазио је из старе аристократске лозе италијанских протестаната који су у Швајцарску утекли бежећи од гвоздене руке римске инквизиције. Населили су се на швајцарско-италијанској граници у Боргонову (Кантон Граубунден). И отац му се бавио сликарством. Похађао је школу лепих уметности у Женеви. У Паризу, где стиже 1922, пада под утицај кубизма и надреализма. Остварује уметничка пријатељства са Мироом, Ернстом и Балтусом. Израста у водеће име надреалистичке скулптуре.

Постепено, Ђакометијеве фигуре постају све дуже и све тање. Ради минијатурна дела не већа од кутије цигарета. У

¹ Овај рекорд су достигли филмови *Титаник* 1997. (Дејвид Камерон) и *Господар њрсџенова: њоврајшак краља* 2003. (Питер Џексон).

² *Alberto Giacometti*.

Земља Виљема Тела

наредној фази, његове статуе почињу да расту у висину, каткад више од природних, али су и даље шокантно уске, ако не и уже него раније. Надахнуће је тражио и налазио у уметности древних Етрураца.

Године 1958. Дејвид Рокфелер понудио му је да направи монументалну скулптуру која би красила трг испред облакодера Чејс-Менхетен банке у Њујорку, подигнутог 1961. (плато између улица Пајн, Либерти, Насау и Вилијам у финансијском делу града). Дотад Ђакомети никад није био у Америци, никад није видео зграду од 250 метара и није имао појма какав је Њујорк мегалополис. Његов рад на овом пројекту произвео је четири женске фигуре у усправном положају (*Велика жена која стоји* 1–4). Разочаран постигнутим односом окружења и скулптуре, Ђакомети је напустио пројекат. Његово дело на Чејс-Менхетен плази заменио је *Вриј Сункен*, композиција овалног облика укопана у тле, инспирисана јапанским баштама за медитацију. Аутор је био Исаму Ногучи. Изградња је завршена 1964. године.

Уместо усред Њујорка и на отвореном, Ђакометијеви радови расути су по музејима широм САД: у њујоршком *Музеју модерне уметности* и *Гуџенхајму*, у Чикагу, Детроиту, Лос Анђелесу, Бостону, Питсбургу, Бафалу, Шарлоту, Балтимору и Вашингтону. У Европи, његових радова има у Берлину, Копенхагену, Лондону, Паризу и Цириху. Ван Европе – у Боготи и Техерану. И ко зна где још.

До последњег дана 1966. Алберто Ђакомети је живео у швајцарском месту Кур, стотинак километара северно од свог родног Боргонова. Умро је с цигаретом у устима.

Милан Ст. Протић

Нови талас (*Жан Лик Годар*)

Постоје аутори чувенији од својих дела. Сваки прави заљубљеник у кинематографију чуо је за Жана Лика Годара¹, али ће се сусрести са озбиљним тешкоћама уколико би му се задало да наведе више од једног Годаровог филма. Типови попут њега обдарени су смислом за наступ, утисак и реч, али без знаменитих достигнућа или, у најбољем случају, с једним јединим остварењем. Њихов највреднији резултат су они сами. Људи оваквог кова ударили су свој печат на другу половину XX века: Годар – како то гордо звучи.

И он је био потомак хугенота прогнаних из Француске, мада је рођен у граду светлости. Оба родитеља су му били франкофони Швајцарци: отац лекар с приватном праксом, мајка – добростојећа наследница банкара. Основну школу завршио је у Ниону, а гимназију у Паризу.

Нови талас² француског филма настао је педесетих и протекао се до почетка осамдесетих година прошлог века. Поред Годара, његови истакнути представници били су Андре Базен, Франсоа Трифо, Клод Шаброл, Ерик Ромер и др. Била је то жестока реакција младог нараштаја париских синеаста који су интелектуално, политички и уметнички сазревали у раздобљу после Другог светског рата. Њихова побуна против конзервативног приступа и грађанске естетике у европској уметности носила је онај радикализам у форми и порукама који су, нешто пре њих, донели Сартр, Ками и Бекет.

¹ *Jean-Luc Godard*.

² *Nouvelle vague*. Треба га разликовати од *New Wave* правца у рокенролу који је настао у Великој Британији крајем седамдесетих.

Земља Виљема Тела

Укратко, нови талас се одликује документаристичким маниром и необично дугим филмским секвенцама. Резови кадрова су оштри и нелогични; радња се прати из више паралелних углова посматрања; у растрзаности приповедања остварује се одблесак сирове реалности и оставља траг ауторске самосвојности. Сценарији се заснивају на интимним причама о човеку изгубљеном у кошмару урбаног живота у којем је осећајност колико снажна и неодољива, толико опасна и деструктивна. У лице гледаоцу бацају се питања без одговора. Фабула – без конвенционалног увода на почетку и расплета на крају. Недореченост филмске сторије ствара доживљај једног одломка истргнутог из стварности оптерећене бесмисленим појмовима добра и зла, правде и неправде, среће и несреће, живота и смрти. Објективност израза одбачена је и сахрањена за вјек и вјеков. Његово величанство Аутор, тј. писац, сценариста и редитељ у једној особи, снима свој лични филм састављен од властитих дилема, погледа и слика. Радећи са скромним буџетима и у независној продукцији, носиоци новог таласа морали су да се ослањају на сопствену визију и енергију уместо на савршенство у познавању филмског мајсторства. Филм је отисак Аутора: носи његов знак, стил и потпис.

У политичком смислу нови талас је био веома окренут улево што је и било идеолошко опредељење већине његових представника. У Француској педесетих и шездесетих било је веома шик читати *Кайиџал*, бити члан Комунистичке партије и издавати се за марксисту. Ако нису били стаљинисти, били су маоисти.

Жан Лик Годар снимео је свој култни филм под насловом *Доследњеј даха*¹ 1960. То је истовремено и дело које се сматра

¹ На француском *A bout de souffle* или на енглеском *Breathless*.

Милан Ст. Протић

темељним делом новог таласа са Трифоовим *400 удараца*¹ из претходне године (1959).

У дубљој аналитичкој равни, *До њоследњеї даха* показује двојство односа према Америци и њеној култури. То је феномен карактеристичан и за Годара, и за нови талас, и за добар део интелектуалне Европе уопште. Ова љубав и мржња, дивљење и потирање, имитација и критика, овај контрапункт Орсона Велса и вијетнамског рата, ово антиамериканство у фармеркама и фасцинација енглеским језиком – све то, узето у целини, изражава елементарну збуњеност осећања и вредности европске интелигенције наших дана. Америка је мерило свих мерила: и кад се велича и кад се осуђује. Америка је и барјактар капитализма и пионир нових идеја, земља Џеја Едгара Хувера и Алена Гинзберга. Холивуду припадају и Рамбо и Мајкл Вронски, и Минели и Пекинпо, и Џејн Фонда и Чарлтон Хестон. Боже драги, какав хаос у главама сиротих Европљана!

Амерички римејк Годаровог ремек-дела направљен је 1983. Улоге Белмонда и Анет Сиберг из оригиналне верзије глумили су Ричард Гир и Валери Каприски. Жан Лик Годар није имао примедби. Добио је солидан хонорар.

Марсовци су (ипак) били овде (*Ерих фон Деникен*)

Ко је уистину Ерих фон Деникен², писац или варалица?

Овај Швајцарац из Цофингена (Кантон Аргау) залудео је велики део човечанства својим књигама од којих је прва (*Божанске кочије*) издата 1968. Тврдио је и доказивао да је људска

¹ Les quatre cents coups.

² *Erich von Deniken* (1935).

Земља Виљема Тела

врста настала од ванземаљаца, посетилаца Земље у праисторији и античком добу. Многи су му поверовали. Зато је и продао 63 милиона примерака својих књига. Зато је превођен на 32 језика.

Из гимназије *Сен Мишел* у Фрибуру избачен је због крађе: никад није завршио средњу школу. У Давосу је ухапшен због проневере 1966: осуђен је на две године затвора. Његов мегаломански пројекат *Мистери њарк* у Интерлакену банкротирао је 2006. године.

Упркос научним доказима, потврдама да је измишљао, лагао и увеличавао, Деникен није одустао ни за педаљ. И даље понавља да је у праву. И даље пише књиге. Једино што их још ретко ко чита.

И међу послушним грађанима Швајцарске нађе се понеки лопов и преварант. И заради милионе.

ИЗМЕЂУ БЛАГОСТАЊА И ДЕКАДЕНЦИЈЕ

Швајцарска пред нашим очима

Поилед с врха Св. Готарда

Готард пас или Пас Св. Готарда – планински превој између немачког и италијанског кантона на југоистоку Швајцарске. Две хиљаде сто шест метара надморске висине. Кров Европе. Субота, 7. јул 2012.

Човек овуда пролази – ево биће ускоро осам стотина година – од 1236. Али, само за време лета; зими је, разуме се, прелаз завејан и непроходан. Име дугује баварском свецу из десетог столећа, епископу из Хилдесхајма у Доњој Саксонији.

Колико ли је, питам се, невиних живота прогутала ова алпска громада током дугих векова свог постојања? Колико се неопрезних путника сурвало низ ове хриди чија се дна не виде од ниских облака? Колико ли је требало смелости и труда да би се прошло овим кланцем и стигло на супротну страну?

Милан Ст. Протић

Пут широк, стрм и вијугав, као ножем усечен у стење. Около – безбројни потоци студене воде, минијатурни водопади разбацани по оштрим падинама. Између њих – сивкастобели камен и понеки рунолист. На врху – висораван и ледничко језеро у глувој тишини високих врхова; вечити снег под ногама налик просутом млеку. Људска рука видљива сваким кораком: дивља земља потчињена човеку, укроћена и друмом и далеководима. Раштркане куће успут: од камена, простране и очуване. Шарене краве на испаши пресликане са реклама за Швајцарску. На кривинама – дрвени столови с котуровима алпског сира и натписима на немачком *alpenkäse*. Уз њих – брдски сељак на малој столици од истог дрвета: анониман и непомичан. По знаку за Алтдорф, вароши из легенде о Виљему Телу, знам да смо у Кантону Ури. Висина, хладноћа и мук. Разређен ваздух и вртоглавица. Глечер – језив као смрт.

Силазак је, срећом, бржи, лакши и мање драматичан. Пред очима – котлина Ломбардије и ознаке на италијанском. Дах Медитерана бије у лице и ноздрве. Убрзо наилазе чемпреси и палме. Лугано је све ближе.

Господе боже, како Швајцарска може да буде депресивна!

* * *

Кроз планински масив Светог Готарда први пут је прокопан тунел за железницу још 1882. Изградња је узела најмање 200 радничких жртава. Дужина – 15 километара. Други готардски тунел, овог пута аутомобилски, отворен је 1980. Дужина – 17 километара. Судар камиона 2001 – једанаест мртвих. Трећи, опет железнички, тунел дужине невероватних 57 километара требало би да буде завршен у децембру 2016. Планирано је

Земља Виљема Тела

да се возови крећу брзином од 250 километара на час. Цена у новцу – 10 милијарди швајцарских франака. Цена у животима – засад непозната.

На две стране – два лика Европе. Две цивилизације. Два менталитета. Два света.

Лети, за време сезоне годишњих одмора, миле непрегледне колоне возила пред пролазак кроз аутомобилски тунел испод Готарда. У редовима се препознају породице нових Швајцараца тамнијег тена и загаситије косе који, зацело, хитају своме завичају на европском југоистоку или некуд даље на другу обалу Босфора где сунце јаче греје него овде у Хелветској Конфедерацији. Мушкарац је обавезно за воланом, у изгужваној и раскопчаној кошуљи, кратким панталонама, чарапама и кожној обући без обзира на спољашњу топлоту. Нестрпљиво излази из кола и поново седа у њих, упорно гледа у правцу улаза у тунел који не може да види ма колико се трудио и нервозно баца поглед на свој часовник набављен испод руке од земљака из родног села или, ређе, од препродаваца кинеском робом у Србији или Бугарској. За њим се појављују остали чланови ове швајцарске фамилије. Његова супруга увијене главе у мараму – шарену или једнобојну, каткад потпуно црну – тако да се ни прамен косе не сме видети; у широким хаљинама од прсте свиле или памука чији су доњи крајеви припијени уз глежњеве; на ногама кућне папуче заслепљујуће јарких боја са златним шарама. То су исте оне жене које сам виђао у Вашингтону како бирају најизазовније предмете у продавницама интимног рубља и, тихо се кикоћући, одлазе ка кабинама за пробу. Увек их је било неколико у друштву, али никад нису биле саме: један човек би стајао испред излога, осматрао околину и чувао стражу. Из аутомобила провирују дечица новог Швајцарца, њих најмање

Милан Ст. Протић

троје-четворо, од којих су старије девојчице већ забрађене, а дечачићи обучени по очевом узору, сем што на ногама уместо ципела носе спортске патике очито далекоисточног порекла.

Призор у Швајцарским Алпима, који Европу деле на алеманску и италијанску половину, може деловати надреално, достојан једног Буњуела: у непрегледним ројевима са оба краја Готардског тунела ређају се, једни за другим, представници најновијих Европљана, оних којима је живот у граду без минарета туробан и невесео и чијој деци нису допуштене гумене бомбоне зато што се наводно праве од свињског колагена, оних који су поносни на своје швајцарске документе с белим крстом на корицама исто колико и на свој немачки аутомобил с пртљажником на крову.

Није ли ово – запитао би се циник – слатка освета за германски *Drang nach Osten* с конца деветнаестог столећа окренут у обратном правцу? Или, може бити, остарела Европа лагано узмиче, посрће и бледи, препуштајући наш стари континент својим новим насељеницима?

* * *

На двадесетак километара од Св. Готарда ваздушном линијом ка северозападу налази се село од триста душа по имену Бињаско. Не би овај податак имао икаквог значаја за нас да у том селу није рођена Карла дел Понте, ономад главни тужилац Међународног трибунала за ратне злочине у бившој Југославији (2003–2008), *ad hoc* кривичног суда под окриљем Организације уједињених нација¹.

¹ Тзв. Хашки трибунал формиран је на основу резолуције Савета безбедности УН 827 (1993).

Земља Виљема Тела

Прилику да упознам Карлу дел Понте и да с њом поразговарам добио сам неочекивано у априлу 2011. Наиме, група студената са Правног факултета у Базелу, која ме је нешто раније посетила у Берну невезаним поводом, обавестила ме је о гостовању Дел Понтеове у њиховом семинару за међународно право. Позив да присуствујем њеном предавању прихватио сам без оклевања. Искрено, нисам желео да пропустим могућност да сретнем ову Швајцаркињу о којој су многи, и у Србији и ван ње, имали толико рђаво мишљење. Ценио сам да је за то постојао ваљан разлог. Древна је истина да, кад све сукобљене стране о неком мисле лоше, мора бити да тај бар нешто ради добро. Запутио сам се у Базел како бих проверио своје претпоставке.

Основни биографски подаци о Карли дел Понте записују ово: студирала је право у Берну и Женеви; положила је правосудни испит 1972; током осамдесетих година била је на челу тужилаштва Кантона Тичино, где се истакла у борби против организованог криминала; до 1999. била је на положају швајцарског федералног тужиоца; говори пет језика (италијански, француски, немачки, енглески и шпански); после мандата у Хашком трибуналу именована је за амбасадора Швајцарске Конфедерације у Аргентини (2008–2011).

Предавање је одржано у једној од слушаоница на Правном факултету у Базелу, уз присуство педесетак студената и два три тамошња професора. Карлино излагање на немачком трајало је не дуже од једног часа, али је готово једнако дуго одговарала на питања из публике. Обучена у црни комплет са дворедним копчањем и златном дугмади, широким панталонама и равним ципелама, дрчавоплаве кратке косе с начарима на носу, неодољиво је подсећала на наше непосредне

Милан Ст. Протић

претке у еволутивном циклусу. Глас јој је био дубок и промукао: могао сам се кладити да је тек недавно оставила дуван. Независно од спољашњег изгледа, Карла дел Понте се представила у светлу занимљивог и духовитог предавача, ослобођена оне извештачености која обично краси међународне функционере. Огољено је говорила о политичким притисцима којима је била изложена, и од власти у Београду, Загребу и Сарајеву, али и у Вашингтону, Москви и Бриселу. Признала је, без устезања, да је, и поред све своје жилавости, морала да чини уступке и прави компромисе. Закључила је речима:

„У овом послу било је важније бити добар политичар, него добар правник. А мени политика никад није била јача страна.“

Наш разговор после предавања био је релативно кратак. Најважније што ми је рекла било је ово:

„Ја сам сад слободан грађанин. Немам, хвала богу, више ниједну јавну функцију. Вашој влади стојим на располагању уколико је заинтересована за моју помоћ у предмету масовних злочина на северу Албаније и трговине људским органима. Све што је у свом извештају Савету Европе навео Дик Марти, ја сам започела још 2004. Она политичка и формална ограничења о којима сам говорила малочас омела су ме да истрагу доведем до краја. Као што сте вероватно прочитали, о томе сам писала и у својој књизи... Даћу вам своје приватне контакте тако да ме лако можете наћи уколико вам буде потребно. Знате, ја сад ретко долазим у Берн.“

Моја прва помисао била је да би Карла дел Понте била погодна особа за место главног истражитеља Уједињених нација поводом овог случаја о чему се управо тад преговарало. Поред ње, мислио сам, пожељно би било ангажовати и Пабла

Земља Виљема Тела

Барајбара. Београд, на моју жалост, није имао слуха за то¹. Зато још једном понављам своју тадашњу идеју.

У Бињаско никад нисам свратио.

Призори швајцарске идиле

Возови

Швајцарци воле возове можда и више од Енглеза.² У Енглеској је железница традиција исто колико и потреба. Британци се возе из навике, јер је код њих обичај светије правило од закона. У Швајцарској, додуше, нема брзе железнице³, нема ни метроа (осим у Лозани⁴) као у Француској или Немачкој, али је зато целокупна државна територија испресецана пругама и тунелима. Од свих врста саобраћајних средстава, железница је најпрецизнија и најјефтинија. И богати становници ове земље користе воз, пре него аутомобил. Свој луксузни *денџи* или *масераџи* радије ће оставити у гаражи и истеривати у ретким свечаним приликама, док ће се у свакодневном животу ослонити на јавни саобраћај и возове. Воз спаја две основне одлике Швајцараца: тачност и штедњу. Отуд и јесте толико популаран.

¹ Крајем септембра 2012. Карла дел Понте је изабрана за члана комисије Уједињених нација за утврђивање злочина над цивилним становништвом у Сирији.

² Статистика каже да се просечан Швајцарац годишње вози возом 2.422 километра; да Швајцарска има преко 5.100 километара железничке пруге; и да је укупна дневна километража швајцарских возова око 275.000.

³ Максимална брзина 120–130 км/ч. Раздаљина Цириха и Женеве износи 270 километара и прелази се за око 2,5 сата.

Постојала је идеја за супербрзу подземну железницу (око 500 км/ч) између Женеве и Лозане, али се од овог футуристичког и изузетно скупог пројекта одустало 2009.

⁴ Лозана је прво изградила тзв. лаки метро, да би своју једину линију правог метроа добила 2008. чиме је постала најмањи град на свету са овом врстом градског превоза. По попису из децембра 2011. Лозана има 130.000 становника.

Милан Ст. Протић

Читаве породице редовно купују годишње возне карте које им омогућују умањену цену претплате и неограничен приступ свим облицима јавног превоза, и локалном и међуградском. С друге стране, овако државна железничка корпорација добија стабилно финансирање.

Швајцарци неретко живе у једном месту, а раде или се школују у другом. Овде није никакав изузетак ако се, притом, преваљује и стотину километара дневно од куће до посла или школе и успут мења неколико возних линија. Зато се швајцарски укућани окупљају у цик зоре и постављају заједнички доручак док још није сасвим свануло. Сијалична светлост се из њихових станова чешће види изјутра него увече. Први возови полазе веома рано, у четири или пола пет, а последњи крећу пред поноћ. Током ноћи нити ради железница, нити има путника. Швајцарска иде на починак већ после деветнаест сати. Биће да је и то наслеђе доскорашњег сеоског живота.

* * *

У сваком швајцарском граду главно место није градски трг, већ железничка станица (Банхоф). У Цириху, на пример, најпознатија улица носи управо овај назив (Банхофштресе) и води од станице до обале Циришког језера. У Берну је, пре неколико деценија, изграђен нов подземни Банхоф у непосредној близини старог који и данас представља локалну знаменитост.

Железничка станица је својеврсно средиште живота у Швајцарској. То је омиљено састајалиште љубавних парова, блиских пријатеља и пословних људи подједнако. Ту се налазе кафане, апотеке и продавнице, цвећаре и посластичарнице, експозитуре банака и поштански шалтери. Нема тога што

Земља Виљема Тела

човек не може да обави или уради на Банхофу. Укупан станични простор, као и сви возни правци, покривени су интернетом и мрежом мобилних телефона. Једине дежурне радње баш су оне на Банхофу: уместо до 18.30, отворене су до 22 часа, а раде и празницима и викендима. Само се на Банхофу осећа она градска гужва и чује галама тако својствена свим европским метрополама. Швајцарска живи на Банхофу.

Станични сат, то је нарочита драгоценост и Швајцарске и Швајцараца – најпоузданији мерач времена, синхронизован јединственим системом контроле на свим станицама у земљи, према којем сваки грађанин усклађује свој часовник и своје време. Обликован и произведен 1944¹, он је, за пола века, прерастао у националну икону. Једноставне форме и дизајна (правилног круга, црно-бели, са дужим и краћим цртама за сате и минуте и јаркоцрвеном секундаром), сврстан је међу највреднија решења и у *Дизајнерском музеју* у Лондону и у њујоршком *Музеју модерне уметности*. Америчка компанија *Еил* првобитно је била оптужена за плагијат овог часовника на својим уређајима *ајпед* и *ајфон*. После вансудског поравнања у висини од 21 милиона долара, своте исплаћене федералној железничкој компанији Швајцарске, спор је изглађен. Била је то највиша цена плаћена за дизајн једног зидног сата.

* * *

Колико се Швајцарци уздају у свој железнички систем сведочи и следећа прича. Током 2009. тадашњи руски председник Дмитриј Медведев боравио је у вишедневној посети Хелветској

¹ Аутор је био Швајцарац Ханс Хилфикер (*Hans Hilfiker*).

Милан Ст. Протић

Конфедерацији. Није се задржао само у Берну већ је изразио жељу да пропутује и упозна различите делове Швајцарске. Домаћини су му љубазно изишли у сусрет и организовали беспрекорну турнеју, ослањајући се претежно на транспорт возом. Одвојили су једну посебну композицију за високог госта и његову пратњу и тако га шетали с једног краја на други. Овим решењем, безбедност руске делегације могла се остварити по највишим стандардима, удобност путника била је максимална, а дужина путовања и маршрута испуњени у секунду. Иако су Руси испочетка били сумњичави према оваквом плану, испоставило се да је швајцарска организација посете протекла у савршеном реду. Касније је овај програм добио назив *Медведев сценарио* и постао редовна пракса бернског дипломатског протокола. И наш ондашњи премијер имао је сличан третман¹ кад је био овде годину дана после Медведева.

Макс, и то је Швајцарска.

Јеванђеље њо Јуди

На женевском црном тржишту антиквитета, у мају 1983, попуњена је копија тзв. Јеванђеља по Јуди, документа из III или IV века чији је изгубљени грчки оригинал датиран између 130. и 180. године после Христа². Рукопис је сведочио о дијалогу Исуса Христа и његовог апостола Јуде Искариотског. За разлику од канонских јеванђеља где је Јуда издајник који је Христа предао

¹ Тад је један путнички вагон у редовном возу на правцу Цирих–Берн био резервисан за српску делегацију. Путовање је трајало тачно 60 минута.

² У делу *Одбацивање њосцицизма* објављеном 180. године, Иринеј Лионски је оштро критиковао Јеванђеље по Јуди називајући га „измишљеном историјом“. Из овог податка произилази да је документ настао пре Иринејеве књиге, тј. пре 180. године.

Земља Виљема Тела

јудејским властима, Јеванђеље по Јуди га описује као Исусовог ученика оданог свом учитељу. Другим речима, Христос је унапред предвидео развој догађаја желећи властиту смрт како би се ослободио свог људског обличја и како би се његов бесмртни дух уздигао *до вечних висина и тамо заувек остао*¹. Од свих апостола, Исус је изабрао Јуду Искаротског, јединог припадника „свете генерације“ и њему поверио своје истинско учење да га пренесе потомству. Јудино издајство било је у ствари испуњење Христовог налога. То би, укратко, био садржај овог тајанственог списка.

Аутор није био сâм Јуда, него неко од његових следбеника. Отуд би правилнији назив био – Јеванђеље о Јуди. Прихваћено је, ипак, „по Јуди“ вероватно зато да би се у јавности створио утисак равноправности у односу на четири канонска јеванђеља.

Стручњаци са Универзитета у Аризони² утврдили су аутентичност и одредили старост овог папируса писаног на коптском језику и пронађеног у околини села Бени Мазар на западној обали Нила у Египту, негде око 1970. У кожном повезу, документ се састојао од тридесет једне странице исписане обострано. Текст је био подељен у шеснаест поглавља. Данас се налази у фрагментима, из хиљаду расцепканих делова. Једна трећина нестала је засвагда, што због препродаје појединачних листова, што због небрижног руковања.

Прецизна историја *Кодекса Чако*³, како је првобитно названо Јудино јеванђеље, није сасвим јасна. Претпоставља се

¹ Оваква интерпретација својствена је одређеним формама гностицизма: људи се деле на велику већину обичних смртника без изгледа за спасење и моћне и свете генерације изабраних којој је и Јуда припадао.

² Тимоти Џал и Грегори Ходинс, експерти за датирање угљеником, Центар за физику, Универзитет Аризона у Тусону, САД.

³ По трговцу антиквитетима Фриди Нисбергер-Чакос.

Милан Ст. Протић

да је прво дошао до руку каирског антиквара по имену Хана. Касних седамдесетих комплетну Ханину колекцију похарао је грчки крадљивац антиквитета Николас Кутулакис успевши да је прокријумчари у Швајцарску. Хана, у ортаклуку са швајцарским трговцима старинама, откупио је Јудино јеванђеље за непознату суму (од три до десет милиона франака). Следеће две деценије, папирус је тихо нуђен разновразним потенцијалним купцима. Први који је препознао његову вредност био је амерички докторанд са Универзитета Јејл Стивен Емел. Њега је, у улози експерта, ангажовао реформистички *Sagerн ме-ѿодистѿ универзитѿетѿ*¹ из Даласа у Тексасу. Најзад 1999. овај древни манускрипт продат је Мецениној фондацији из Базела. Постојање текста о Јуди обелоданио је руководилац базелске задужбине и некадашњи професор Универзитета у Женеви Родолф Касер јула 2004. током конференције коптских експерата у Паризу, не износећи притом никакве детаље. У свом броју за мај 2006. *Нешенел џеоѿрафик маѿазин*² објавио је целокупан текст у енглеском преводу и низом стручних и мање стручних коментара.

Сасвим очекивано, Јеванђеље по Јуди, његов смисао и порука, не престају да изазивају бурну, каткад врло оштру дебату међу теолозима, историчарима, језикословцима и преводиоцима широм земаљске кугле. Биће да се у њему крије клица оне верске и интелектуалне противречности која код људи увек и изнова буди исту врсту радозналости, недоумица и фасцинације. Само су Швајцарци, по обичају, остали равнодушни. И католици и протестанти подједнако.

¹ *Southern Methodist University.*

² *National Geographic Magazine.*

*Земља Виљема Тела**Амбасадорски циркус*

Био је – тачно се сећам – 15. септембар 2009. Неколико дана раније стигао је писмени позив швајцарског министарства спољних послова за амбасадорску конференцију. Уз позивницу – и две карте за циркус. Место догађаја – плато код бернског сајма. Сатница: 19 ч – пријем; 20 ч – коктел; 21 ч – циркуска представа.

У заказано време окупило се готово две стотине амбасадора и још толико њихових супруга: половина су били Швајцарци, а друга половина иностране дипломате. Стајали смо у свечаном строју, у пригушеном жамору и са претпостављеном озбиљношћу високих званичника и уважених гостију очекујући да нам се обрете предвиђени говорници: председник Швајцарске конфедерације – наш домаћин, нунције Свете столице у име дипломатског кора и напослетку директор циркуса *Кни*.

Председник Мерц једва је промрмљао неколико прикладних реченица добродошлице на осредњем енглеском и брзо микрофон гурнуо папском изасланику у руке сишавши журно са импровизованог подијума. На свом исквареном француском, који је неодољиво личио на његов матерњи италијански, наш монсињор је почео овако:

„Поштовани председниче, ваше екселенције, даме и господо!

Искрено се надам да ћемо бити на висини свог вечерашњег задатка и да нећемо изневерити своје циркуске колеге и колегинице по степену комичности, али и умећа. Јер, овај свет у коме живимо и наше улоге у њему највише подсећају на велики циркус. Имамо пајаци и артисте у арени, имамо играче на трапезу, мађионичаре и илузионисте, имамо и дивље звери

Милан Ст. Протић

и њихове кротитеље, имамо и публику жељну опасних сцена и смешних скечева. Овога пута, срећом, ми ћемо бити гледаоци. Од сутра, као што је то било и до јуче, бићемо опет клонови на међународној позорници: одважни и сналажљиви, али и трагични и смешни – све одједном.

Ако је ово била порука наших швајцарских домаћина, онда им ја од срца честитам. Сигуран сам да ћемо сви заједно уживати у представи која нас очекује. А вама, драги моји амбасадори, желим да никад не изгубите оно мало неопходне и лековите самоироније која нас штити од претеране таштине, а којој, попут свих смртника, понекад подлегнемо и ми...“

Затим је реч узео г. Фридрих Кни, власник и управник циркуса:

„Уважене званице, драги гости!

Моја је особита част да вас угостим под шатром швајцарског циркуса *Кни*, који је основао мој предак још 1803. Више од два столећа моја породица је посвећена овом послу, увесељавајући многе генерације деце и одраслих на свих пет континента. Веровали или не, ја представљам седму генерацију династије Кни која се бави овим прелепим циркуским занатом. Уверен сам да ће вам се допасти оно што смо припремили за вечерас. Немој нам замерити, цењена публика, ако током програма буде грешака и падова. Наши уметници су тек на почетку сезоне и нису баш најбоље уиграни. Уколико буде пропуста, примите то, молим вас, са разумевањем и осмехом. Ми у циркусу *Кни* одавно гајимо нов стил циркуских вештина. Наш циљ више није да импресионирамо савршенством у вежбама и прецизности. Наша је жеља да покажемо да су артисти људи од крви и меса, да нису идеални и свемогући; да се о нашим животињама бринемо људски и без тортуре и

Земља Виљема Тела

кажњавања, поштујући њихово достојанство и потребе. Ово по цену да нисмо непогрешиви као што смо некад били.

Наш шоу је само за вас. Хвала!“

Претходно су дичне дипломате морале да се послуже. Јагма за храном и гурање око дугачког стола са разноврсним ђаконијама, звекет тањира и чаша, на трен су заменили уштогљен аплауз на крају званичног дела. Ваздух се очас испунио опојним испарењима рујног вина и хорским мљацкањем присутне господе. Крајичком ока видех жену једног амбасадора из нама суседне земље како халапљиво трпа у уста дугачког ружичастог гамбора са ког је цурио беличасти сос. У углу до излаза стајао је непомично један други дипломата из источне Европе са чашом алкохола у свакој руци пијући наизменично и наискап, мада је већ био видно припит.

Иза себе чух познат пискав глас с пургерским нагласком:

„Бок, госпон Протић! Ђујте, морате пробат ових шампа. Ово једноставно не смете пропустит. Ма, прекрасни су!“

Угледах људску сподобу за коју сам претпоставио да је женског рода само по хаљини цветног дезена, очигледно очешљану петардом, пристиглу из града на Сави у којем је некад вредело посетити Хрватско народно казалиште. Више није ни то. Како ме – питао сам се – ова напаст нађе у оволикој гужви. Пожелех да сам нижи растом и мање упадљив, па да прођем непримећен. Овако, осмехнух се усиљено, мада је то, кладио бих се, више личило на ружну гримасу и беспомоћно слегнух раменима. У себи сочно опсовах богињу Фортуну. У то се огласи спасоносно звоно које је позивало да се уђе под шатру. Утекох некако у маси која се кретала ка улазу. Напољу је сипила ситна киша.

А програм је доиста био за незаборав. Акробати су се спотицали и саплитали, клоновни се тетурали по бини и церекали

Милан Ст. Протић

без разлога, жонглерима су испадали реквизити на све стране. Избројао сам да је један сироти еквилибрист четрнаест пута безуспешно покушавао да се попне на натегнуту жицу за ходање. Најзад је, уз малоумно пљескање аудиторијума, одустао поклонивши се пред васколиким гледалиштем. Збуњени и немирни коњи једва су се кретали укруг око арене, сударајући се и прескачући један другог. Горе од коња прошли су јадни слоновци: нису најбоље научили своју тачку, а сценски простор био је неиздрживо скучен за њихове телесине. Само сам чекао кад ће да подивљају и крену у стампедо, рушећи све пред собом.

Лакнуло ми је на крају. У моменту ми се учинило да је једино мени призор био више мучан него смешан. Неподношљив је осећај брукати се пред публиком. Знам из искуства. Изгледало ми је као да су се сви остали феноменално забављали, усьхићени циркуским спектаклом за причу и памћење.

Монсињор је, ипак, био у праву. *Смеј се, Бајацо!*

* * *

Месец и по дана пре незаборавног провода у циркусу, први пут сам присуствовао прослави државног празника Швајцарске. Била је субота, 1. август 2009. Овај датум се обележава тек од 1994. у знак сећања на дан кад је основана Стара швајцарска конфедерација 1291. Сетили су се после осам стотина година.

У једном селу близу Берна, код једног сељака-домаћина, уприличена је свечаност за представнике страних држава акредитованих у Швајцарској. Почетак је био заказан за 11 сати пре подне. На средини сеоског дворишта налазили су се столови поређани у облику ћириличног слова П са дрвеним клупама, коцкастим чаршавима и сасвим једноставно постављени. Прво

Земља Виљема Тела

је швајцарска застава подигнута на импровизован јарбол, потом је одсвирана државна химна у извођењу малог војног оркестра и на послетку кратак поздрав шефа државе. Сели смо за трпезу док нам је домаћинова рогата марва из полуотворених стаја мукала над главом. Около се осећао умилни воњ говеда по сунчаном и врелом швајцарском подневу. Послужили су нас сиром, пршутом, куваним јајима и парадајзом уз чашу белог или црног вина. За послестицу смо добили по комад комисброта и шољу беле кафе. Све се завршило за мање од два сата. Ко је хтео могао се, у току поподнева, провозати по околини домаћиновим фијакером. Одмах се створио ред: амбасадори највише воле бесплатну забаву. *Шито је цабе и доју је грајо*, златно је правило међународне дипломатије. Извинивши се учтиво, избегао сам јединствену прилику за провод у коњској запрези и утекао у виду ластиног репа.

За време вожње назад у Берн размишљао сам да ли би нешто овако било замисливо у Србији. Шта би се догодило кад би се неко усудио да предложи прославу нашег државног празника за дипломатски кор у неком нашем селу, на пример у Шумадији. Да им понудимо мало ракије, кајмака и сувог меса, љутенице и туршије; да их провозамо нашим кочијама с крзном и колском ћебади; и да их испратимо кућама после сат-два гошћења. Онај који би ово саопштио био би или проглашен за несланог шаљивцију, или послат на Губеревац, или оптужен за националну субверзију. Код нас се за иностране амбасадоре приређује гозба са свечаним протоколом и бираним јеловником. За народ се Сретење слави под ведрим небом, у јарузи и по благу.

Ој, Србијо, мила маји...

Милан Ст. Протић

Хероин за сваког

Стара приземна кућа с малом предњом баштом, гвозденом капијом и ниском тарабом, у залеђини бернске железничке станице, ничим не би привукла пажњу пролазника осим тиме што испред њеног улаза сваког дана, од два до пет, десетине несрећника и несрећница унезвереног погледа, мршавих и бубуљичавих, нервозно цупкају чекајући да се врата отворе. Никаква ознака не указује на то да се на овом месту налази тзв. Градски центар за хероин на рецепт. Наиме, већ две деценије у швајцарској престоници се примењује алтернативни приступ хероинским зависницима: омогућава им се редовно и бесплатно уживање дроге и то не њене синтетичке замене (*меџагона*) која се широм света користи у лечењу хероинске наркоманије, већ чистог (уличног) хероина. Овако се – тврде практични Швајцарци – бар делимично решава проблем: нема више масовног окупљања наркомана на јавним местима, а наркомански криминал је сведен на минимум. Швајцарска логика је ова: ако не можемо да искоренимо ову погубну појаву, можемо макар да смањимо њене штетне ефекте. У Берну се нарочито хвале резултатима своје политике: „Наш вољени Кочар парк поново је чист, безбедан и леп“, понављају не без поноса. Рај је заиста предворје пакла.

Мора се признати да су бернски наркомани мирни и безопасни. Леже у малим групама по тротоарима главних улица под сводовима, у друштву крупних расних паса, једнако мирних и безопасних. Понеки од њих, ту и тамо, засвира гитару како би прекинуо време до следеће поделе хероинског фикса из швајцарског државног фонда и на рачун швајцарских пореских обвезника.

Земља Виљема Тела

Идентична терапија примењује се и у већини швајцарских затвора. Оне које је држава осудила због растурања дроге и који се због те кривице налазе на одслужењу казне, иста та држава снабдева истом том дрогом. У своју одбрану Швајцарци ће рећи да су они осуђени за препродају, а не за коришћење наркотика и да, с те стране, нема ничег спорног. Али, на питање како су власти дошле у посед хероина и да ли је то онај хероин који се плени у полицијским акцијама против незаконите трговине опојним супстанцама и шта ће се догодити кад се ти људи поново нађу на слободи – одговора нема. Прагматичност испред принципа – још једном на делу.

Можда нису сви у Швајцарској срећни применом оваквог метода али су, извесно, сви задовољни. Одавно су Швајцарци научили да мир и спокојство имају своју цену, да је та цена висока и да су у сваком часу вољни да је плате. *Coute que coute*¹ кажу Французи.

А о изгубљеним душама – мислиће неком другом приликом.

Владари из сенке

У Швајцарској нема аристократије, али има буржоазије. И то не било какве, већ буржоазије организоване у тзв. градска већа (*Buergergemeinde*)² са већим или мањим утицајем на политику дотичног града. Њих чине потомци изворног грађанства које је у предмодерно доба руковало и располагало јавним добрима. Данас има око 2.000 оваквих градских већа са

¹ Колико кошта да кошта.

² У франкофоним кантонима употребљавају се изрази *bourgeoisie* или *commune bourgeoise*; у Тичину – *patriziati*.

Милан Ст. Протић

својим органима, надлежностима и имовином, док су њихова позиција и деловање уређени законом. Понегде, рецимо у Базелу или Берну¹, утицај градских већа на комуналну управу и даље је пресудан будући да су власници великог броја вредних непокретности или што су главни градски повериоци. *Бурјер-џемајнде* је строго затворено удружење у којем влада начело наследног права. Чланови градског већа нису у обавези да живе на територији свог града. Њихово „градско држављанство“ представља неотуђиву привилегију и не зависи од места становања или пребивалишта, већ се преноси са оца на сина.

Историјски гледано, градска већа потичу из Наполеоновог периода и *Актиа медијације* (1803–1814). Изабрана је средња линија између система Старе конфедерације у којој се држављанство стицало одлуком локалне заједнице (градске или сеоске) и принципа јединственог држављанства за све становнике Швајцарске. Тако је настало двојство у управљању и одлучивању: градска већа као јемство стечених повластица и изабрана општинска власт као израз демократске воље грађана. У суштини, овим решењем остварена је равнотежа богатих и сиромашних, староседелаца и дошљака, власника и најамника. Тек је устав из 1848. (тј. његова ревизија изгласана 1874) успоставио јасну надмоћ демократских институција власти над наследним. У појединим срединама, јавна својина остала је у рукама фамилија-чланица *бурјерџемајндеа*.

Ове патрицијске породице у Швајцарској још увек уживају превасходну финансијску, али и политичку, моћ. Та моћ, разумљиво, није видљива голим оком и није позната већини народа укључујући и двадесет одсто странаца. У садејству и

¹ Бернски бургергемајнде има своју скупштину, извршно и надзорно тело.

Земља Виљема Тела

споразуму са државним органима, преко свог градског већа, оне успевају да остваре знатан утицај на кључне одлуке посредним путем и тиме учврсте свој привилегован друштвени положај. Зато и јесу швајцарски „владари из сенке“.

Укривљање у крви

Септембра 2010. горњи дом федералног парламента Швајцарске поднео је формални предлог кабинету министара у којем је препоручио измене кривичног законика и брисање кривичног дела добровољног инцеста између пунолетних особа. Образложење се заснивало на три основна аргумента: 1. У Швајцарској је од 1984. пријављено и гоњено свега три случаја родоскврњења међу најближим сродницима; 2. Већ су санкционисана друга кривична дела из ове области (силовање, педофилија, сексуално злостављање); 3. Инцест је питање моралне природе које не би требало да буде материја кривичног законодавства јер нема ни жртве, ни оштећеног.

Да не буде забуне: овде је реч о сексуалним односима између првих сродника (родитеља и деце тј. браће и сестара). Интимне везе рођака у трећем колону и даљим крвним везама декриминализоване су још 1942. године.

Засад ова иницијатива није добила епилог у виду измене кривичног законика Швајцарске, услед жестоког противљења десничарских странака и Римокатоличке цркве. У погледу изнете аргументације, један католички надбискуп дао је овај коментар:

„За жаљење је чињеница што се швајцарски Сенат ослонио искључиво на статистику. То се лако може показати веома

Милан Ст. Протић

погрешним. У Швајцарској се не догађа више од неколико убистава годишње, па ником, надам се, не пада на памет да укида то кривично дело.“

Проницљиво око посматрача свакако ће уочити релативну распрострањеност родоскврњења међу Швајцарцима, иако се то веома крије од јавности. Ово се првенствено односи на изоловане сеоске средине у планинама у којима се срећу примери инцеста и другде у свету. У последње време, овај феномен узима све више маха и у градским целинама и код средње и више класе становништва. У Швајцарској је укрштање у крви начин да се одржи „чистота расе“ у односу на велики број ваневропских емиграната и да се, изнад свега, сачува породична имовина мукотрпно стицана у више покољења.

Још су Аврам и Сара имали заједничког оца; стари Едип је био проклет због телесне везе с мајком; Вергилије помиње однос оца и кћери и куне га; похотна Клеопатра удала се за свог брата Птолемеја Тринаестог; суманути Калигула обљубио је сваку од своје три сестре. Није инцест од јуче, као што то није ниједна неприродна и перверзна радња којој је човек, на своју срамоту, одувек био склон.

Једно истраживање из 1994. показало је стопу смртности код деце укрштене у директном сродству (од првог до четвртог колена) од 4,4%. Процент потомака зачетих инцестом са тешким поремећајима креће се између 20% и 36%. Једна недавна студија о родоскврњењу нашла је двадесеторо од двадесет деветоро деце са конгениталним абнормалностима услед рецесивних генских predisпозиција.

У свету постоји осам држава у којима консесуални полни однос између пунолетних сродника у првом и другом степену не представља кривично дело. То су: Француска, Шведска,

Земља Виљема Тела

Холандија, Шпанија, Русија, Израел, Турска, Обала Слоноваче и Кина.

Хоће ли Хелветска Република бити девета?

Туђа деца

Кад се 2011. појавио играни филм *Штићеник*¹, нико у Швајцарској није остао индиферентан. Дотад су деценијама били неми сви они који су знали. А није их мало било.

Радило се о систематском и дуготрајном експлоатисању сирочади датих у хранитељске породице уз новчану надокнаду државе. Ова пракса се примењивала у земљи Виљема Тела од почетка XIX до педесетих година XX века. Стравична повест о истинитим Пепељугама, Ивицама и Марицама, несрећним девојчицама и дечацима, чије је детињство било испуњено злостављањем и принудним радом, понижењем и окрутношћу. Мучитељи су били управо они Швајцарци који су били плаћени да се старају о овој незаштићеној деци без родитеља. Терали су их да раде најцрње физичке послове, вређали их и тукли. Већина није ишла у школу, стидећи се, касније своје неписмености. Уместо старатељског добротинства и човечанске самилости, многи Швајцарци огрезли су у нехуманом робовласништву. Звали су их „деца по уговору“. Ни они сами нису проговарали о својој злехудој судбини. Живо их је око 30.000.

Упоредо са Имбоденовим филмом потекла су и лична казивања некадашњих штићеника. Мрачна истина најзад је избила на видело.

¹ *Der Verdingbub* редитеља Маркуса Имбодена (*Markus Imboden*).

Милан Ст. Протић

Томас Шо Купер рођен је 1925. у Квинсију на реци Мисисипи у америчкој савезној држави Илиној, од оца Американца и мајке Швајцаркиње. После очевог нестанка, с мајком се преселио код деде у Швајцарску, а после дедине смрти одузет је од мајке и дат у хранитељску породицу.

„Истина мене нису мучили, ни изгладњавали као што сам чуо да су чинили другима. Морао сам да радим најтеже послове седам дана недељно и нису ми дозвољавали да похађам школу. Али моје главне невоље почеле су пошто сам напустио своје старатеље. На сваком кораку сретао сам се са негативним предрасудама о деци по уговору. За већину смо били лоши људи и потенцијални криминалци“, сведочио је овај старац из Бјена.

Мишел Френ, сироче из сеоског домаћинства у подножју планинског венца Јура, сећао се свог суморног детињства:

„Памтим говеда, зелену траву и фабрику чоколаде у близини. Сећам се тешких цакова од сто килограма на својим плећима. Нисам имао ни чарапа, ни гаћа. Био сам мокар и било ми је хладно док је с мене капала кравља балеге. Било је ужасно.“

А Швајцарци, верни свом менталитету, израчунали су у сантим колико је коштао дечји рад у ропству: 117.937 франака по глави. Тачно толико ће добити сваки бивши храњеник уз усрдно извињење швајцарског федералног парламента.

Punkte.

УОЧИ ПОВРАТКА

Берн, Швајцарска, 2014.

Ускоро ћу се, уз божју помоћ, вратити у Србију. Биће тад пуних пет година откад сам постао амбасадор државе за коју нисам сигуран шта значи и кога представља. Све ми је постајало јасније да оно што је моје уверење о Србији и оно што мисле они који у њој воде главну реч нису исти појмови. Нису ни приближни. Тек понекад су нам се погледи поклапали. Радио сам најбоље што сам умео а да се не огрешим ни о себе, ни о државу чији сам изасланик пристао да будем.

Мало подсећање.

Садашња Република Србија настала је 2006. на завршетку процеса распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Претходно су одлазиле, једна за другом, све њене федералне јединице, проглашавајући свака своју државну независност на основу резултата референдума организованих о том питању. Последња у низу била је Црна Гора. Србија је, дакле, настала вољом других. Њени грађани једини нису заслужили право да буду питани о сопственој држави и сопственој будућности. Њихова судбина одређена је одлуком оних ван

Милан Ст. Протић

ње. Тако је Србија преостала као последњи бастион распале Титове Југославије. Њена жртва и њен талац истовремено, у трагичном загрљају стокхолмског синдрома.

Мени су припала формална обележја: грб, застава и химна. Под њима сам, с поносом, служио Србији.

* * *

Питања навиру сама.

1. Кад се и како Србија – од југословенске савезне републике (федералне јединице) – преобратила у републику по облику владавине? Нема одговора. Само се може установити то да су и једно и друго тековине из рата и револуције 1941–1945. И федерација и републиканско уређење наметнути су директивом Комунистичке партије Југославије и силом совјетске Црвене армије. Грађанима није дата прилика да се о томе изјасне. Ни онда, ни сад. Зашто?
2. Да су Карађорђевићи којим случајем Хрвати или да Хрвати имају своју круну и своју династију, да ли би икад Хрватска била република? Не би никад. Обнова монархије била би, без дилеме, први акт независне хрватске државе.
3. Да је покрет Драже Михаиловића постојао у Хрватској и да је тај покрет био заслужан за најобухватнију и најуспешнију операцију спасавања савезничких пилота у Другом светском рату, да ли би у Хрватској такав покрет био проглашен за сарадника окупатора и народног издајника? Не би никад. Напротив. Све би било учињено како

Земља Виљема Тела

би се доказао немерљив допринос хрватског народа савезничкој победи над Хитлером.

Због чега у Србији није тако?

* * *

Напуштам ову земљу реда и мира у сваком смислу; земљу у којој живе народи који се не воле, али се поштују и подносе; и раде у властитом интересу. Швајцарска, то је једна заједница неколико етничких група и разнородних грађана заснована на једном једином начелу – начелу корисности. Бентамова мисао о највећем добру за највећи број оживотворена у срцу Европе. И морал, и предубеђења, и веровања, и навике, све је овде подређено животној добробити и спољашњем благостању.

Накратко сам био очевидац тог невероватног хелветског подухвата.

Збогом, Швајцарско!

Милан Ст. Протић
ЗЕМЉА ВИЉЕМА ТЕЛА
2018.

I издање

За издавача
Мирослав Јосиповић
Ненад Атанасковић
Саша Петковић

Извршни уредник
Дубравка Тришић

Уредник
Марија Радић

Лектjура / Коректjура
Срђан Јовановић / Вулкан издаваштво

Дизајн корица / Прелом
Милета Милетић / Вулкан издаваштво

Штампа
Вулкан штампарија
Војводе Степе 643а, Београд

Издавач
Вулкан издаваштво д.о.о.
Господара Вучића 245, Београд
office@vulkani.rs
www.vulkani.rs

Тираж: 1.000 примерака

СIP – КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ
доступна је у Народној библиотеци Србије, Београд

COBISS.SR-ID 267769868